

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА
ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ВАЗИРЛАР МАҲКАМАСИ ҚОШИДАГИ
ФАН ВА ТЕХНОЛОГИЯЛАР МАРКАЗИ**

**ЎЗБЕКИСТОНДА
ДЕМОКРАТИК
ЖАМИЯТ ҚУРИШ
НАЗАРИЯСИ ВА
АМАЛИЁТИ**

**Олий таълим муассасалари
талабалари учун дарелик**

Тошкент — 2005

Маъсул муҳаррир:

И.Эргашев — сиёсий фанлар доктори, профессор

Дарсликни тузиш бўйича ишчи гуруҳ аъзолари:

И.Эргашев (илмий раҳбар), Б.Мирбобоев, Ф.Мусаев, Ф.Эргашев, Э.Набиев, С.Отамуротов, Н.Комилов, Т.Жўраев, М.Бекмуродов, Т.Азизхонов, Ҳ.Абулқосимов, М.Ўирғизбоев, Т.Норбоев, У.Саидов, Т.Алимардонов, А.Холбеков, С.Жўраев, М.Раҳмонова, О.Жумаев, А.Ҳайдаров, Г.Шерниёзова.

Такризчилар:

Р.Фармонов — Жаҳон Иқтисодиёти ва Дипломатияси университети сиёсатшунослик ва тарих кафедраси мудир, тарих фанлар доктори, профессор;

Д.Ҳабибуллаева — Ўзбекистон Миллий университети Ўзбекистонда демократик жамият қуриш назарияси ва амалиёти кафедраси мудир, доцент.

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги томонидан ОЎЮ бакалавр босқичи талабалари учун дарслик сифатида нашрга тавсия этилган.

Дарслик Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академиясида «Ўзбекистонда демократик жамият қуриш назарияси ва амалиёти» фанини ўқитиш бўйича ташаббус қилинган махсус кўрсатмалар асосида мутахассислар томонидан таъқулланган намунавий дастур асосида тайёрланган.

Ўзбекистонда демократик жамият қуриш назарияси ва амалиёти: Олий таълим муассасалари талабалари учун дарслик. Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон миллий кутубхонаси нашриёти. «Наврўз нашриёти», 2005. 368 бет.

© Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон миллий кутубхонаси нашриёти, «Наврўз нашриёти», 2005

КИРИШ

«Демократия жамиятининг қадриятига, ҳар бир инсоннинг бойлигига айланмоғи керак. Бу эса бир зумда бўладигани иш эмас. Халқнинг маданиятидан жой ололмаган демократия турмуш тарзининг таркибий қисми ҳам бўла олмайди. Бу тайёргарлик кўриш ва демократия тамойилларини ўзлаштиришдан иборат анча узоқ муддатли жараёндир».

Ислом КАРИМОВ

Ўзбекистонда демократик жамият қуриш назарияси ва амалиёти фанининг ўқитилиши бир томондан мамлакатимизнинг мустақилликка эришиши самараси билан боғлиқ бўлса, иккинчидан, мустақиллик туфайли Ўзбекистон танлаган тараққиёт йўлининг устувор йўналишини демократик жамият қуриш билан боғлиқ эканлигини кўрсатади. Демократик жамият қуриш мақсадлари эса кўп қиррали жараён бўлиб, кўпгина муаммоларни ўз ичига олади. Бунда асосан икки муҳим жиҳат: демократик жамият қуришда дунё мамлакатлари эришган ютуқлар, умумэтироф этилган тамойиллар, иккинчидан, ҳар бир мамлакат ёки халқнинг ўзига хос, миллий-маънавий хусусиятларини ҳисобга олган бу фанни ўрганишда алоҳида аҳамият касб этади.

Ўзбекистон Республикаси ҳам мустақиллик туфайли демократик жамият қуришни асосий мақсад қилиб белгилаб олди: миллий-маънавий меросимизга, миллий давлатчилик соҳасидаги кадриятларимизга таянган ҳолда ўзига хос ва мос тараққиёт йўлини танлади ҳамда фуқаролик жамияти қурилиши билан боғлиқ вазифаларни аниқлаб олди. Ўзининг маънавий кадриятларига, меросига таянмаган, уни ҳисобга олиб умумбашарий кадриятлар, тамойиллар билан уйғунлаштира олмаган жамиятни ҳақиқий демократик жамият деб бўлмайди.

Ўзбекистонда демократик жамият қуриш назарияси ва амалиёти фани ҳам ижтимоий-гуманитар, сиёсий фанларда эътироф этилган ўрганиш объекти, предметига эга. Бу объект ва предметнинг хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда айтадиган бўлсак, мазкур фан демократик жамият қуриш қонуниятларини ўрганади ҳамда тадқиқ этади. Айни пайтда, фanning ўзига хос хусусиятлари, объекти, предмети ва қонуниятлари, тушунчалари борки, у мамлакатимизда барпо этилаётган демократик жамият қуриш назарияси ва амалиёти тўғрисида ўқувчиларда муайян билим, кўникмалар ҳосил қилишни ўзига асосий мақсад қилиб қўяди.

Бу фanning ўрганиш жараёнида ўқувчилар Ўзбекистонда демократик жамият қурилишининг назарий асослари, у тўғрисидаги қарашларнинг шаклланиши ва ривожланиши билан танишни имкониятига эга бўлсалар, айни пайтда Ўзбекистон жамияти тўғрисида, унинг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маънавий ҳаётини эркинлаштириш, демократиялаштириш билан боғлиқ хусусиятлар, йўналишлар ҳамда унга эришиш механизмлари тўғрисидаги яхлит тасаввурга ҳам эга бўладилар. Бу —

Ўзбекистоннинг тутган йўли, мақсад ва йўналишларини билишга ҳамда бошқа давлатлар, мамлакатлардан фарқли жиҳатларини кўришга имконият беради.

Ўзбекистонда кечаётган демократик жамият қурилиши билан боғлиқ жараёнларни ёритиш, илмий асосга ва ҳолисликка таянмаган бир томонлама айрм қарашларнинг чекланганлигини билиб олишларида ҳам ёрдам беради.

Ўзбекистонда демократик жамият қурилиши билан боғлиқ ўзгаришларга, ютуқ ва муаммоларга миллий тараққиётнинг ўзига хос хусусиятларини эътироф этган ҳолдагина тўғри баҳо бериш мумкин. Бунга ҳеч қачон бошқа бир мамлакатдаги демократик жамият қурилиши тажрибасидан келиб чиқиб, тўғри баҳо бериб бўлмайди. Бундай ёндашув ҳолис эмас. Чунки демократик жамиятни бирон-бир мамлакатга қийсан ягона андоза асосида қуриб ёки бошқа халқларга уни кўчириб ўрнатиб бўлмайди. Демократик жамият қурилиши ўзининг хилма-хил миллий хусусиятларига эга бўлади. Ҳар бир халқ демократияни ўзининг миллий-маданий мероси, сиёсий менталитети, феъл-атвори, қадриятлари асосида қуради ҳамда демократиянинг умумбашарий маъно ва мазмунини бойитишга ҳисса қўшади. Бу билан боғлиқ қонуниятларни ҳисобга олиш, уни ўрганиш Ўзбекистонда демократик жамият қуриш назарияси ва амалиёти фанини пухта эгаллашга ёрдам беради. Ўзбекистонда демократик жамият қуриш назарияси ва амалиёти фанини ўқитиш бўйича дастлабки тажрибалар тўпланмоқда. Бу тўғрида фаннинг тузилиши, предмети ва объекти тўғрисида ҳам тасаввурларимиз тобора ойдинлашиб бормоқда. У доимо бойиб ва тўлдирилиб бориши табиий.

Ўзбекистонда демократик жамият қуриш назарияси ва амалиёти фани бўйича дарсликни тайёрлашда шу фандан дарс бераётган мутахассислар, кафедра мудириларининг таклиф ва мулоҳазалари ўрганилди. Уларни дарсликни тайёрлаш жараёнида ҳисобга олишга ҳаракат қилинди. «Ўзбекистон: Мустақилликнинг 10 йили», «Асрларга тенг йиллар» ҳамда «Фуқаролик жамияти: ривожланишнинг ўзбек модели» мавзуларида аётирилган кўргазмали материаллардан, айниқса, мамлакатимиз Президенти Имом Каримовнинг Олий Мажлис Қонунчилик палатасининг биринчи йиғилишида сўзлаган нутқи ҳамда Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузада келтирилган фикрлардан ҳам кенг фойдаланилди. Муаллифлар жамоаси ўзларининг фикр-мулоҳазалари билан иштирок этган олиму мутахассисларга миннатдорчилик билдирган ҳолда, дарслик тўғрисидаги янги таклиф ва мулоҳазаларни кутиб қолади. Бу — дарсликнинг янада мукамал бўлишига ёрдам бериши шубҳасиз.

1 БЎЛИМ

ЎЗБЕКИСТОНДА ДЕМОКРАТИК ЖАМИЯТ ҚУРИШ НАЗАРИЯСИ ВА РИВОЖЛАНИШИ

1-МАВЗУ

ЎЗБЕКИСТОНДА ДЕМОКРАТИК ЖАМИЯТ ҚУРИШ НАЗАРИЯСИ ВА АМАЛИЁТИ ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ, МАҚСАДИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

**Фанни ўрганишнинг
зарурлиги, мақсади ва
вазифаси**

Ўзбекистонда демократик жамият қуриш назарияси ва амалиёти фанини ўрганиш, мамлакат ҳаётида кенг қўлланли ислохотларни амалга ошириш билан боғлиқ қонуниятларни билиш ва ўрганишида, демократик тараққиёт йўлида «Ўзбек модели»ни татбиқ этишида муҳим аҳамиятга эга. Бу демократиянинг миллий ва умумбашарий тамойилларини аниқ тасаввур этиш, ижтимоий ҳаётиш у билан боғлаб олиб боришга ўргатади. Мамлакатимизда демократиянинг қарор топиб бориши. Ўзбекистон

тоннинг дунё ҳамжамиятида ўзининг нуфузли ўрнига эга бўлишига, ёшларда демократик онг ва тафаккурни шакллантириш, миллий-маънавий меросни қадрлаш, ватанпарварлик туйғуларини мустаҳкамлашга қўмаклашадди. Мамлакатда эркин, демократик фуқаролик жамиятини қуриш назарияси ҳамда амалиёти билан чуқурроқ таништиради. Шу мақсадни амалга оширишда хизмат қилади.

Ўзбекистонда демократик жамият қуриш назарияси ва амалиёти фанини ўрганишнинг ўзига хос зарурат ва сабаблари мавжуд.

Биринчидан, бугун дунёда демократия, демократик жамият тўғрисида муайян мўътадиллашган илмий концепциялар ишлаб чиқилган. Уларда демократик жамиятнинг қисфаси, асослари, яшаш ва ривожланишнинг умумэътироф этилган қонуниятлари ҳамда унинг ҳар бир давлат, халқнинг миллий-маънавий хусусиятлари билан боғлиқ жиҳатлари тобора кенг миқёсда ўз ифодасини топтоқда.

Бугунги кунга келиб дунёнинг 160 дан ортиқ давлатларида демократик тузумлар умумбашарий ва миллий қадрият сифатида қарор топгани эътироф этилмоқда. Айнан ҳозирги даврга келиб, демократия инсоният ҳаёт тарзининг энг мақбул ривожланиш йўли эканини деярли барча эътироф этаётганлиги ва унинг жаҳоний кўлам касб этаётганлиги демократияни фан сифатида ўрганишни тақозо этаётган сабаблардан биридир.

Иккинчидан, Ўзбекистонда барпо этилаётган демократик жамият — унинг ўзига хос хусусиятларини аниқлаш, ўрганиш зарурати ҳам шу қонуният билан боғ-

лиқдир. Ижтимоий-гуманистар ва ижтимоий-сиёсий фанлар қаторида унинг махусе фан сифатида ўқитилиши дунёдаги демократик ўзгаришлар билан боғлиқ умумий қонуний асосларга эга бўлгани бонсе ушн ҳисобга олиш зарур. Ҳар бир мустақил мамлакат, ўзининг тараққиёт йўлини ва қураётган жамиятини биллишга, унинг қонуниятларини аниқлаб олишга алоҳида эҳтиёж сезади. Шу нуқтаи назардан, ҳозирги пайтгача ижтимоий-сиёсий фанлар тизимида ҳуқуқий демократик давлат ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришга бевосита тааллуқли бўлган масалаларни илмий жиҳатдан аниқ бир воқелик сифатида, яхлитлигича ўрганувчи фан вужудга келмаган. Фикримизча, Ўзбекистонда демократик жамият қуриш назарияси ва амалиёти фани айнан шу жараёни тўлиқ қамраб олиш имкониятига эга. Негаки, бу фан энг аввало жаҳон цивилизациясининг тарихий тажрибаларига асосланган ҳолда, мамлакатимизнинг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқиб, адолатли демократик давлат ва очиқ фуқаролик жамиятини барпо этишнинг нафақат назарий масалаларини, балки унинг амалий жиҳатларини яхлит тарзда ўрганади. Бу фани яна шунинг учун ҳам ўрганиш зарурки, Шарқ ва Ғарб цивилизациялари туташган маконда тарихда биричн бор умумэътироф этилган демократия тамойиллари миллий қадриятлар билан тўлдирилмоқда. Жамиятимиздаги бу жараёни атрофимизда рўй бераётган ижтимоий ҳодисалар, воқсалар ва улар ўртасидаги ўзаро боғланишларни аниқ воқелигимиз билан чамбарчас ўрганиш, таҳлил этиш зарур. Бу зарурат мамлакатимиз Президенти И.А.Каримовнинг «Ишровард мақсадимиз — ижтимоий йўналтирилган барқарор бозор иқтисодиёти-

га. очиқ ташқи сиёсатга эга бўлган кучли демократик ҳуқуқий давлатни ва фуқаролик жамиятини барпо этишдан иборатдир»¹ деб таъкидлаган умумстратегик вазифани амалга ошириш билан боғлиқ. Бу вазифа Ўзбекистонда демократик жамият қуриш назарияси ва амалиёти фанини ўрганишни зарур қилиб қўйган учинчи асосий сабаблардан бири дейиш мумкин. Маълумки, ўтган XX асрнинг сўнгги ўн йиллиги дунё харитасида янги мустақил давлатларнинг пайдо бўлганлиги билан характерланади. «Улар ҳозирги тил билан айтганда, социалистик ўтмишга эга бўлган, ўз сиёсий мустақиллигини тинч йўл билан қўлга киритган давлатлардир. Бу давлатлар мустақил ривожланиш ва ижтимоий муносабатларни янгилаш йўлига қадам қўйди»². Ана шундай мустақил тараққиёт йўлига қадам қўйган давлатлар турли минтақаларда жойлашган бўлиб, улар Марказий Европанинг (5 та), Балтиқбўйи давлатларининг (3 та), Болгария ва Руминия, Ғарбий-Шарқий Европа мамлакатларининг (5 та), мустақил ҳамжамиятдаги давлатларнинг ғарбий қисмидан (4 та), Кавказорти давлатларидан (3 та) ва Марказий Осиё давлатларидан (5 та)ни ўз ичига олади.³ Ана шу мустақил тараққиёт йўлини танлаган ва дунёдаги бошқа мамлакатлар орасида ўз мавқени мустаҳкамлашга интилаётган, тенглар орасида тенг бўлишга, жаҳон майдонида ўзига хос нуфузли ўринга эга бўлишга ҳаракат қилаётган давлатлардан бири Ўзбекистон Республикасидир.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. —Т.: Ўзбекистон, 1997. 3-бет.

² Ўша ерда

³ ЮНИСЕФ. Ижтимоий мониторинг, 2003 йил, 2-бет.

Мустақиллик Ўзбекистон халқи ҳаётида янги тарихий даврини бошлаб берди. Бу даврининг маъно ва моҳияти Ўзбекистонда демократик жамият қуришининг «Ўзбек модели» билан узвий бевлиқ. Айни пайтда, янги мустақил давлатлар қаторида Ўзбекистон Республикаси олдида турган умумий вазифани қўйидагиларда қўриш мумкин: унинг мазмуни-моҳияти ва асосий тамойиллари Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг I-моддасидаёқ ифодаланган бўлиб, «Ўзбекистон — суверен демократик республика. Давлатнинг «Ўзбекистон Республикаси» ва «Ўзбекистон» деган номлари бир маънони англатади»¹ дейилган. Президент И.А.Каримов асарларида биз қураётган демократик жамиятнинг бошиқа жамиятлардан фарқли ўлароқ ўзинга хослиги ва бестакрорлиги илмий-назарий жиҳатдан асослаб берилган. Бу давлатлар олдида муваффақиятсиз, чинпақка чиққан тарихий тажрибанинг фожасали оқибатларини қисқа давр ичида бартараф этиш каби умумий вазифа турганлиги билан бевлиқ. Бу уни атрафлича ўрганишни тақозо этади. Чунки у мамлакатлар олдида турган мақсад ва вазифаларининг умумий жиҳатларини очинишга, ўтмишдан ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаётда қолган асоратлардан халос бўлиш йўлларини қўришга ёрдам беради ҳамда замонавий бозор иқтисодиётига эга бўлган, одамларга муносиб турмуш кечиринини таъминлай оладиган, инсоннинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қила оладиган чинпақам демократик жамият қуришдек мураккаб вазифани ҳал этиш билан бевлиқ умумий заруратни ифодалайди. Ўзбекистон ҳам ана шундай давлатлар жумласига кирганлиги

¹ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. —Т.: Ўзбекистон, 2003. 4-бет.

бонс. мамлакатимизда демократик жамият қуриш назариясп ва амалиёти масалаларини ўрганишга алоҳида эътибор берилга бошланди. Демократик тараққиёт йўлидан собит қадам билан ривожланишга нималар ҳисобига эришиш мумкинлигини билниш учун ҳам уни фан сифатида ўрганиш алоҳида аҳамият касб этади.

«Социалистик» деган умумий номга эга бўлган тоталитар тузум емирилгандан кейин дунёнинг қутбларга бўлиниши барҳам тоиди. Лекин дунёдаги ижтимоий эврилишлар жараёналарини ўрганиш, демократик асосларин қарор топтирмасдан ва мустақкамламасдан янги мустақил давлатларнинг хавфсизлиги ва барқарор ривожланишига эришиб бўлмаслигини кўрсатиб турибди.

Ўзбекистонда демократик жамият қуриш дунёда эътироф этилган демократик принцип, тамойиллар ва қадриятларга таяниш билан бирга, унинг ўзига хос хусусиятларини миллий-маданий мероси, қадриятлари ва миллий давлатчилик анъаналарига таянган ҳолда янги жамият қуриш вазифаларини ҳал этиш билан боғлиқ.

Мустақиллик қўлга киритилмаганида, Ўзбекистон ўз тараққиёт йўлини ўзи танлай олмас эди. Мустақиллиكنинг қўлга киритилиши Ўзбекистон олдида масъулиятли вазифани қўйди. Шунда Ўзбекистон қандай давлат қуради, деган саволга дунё жамоатчилиги ҳам алоҳида эътибор билан қаради. Ўзбекистоннинг истиқлоли ва инсонларнинг тақдири ҳам, уларнинг қандай ҳаёт тарзига эга бўлиши, миллий-маънавий меросга муносабат, умумбашарий демократик принцип ва тамойилларнинг уйғунлигини таъминлаш каби жиҳатлар давлатчилик қурилишининг қандай асосда амалга оширилиши билан бевосита боғлиқ эди.

«Мустақиллик, Ўзбекистон халқи ҳаётида янги тарихий даврни бошлаб берди. Ўз мустақиллигини, эркин қўлга киритган ҳар бир халқ ўз тараққиёт йўлини излайди, янги жамият бунёдотида ўз андозасини ишлаб чиқишга ҳаракат қилади.»¹

Ўзбекистон ҳам ўзининг миллий давлатчилик негизларига хос бўлган сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, маънавий камолот ва тараққиёт йўлини белгилаб олди. Мамлакатнинг олдида турган мақсадни таъкидлар экан, И.А.Каримов шундай дейди: «Биз қурадиган жамият Ўзбекистон халқининг муносиб турмушини, ҳуқуқлари ва эркинликларини кафолатлаши, миллий қадриятларимиз ва маданиятимиз қайта тикланишини; инсоннинг маънавий-ахлоқий баркамоллигини таъминлаши керак»². Бу ерда гап у ёки бу мамлакатга хос бўлган демократия кўринишидан андоза олиш тўғрисида кетмаётганлигини ҳисобга олиш муҳим. Асосий мақсад **Ўзбекистонда ўзига хос ва мос бўлган демократик жамият қуриш назарияси ва амалиётини ўрганиш асосида демократик тараққиёт йўлида ривожланаётган бошқа жамиятлардан фарқли жиҳатларини ҳамда умумий томонларини аниқлашга қаратилган.**

Ўзбекистонда демократик жамият қуриш назарияси ва амалиёти фани мустақиллик туфайли вужудга келган ижтимоий-сиёсий фанлар тизимидан ўзига яраша ўрин олаётганлигининг асосий сабабларидан бири ҳам шундадир. Бу зарурат мустақил давлатимиз мисолида демократик жамият қуриш жараёнида қўлга киритилган

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон келажаги буюк давлат. —Т.: Ўзбекистон, 1992. 35-бет.

² Ўша жойда.

ютуқлар, айрим ҳаётний сабоқларнинг илмий таҳлил қилинишини тақозо қилмоқда. Мамлакатимизда демократик жараёнларнинг моҳиятини билиш, унга ижодий ёндашиш учун демократиянинг миллий ва умуминсоний қадрият сифатида шаклланиш босқичларини чуқур ўрганиш зарур. Бу стратегик вазифани фақатгина ушбу фан бажаради.

✓Ўзбекистонда демократик жамият қуриш назарияси ва амалиёти фани ўз олдига бир неча вазифаларни қўйган. Булар кўпроқ мамлакатда демократик фуқаролик жамияти қуришнинг ўзига хос ва умумэтипроф этилган қонунларини билиш, назарий хулосалар ва умумлашмалар чиқаришдан иборатдир. Хусусан, фуқароларда демократик жамият талабларига жавоб берадиган дунёқараш, фикрлар хилма-хиллиги, эркинликни қадрлаш, инсон қадр-қиммати, шаъни ва ор-номусини ҳурмат қилиш билан боғлиқ қадриятларни шакллантириш асосий вазифалардандир. Бу вазифалар фуқароларимизни мамлакатда озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт қуриш, демократик қадриятларни ҳурмат қилиш орқали уларни бунёдкорлик ишларига сафарбар этишда яққол намоён бўлади. У фан сифатида ана шундай улут ва бунёдкорлик ишларига хизмат қилади. Бунинг учун у турли хил услублардан фойдаланади. Булар дунё фанлари фойдаланиб келаётган тажриба, қиёсий таҳлил, эмпирик-социологик ва илм-фаннинг бошқа замонавий услубларидир.

Демак, жамиятимизда рўйи бераётган демократик ўзгаришларни таҳлил этиш, уларни мантиқий асослаш, ёшлар онгига дунёвий давлат тамойилларини сингдириш каби вазифалар уни ўқитилишини тақозо этмоқда.

Фаннинг предмети ва объекти

Ўзбекистонда демократик жамият қуриш назарияси ва амалиёти фаннинг предмети мамлакатда демократик жамиятнинг шаклланиши, фуқаролик жамияти қурилиши, қарор топиши ва амал қилишининг дунёда эътироф этилган умумбашарий принциплари ҳамда миллий тамойилларига асосланади. Айни наётда, унинг мамлакатимизга хос ва мос хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда эркин, демократик, адолатли фуқаролик жамиятини қуриш йўллари ва қонуниятларини ўрганиш, бу фаннинг предмети ва объектини ташкил этади.

Шунингдек, Ўзбекистон ижтимоий ҳаётининг барча соҳалари фаннинг объектидир. Ўзбекистонда демократик жамият қурилиши назарияси ва амалиёти бир томондан, демократик жамият тўғрисидаги мавжуд қарашларга, назарияларга ҳамда мамлакатимизнинг давлатчилиги тарихий мероси билан боғлиқ мутафаккирларнинг фикрларини ҳисобга олса, иккинчидан, мустақиллик йилларида демократик жамият қурилиши тўғрисидаги муҳим концептуал фикрлар ва қарашларнинг ишлаб чиқилиши, унда Ўзбекистоннинг ўзига хос ривожланиш йўли хусусиятларига таянади. Учинчидан, бу соҳада мустақиллик йилларида эришилаётган зафарларни демократик жамият қуриш тажрибаси ютуқларига таяниб ўрганади. Ўзбекистоннинг дунё ҳамжамиятида тутган ўрни, ўзаро манфаатли ҳамкорлик асосларини ишлаб чиқиш ва ривожлантириш қонуниятларини билиш ҳам муҳим ўрин тутаети. Мамлакатимизда демократик жамият қурилиши ижтимоий ҳаётимизнинг бирон-бир соҳаси билан чегараланиб қолмайди, балки унинг барча жабҳаларидаги ўзгаришлар

нинг негизларини ўз ичига олади ва ўрганади. Бунда мамлакат ижтимоий-сиёсий ҳаёти демократиялашувининг ва сиёсий ҳаётининг эркинлаштирилишини, давлат суверенитетини, халқ ҳокимиятчилигини, унинг манбаи, фуқаро — жамият — давлат муносабатлари асосий негиз ҳисобланади. Мамлакатда Конституция ва қонуннинг устуворлиги, инсон ва фуқароларнинг асосий ҳуқуқлари, эркинликлари ҳамда бурчлари билан боғлиқ умумий қондалар ва демократик тамойиллар, жамият ва шахс муносабатлари, жамоат бирлашмалари, оила, давлат ҳокимиятининг ташкил этилиши билан боғлиқ соҳалар демократик жамият қуриш назарияси ва амалиёти фанининг ўрганадиган соҳалари ҳисобланади. Бу тушунчаларининг айрим жиҳатларини бошқа ижтимоий-сиёсий фанлар ҳам ўрганади. Лекин ижтимоий-сиёсий фанларнинг ҳар бири жамиятда содир бўлаётган ҳодиса ва воқеалар жараёнини ўз предмети, объекти, мақсади ва қонуниятидан келиб чиққан ҳолда ўрганади. Масалан, оғи муаммосини барча ижтимоий фанлар ўрганиши маълум. Лекин фалсафа оғини инсонга ҳос хусусият сифатида, уни жамият ривожига муҳим омил сифатида ўрганса, социология жамиятдаги муайян гуруҳ ёки ижтимоий қатламнинг оғини, унинг ўзига ҳос хусусиятлари намоён бўлишини ўрганади. Сиёсатшунослик эса, унинг сиёсий кўринишини, яъни сиёсий оғи шаклини, унинг намоён бўлишини ўрганади. Ҳуқуқшунослик ҳуқуқий оғини ўрганса, Ўзбекистонда демократик жамият қуриш назарияси ва амалиёти фани оғининг демократик шаклини, яъни демократик оғининг ўзига ҳос жиҳатларини, унинг қадриятларини, шаклланиш асослари ҳамда жараёнини умуминсоний демократик қонуниятларининг муҳим омил сифатида ўрганади. ʘ

«Демократия» юнунча сўз бўлиб, таржимада «халқ ҳокимияти» (демос — халқ, кротос — ҳокимият) маъносини билдиради. Демократик деб олий ҳокимият бевосита халққа тегишли бўлган ва халқнинг хоҳиш-иродаси билан амалга ошадиган давлат ва жамиятга айтилади. Албатта «**демократия**» атамасининг қандай шарҳланиши эмас, балки унинг қанчалик реаллиги, ҳақиқийлиги, яшашга қобиллиги муҳимдир. «Бинобарин, — деб таъкидлайди И.А.Каримов, — биз ўз истагимиздаги демократияга қандай мазмун бахш этмайлик, агар у ҳаётимизнинг ҳар бир сониясига сингиб кетмаса, турмушимизнинг ажралмас қисмига айланмаса, ҳамма шиорлар ва таърифлар ё мазмунсиз бақир-чақир ёки ҳеч нарсани англатмайдиган сўз ўйини бўлиб қолаверади»¹. **Демократиянинг вазифаси** — фуқароларнинг ҳуқуқлари тан олинадиган ва ҳимоя қилинадиган, уларнинг бурчларига риоя этиладиган ва бажариладиган жамиятни қуришдан иборат. Лекин ҳозиргача ҳеч қайси давлат бунга мукамал эришмаган, фақат унга ҳаракат қилиб келмоқда. Демократик бошқарув жараёнида сиёсий ҳаётда иштирок этиш нафақат фуқароларнинг муҳим сиёсий фаоллик белгиси бўлибгина қолмасдан, бу уларнинг ҳуқуқлари, балки бурчлари эканлигини ҳам англаш муҳим аҳамият касб этади. Шу жиҳатларни ҳам ҳисобга олиш муҳимдир.

Демак, биринчидан, демократик жамият давлатчилик соҳасида ҳар бир мамлакат ва халқнинг демократияда умумэътироф этилган қадриятлари ва тамойинлари

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хафсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. 6-жилд. —Т.: Ўзбекистон, 1998, 180-бет.

ҳисобга олинадиган, миллий-маданий мероси ҳусусиятларига таяниладиган, фуқароларнинг ҳуқуқлари тан олинмадиган ва ҳимоя қиллмадиган бошқарувда фуқаролар фаол иштирок этадиган жамиятдир.

Иккинчидан, умумий тарзда демократия деганда, ҳамма-нинг манфаатлари йўлида кўпчиликнинг ҳокимияти ва озчиликнинг продасини ҳурмат қилиш тушунилади.

Учинчидан, уни батафсил таҳлил қилганда эса демократия халқнинг ўз эркинлиги ва мустақиллигига қарашлари ҳам, ҳар бир шахснинг манфаатлари ва ҳуқуқларини ўзбошимчалнк билан чеклашлару шу йўсиндаги ҳаракатлардан ҳимоя қилиш ҳам, фуқароларнинг ўз-ўзини бошқариш шакли ҳам эканлиги аён бўлади.¹

**Фаннинг асосий
тушунчалари ва унинг
ўзига хослиги**

Ўзбекистонда демократик жамият қуриш назарияси ва амалиёти фани билан боғлиқ тушунчалар мавжуд. Унинг шаклланиши қадимги дунёга бориб тақалади. Демократия ғояси жаҳоннинг энг ривожланган мамлакатларида асосий ва етакчи тамойилга айлангунча ижтимоий тараққиётнинг турли босқичларида мураккаб, зиддиятли, баъзан эса фожияли ўзгаришларга учраган. Бугунги кунда демократик кадриятларнинг асосий тушунчаларини тўла-тўқис ўзлаштириб олиш жамиятни демократлаштиришнинг муҳим шарти бўлиб

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хафсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. 6-жилд. —Т.: Ўзбекистон, 1998. 180-бет.

қолмоқда. Уларни ўрганишда қуйидаги учта жиҳатни алоҳида ҳисобга олиш лозим:

ижтимоий гуманитар фанларда ишлатиладиган умумий тушунчалар. Масалан: жамият, цивилизация, эркинлик, ҳуқуқ, қонун, маданият, тараққиёт, демократия;

ижтимоий-сиёсий фанларда ишлатиладиган тушунчалар билан яқин бўлган тушунчалар: ҳуқуқий давлат, хусусий мулк, фуқаролик жамияти, сиёсат, сиёсий ҳокимият, сиёсий ташкилотлар, сиёсий тизим, сиёсий режими, сиёсий плюрализм, сиёсий онг, сиёсий маданият в.б.;

Ўзбекистонда демократик жамият қурилиши назарияси ва амалиёти фани ўрганадиган таянч тушунчалар: «Ўзбекистоннинг ўзига хос ва мос тараққиёт йўли», эркинлик, мустақиллик, демократия, қонун устуворлиги, «демократик давлатчилик», «демократик жамият», «демократия», «демократик жамият тўғрисидаги қарашлар», «демократик жамиятнинг миллий-маънавий негизлари», «миллий-маънавий қадриятлар». Ўзбекистон иқтисодий ҳаётининг эркин демократиялашуви, ижтимоий ҳаёт ва демократия, сиёсий ҳаётнинг демократик тамойиллари, «демократик қадриятлар», «Ўзбекистонда фуқаролик жамияти қурилиши», «Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт», «Ўзбекистон ва жаҳон ҳамжамияти», «Миллий давлатчилик ва демократия» ва бошқалар.

Ўзбекистонда демократик жамият қуриш назарияси ва амалиётини ўрганиш жараёнида яна қуйидаги тушунчалар: «либерал демократия», «демократия ва бозор иқтисодиёти», «демократия шароитида инсон ҳуқуқлари ва эркинлиги», «демократия ва миллатлараро муносабатлар», «давлатни демократик бошқариш», «демократиянинг асосий унсурлари» кўпроқ ишлатили-

1
ши табиий. Бу тушунчаларнинг ҳар бирининг ўзига хос маъноси ва мазмуни бор.

Фан амал қиладиган қонуниятлар: Ўзбекистонда демократик жамият қурилиши назарияси ва амалиёти фанида амал қиладиган қонуниятларни билишда қўйидаги жиҳатларни алоҳида ҳисобга олиш керак. **Биринчидан,** Ўзбекистонда демократик жамият қуриш назарияси ва амалиёти фани дунёда эътироф этилган умумий қонуниятларни ҳисобга олади.

Иккинчидан, Ўзбекистоннинг ўзига хос хусусиятлари билан боғлиқ хусусий, алоҳида қонуниятларига таянади.

Масалан: «Ўзбекистонда демократик жамият қурилишининг ўзига хос ва мос ривожланиш қонуни» ёки «Демократик жамият қурилишида миллий менталитет хусусиятларини ҳисобга олиш қонуни», «Демократик жамият қурилишининг миллий-маънавий қадриятлар билан боғлиқлиги қонуни», «Ўзбекистонда демократик жамият қурилишининг ўзига хос хусусиятларнинг Ўзбекистон давлатчилиги/тарихи, миллий-маданий мероси, иқтисоди, ижтимоий-сиёсий ҳаёти билан алоқадорлиги қонуни» ва бошқалар.

Маълумки, бу қонуниятлар ниҳоят даражада кўпқирралилиги, мураккаблиги ва нозиклиги билан алоҳида эътиборни талаб қилади. Шу ўринда, биргина демократик қарашлар билан миллий қадриятлар ўртасидаги муносабат масаласига тўхталсак. Демократиянинг яшовчанлиги унинг турли шароитларга мослашиб кетиши ва миллий хусусиятларни инкор этмаслиги, миллийлик билан уйғунлаша олиши билан белгиланади. Аслида, баърикенгликни қадрлайдиган демократия миллий хусусиятларга нисбатан ҳам ўз баърикенглигини намойиш этади. Шу билан,

биз янги демократик тараққиёт йўлини танлаганимизда ҳам ўзбеконаликдан воз кечиш эвазига демократик қарашларини ўзлаштиришни асло мақсад қилмаганмиз. Бошқача қилиб айтганда, мннг йиллик илдиэларга эга давлатчилик негизларини қўпориб ташлаш эвазига мавҳум қадриятларга эътиқод қўйиш бизнинг аъмолимиз эмас. Зеро, бизнинг йўқотадиган нарсамиз – мустаҳкам маънавий томирларимиз, не-не суронли асрлар тўфонларидан бизни миллат сифатида эсон-омон олиб ўтган ўлмас қадриятларимиз бор. Демократияни эса биз мана шу кўҳна тарихга эга маънавиятимиз дарахтига пайванд қилиш имконияти борлиги учун ҳам танлаганмиз. Шу боис, демократия даражасини миллий хусусиятлардан чекинш билан ўлчаётган айрим кишиларнинг фикрига қўшилиб бўлмайди.

Ўзларини диний ақидапарастлик ва терроризмга қарши курашаётган, дунёвий демократик тузум тарафдорлари деб кўрсатаётган баъзи халқаро ташкилотлар ва жамғармалар, хорижий ташкилотларнинг баъзи вакиллари халқнинг миллий қадриятлари, урф-одатлари, ўй-фикрлари, одоб-ахлоқи, ор-номусини ҳисобга олмай, бу қадриятларни Ғарб демократиясига қарши қўйиб, ўзларини гўёки инсон ҳуқуқлари ҳимоячиси қилиб кўрсатмоқчи бўлмоқдалар. Бундай ҳолатни айрим миллатлар ва халқларнинг демократияга бўлган ишончини сўндиршига интилиш, дейиш мумкин.

Бу ҳақда Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримов Андижон шаҳрида содир бўлган воқеалар муносабати билан 2005 йил 14 май куни Тошкентда мамлакатимиз ва хорижий оммавий ахборот воситалари вакиллари учун берган матбуот анжуманида шундай деб таъкидлади:

«Айрим давлатларнинг Марказий Осиё минтақасига демократияни мажбуран ўрнатишга уринишдан учинчи куч фойдаланиб қолиши мумкин. Бу куч — ислом динини ниқоб қилиб олган ёвуз ниятли радикал оқимлардир. Аҳолисининг қарийб 80 фоизи мусулмонлардан иборат минтақамизда юқоридаги каби вазият турли диний ақлдапарастлар ва экстремистик кучлар учун қўл келиши мумкин».

«Инсон ҳуқуқлари муҳофазаси билан шўғулланувчи баъзи бир хорижий ташкилотлар ва демократия масаласида анча илгарилаб кетган айрим давлатлар Ўзбекистонда «Ҳизбут-тахрир» мисолида ўз мақсадларига тинч йўл билан эришишни кўзлаган бегуноҳ мўъмин-мусулмонлар таъқиб этилмоқда, деб ҳамон «кўз ёши тўкмоқда». Андижонда рўй берган фожасали воқеалар эса улар ҳимоя қилаётган ўша «қўй оғзидан чўп олмаган» кимсаларнинг ҳақиқий, айтиш мумкинки, ваҳшиётна башарасини фож этди.»

Ўзини инсон ҳуқуқларининг холис ҳимоячиси деб таништирадиган хорижий ташкилотлардан айримларнинг «Маҳалла давлатнинг тазйиқ кўрсатувчи идорасига айланыпти» деган фикрлари қанчалик асосли? Эмишки, эрхотин ўртасида тушунмовчилик юзага келиб, жанжалли масалалар кўтарилганида, уларнинг судга эмас, маҳаллага мурожаат этишлари инсон ҳуқуқларининг бузилиши экан.

Маълумки, бизда маҳалла институти кеча пайдо бўлган эмас. Афсуски, шўро замонида бу тузилма жамият бошқарувидан мутлақо ажратиб қўйилган эди. Маҳаллани майда-чуйда масалалар учун масалан, ҳар қандай шўро идораси талаб қилиши мумкин бўлган маълумотнома

(справка) ёзиб бериш пунктига айлантиришлар. Бунинг натижаси эса тарихимизда умуман учрамаган тирик етимларнинг кўпайиши, кишилар ўртасидаги меҳр-оқибатнинг кўтарилиши, «сен менга тегма, мен сенга тегмайман», деган қарашнинг кенг тарқалиши билан ўзини намоён этди.

Бугун биз миллий, демократик турмуш тарзимизга тўғри келмайдиган мана шۇ иллатни бартараф этиш мақсадида эканмиз, бу эзгу ниятимиздан ҳам кир қидираётган. уни ўз манфаатига мос, тор қарашларидан келиб чиқиб баҳолашга уринаётган «инсон ҳуқуқлари ҳимоячилари»ни тушуна олмаймиз. Ахир қайсидир Ғарб давлати бир жинсли никоҳларга кенг йўл очиб беришни ўзига эн кўраётган бўлса, бошқа бир «маданиятли миллат» вакиллари эса демократияни дўконга қип-яланғоч ҳолда ёпирилиб кириб, қўлига илгинган нарсани олиб кетиб, тубан нафсини қондиришдан иборат деб тушунаётган бўлса, биз уларнинг бу ишига аралашмаётганимиз бизнинг айни бу борада умуман фикрга эга эмаслигимизни англатмайди. Кунора такрорланиб турган бундай ҳолатлар борасида биров бизнинг фикримизни сўраб ўтиргани йўқ. Нега энди инсонпарварлик руҳи уфуриб турган ўз миллий қадриятларимизни қайта тиклаш йўлида қилаётган ҳаракатларимиз бошқаларнинг уйқусини қочирishi керак? Ахир, ўз фикримизни бировга зўрлаб тикиштириш ниятидан узоқлигимиз ҳам бизнинг демократияни теран тушунишимизнинг белгиси-ку.

Оилавий можароларни ҳал қилишда маҳалла кўмагига таянишни «инсон ҳуқуқларининг бузилиши» дея талқин этаётганлар Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 64- ва 66-моддаларини қандай тушунишар экан? Эслатиб

Ўтамиз, бу моддаларнинг бири «ота-оналар ўз фарзандларини вояга етгунарига қадар боқиш ва тарбиялашга мажбур»лигини қатъий белгиласа, яна бири «вояга етган, меҳнатга ласқатли фарзандлар ўз ота-оналари ҳақида вамҳўрлик қилишга мажбур»лигини уқтиради. Шунинг учун ҳар бир халқ, мамлакат демократияни ўзига хос ва мос тарзда амалга оширадн. Агар шундай бўлмаса, у тараққиётга хизмат қилмайди. Демократиянинг мажбуран киритилган «совет» кўриниши бунга аниқ мисолдир. Бу қонуниятни эътироф этмаслик демократик ривожланиш қонунига зид ҳодиса бўлиб, зарарли ижтимоий-сиёсий, маънавий оқибатларни келтириб чиқаради.

«Ўзбекистоннинг янги мустақил давлатчилиги мураккаб шароитларда қарор тоимоқда. Ҳозир биз бу йиллар мобайнида миллий давлатчиликка пойдевор қўйилганлигини ишонч билан айта оламиз. Эски маъмурий буйруқбозлик тизими ва унга мос бўлган ҳокимият ва бошқарув органлари барҳам топди. Сиёсий ва иқтисодий бошқариш ҳамда тартибга солишнинг кўпгина тузилмалари ва органлари тугатилди. Улар маъмурий буйруқбозлик тизимининг, марказлаштирилган режалаштақсимлаш иқтисодиётининг устунлари эди. Улар демократик кадриятлар ва тамойилларга асосланган янги давлатчиликнинг қарор топиши ва эркин бозор иқтисодиётининг пойдеворларини яратиш йўлида асосий тўсиқ бўлиб келди.

1992 йилнинг 8 декабрида Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг қабул қилиниши мамлакат ҳаётида улкан сиёсий воқеа, янги Ўзбекистонни қарор топтириш жараёнидаги муҳим қадам бўлди. Ўзининг Асосий Қонунда давлат тузуми принципларини, фуқароларнинг

ҳуқуқ ва эркинликларини, жамиятни ривожлантиришнинг иқтисодий негизлари ва стратегик йўналишларини мустақамлаб қўймаган давлат чинакам суверен давлат бўла олмайдди. Конституция суверен давлатимизнинг қонунчилик-ҳуқуқий негизини шакллантиришнинг асосий пойдевори, мустақил давлатчилигимизнинг тамал тоши бўлди.

Конституцияга мувофиқ, давлат ҳокимияти органларининг аввалги тоталитар тузумдан мутлақо фарқ қиладиган, ҳокимиятларнинг, яъни қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятларининг бўлиниши принципига асосланган тизими яратилди. Уларнинг ҳар бирининг фаолиятида ҳуқуқий асосда тоталитаризм ва авторитаризм хуржларини исетино этадиган чинакам демократик меъёрлар ва йўл-йўриқлар қарор топтирилди.

Ташкил этилган ижро этувчи ҳокимият органлари тизими олдингиларидан тубдан фарқ қилади. Улар режалаш-тақсимлаш вазифаларидан ҳоли бўлиб, иқтисодий сиёсатни мувофиқлаштириш ва тартибга солиш ролини бажармоқда. Қўплаб вазирликлар ўрнига бозор шароитларига мос бўлган хўжалик бирлашмалари, уюшмалари, концернлар, корпорациялар, холдинг компаниялар ташкил этилди.

Маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг янги тизими вужудга келтирилди. Унинг асосини ҳокимлик институти ташкил этади. Унда жойлардаги ижро этувчи ҳокимият билан вакиллик ҳокимияти раҳбарининг вазифалари бирлаштирилган.

Маҳаллий ҳокимият органларининг мунтазам тизimini фуқароларнинг маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органларисиз тасаввур этиб бўлмайди. Бу органларининг асо-

сини фуқаролар йиғинлари — маҳаллалар ташкил этади. Улар халқнинг тарихий анъаналари ва руҳиятини ҳисобга олиш асосида тузилган. Ўз-ўзини бошқаришнинг муҳим ижтимоий органи бўлмиш маҳалланинг аҳамияти ҳамиша жуда юқори бўлган.

Маҳалла одамлар ўртасидаги муносабатларда яхши қўшничиликни, ҳурмат ва инсонпарварликни тарбиялашда муҳим роль ўйнайди. У фуқароларнинг ижтимоий манфаатларини ҳимоя қилади, аҳолининг муҳтож қатламларига аниқ ёрдам кўрсатади.

Ҳаг шундаки, маҳалла иқтисодий ва демократик ўзгаришларни рўёбга чиқаришда амалий мадад бўлмоғи зарур.

Конституцияга мувофиқ, янги демократик сайлов тизими асосида Ўзбекистон тарихида ilk бор Республика парламенти — Олий Мажлис ҳамда вакиллик ҳокимиятининг маҳаллий органларига кўппартиялик асосида эркин, муқобил сайлов ўтказилди. Натижада давлат ҳокимиятининг Олий Мажлис ва халқ депутатлари маҳаллий кенгашларидан иборат қонун чиқарувчи тармоғи вужудга келтирилди. У самарали ишлаб турибди.

Ҳуқуқий ислохотлар борасидаги улкан ва аниқ мақсадга қаратилган куч-қайратлар натижасида Асосий Қонуннинг қондалари негизида республика суд тизими мустақил ва бошқа тармоқларга боғлиқ бўлмаган ҳокимият сифатида қарор топтирилди. Суд ҳокимиятининг янги тузилмалари вужудга келди. Суднинг ҳуқуқ доираси кенгайди.

Ҳамиятни демократик ривожлантиришнинг стратегик мақсадлари ва қондаларига мувофиқ ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар, миллий хавфсизлик органларининг кўп жиҳатдан янги бўлган тизими барпо этилди.

Миллий армия — Ўзбекистон Қуроли Қўчларининг ташкил этилиши миллий давлатчиликни қарор топтириш йўлидаги воят муҳим ютуқ бўлди. ✓

Ташқи алоқаларни таъминлайдиган институционал тузилмалар: Ташқи ишлар вазирлиги. Вазирлар Маҳкамаси ҳузурдаги Ташқи иқтисодий алоқалар агентлиги, Ташқи иқтисодий фаолият Миллий банки ҳамда бошқа ихтисослаштирилган муассасаларнинг бутун бошлиқ тармони вужудга келтирилди.

✓ Ўзбекистон тарихида ilk дафъа жорий этилган Республика Президентлик институтини янги Ўзбекистон давлат ҳокимияти органларини тизимида марказий ўринни эгаллади. У сиёсий тизимнинг ўзаги бўлиб қолди.

Давлат ҳокимиятининг ташкил этилишида Ўзбекистон Республикасининг Президенти Ўзбекистон Республикасида давлат ва ижро этувчи ҳокимият бошлиғидир. Бу ҳокимият жамиятдаги барқарорликнинг ва Ўзбекистонни ислохотлар йўлидан муваффақиятли олга боришининг кафолати бўлгани ҳолда, янги ўзбек давлатчилигини биносининг асосий таянчига айланиб қолди. ✓

Конституциянинг қабул қилиниши ўтган йиллар мобайнидаги қонунчилик фаолияти ҳуқуқий давлатни шакллантиришнинг барча фуқаролар қонун олдида тенглигини, қонуннинг устуворлигини кафолатлайдиган мустақкам негизларини яратиш имконини берди.

Шу билан бирга, давлатнинг моҳияти бутунлай, тубдан ўзгарди. Давлат дастлабки босқичда жамиятни янгилашнинг энг фаол кучига айлангани ҳолда, ислохотларнинг бош ташаббускори ва йўналтирувчиси, ижтимоий ҳаётдаги янги вояларнинг асосий амалга оширувчиси бўлиб қолди.

Янги ўзбек давлатчилигини қарор топтиришнинг биринчи босқичидаги вазифалар бажарилиши Ўзбекистоннинг халқаро обрў-эътибори ортиши ва мустақамланишида, жаҳон ҳамжамиятидаги кўнлаб мамлакатлар билан дўстлик ва ҳамкорлик муносабатларини ўрнатилишида ва ривожлантирилишида ўз ифодасини топди. Ўзбекистон мустақил, суверен давлат сифатида энг обрўли ва нуфузли халқаро ташкилотларнинг аъзоси бўлди.

Ҳозирги вақтда демократик сиёсий тизимнинг энг муҳим субъекти бўлиши давлатчиликни ислоҳ қилишида янги вазифалар кўндаланг турибди. Бу, авваламбор, ҳозирги босқичда сиёсий институтларнинг ва нодавлат ижтимоий уюшмаларнинг хилма-хиллиги ҳамда уларнинг роли мустақамланиши, шунингдек, аҳолининг сиёсий фаоллиги ошиши асосида жамият ҳаётини янада демократлаштирилиш, модернизациялаш, янгилаш вазифалари муҳим ва долзарб бўлиб қолганлиги билан изоҳланади.

Янги шароитда давлат ҳокимияти ва бошқарув органларининг фоят муҳим вазифаси сиёсий партиялар, нодавлат ижтимоий структуралар, фуқаролик жамиятининг эндигина пайдо бўлиб келаётган хилма-хил институтлари билан ишлаш ва ҳамкорлик қилишнинг янгидан-янги шакллариини излаб топишдан иборатдир.

✓ Бутун давлат ҳокимияти органлари ишининг самардорлигини сақлаб қолган ҳолда ҳокимият ваколатларини марказ нхтиёридан соқит қилиш, бу ваколатларнинг бир қисмини марказдан минтақаларга, маҳаллий ҳокимият ва ўз-ўзини бошқариш органларига олиб бериш йўллариини излаб топиш заруратга айланиб бормоқда.

Ўз навбатида, давлат ҳокимияти маҳаллий органлари янги шароитларда ўз ҳокимият ваколатлари ҳамда ва-

зифаларининг бир қисмини фуқароларнинг маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органларига топшириш йўли билан уларнинг ролини кучайтириш ва обрў-эътиборини мустаҳкамлаш имкониятларини белгилаб оломоқда.

Ислохотларнинг дастлабки босқичида давлатнинг фаол роли асосий ваколатлар давлатнинг ва энг аввало, ижро этувчи ҳокимиятнинг ихтиёрида бўлишини тақозо этди. Демократик ўзгаришларнинг ҳозирги босқичи сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий тараққиётнинг узоқ вақтга мўлжалланган стратегиясини ишлаб чиқишни талаб қилмоқда. Бунда давлатнинг роли демократик тараққиётимизнинг пировард мақсади — фуқаролик жамияти барпо этиш мақсадига асосланган ҳолда тубдан ўзгариши даркор. Биз бунда кучли марказий давлат ҳокимияти ўзининг куч-қайратларини асосий, умуммиллий вазифаларга, чунончи, мудоффа, давлат хавфсизлиги ва фуқаролар хавфсизлиги, ташқин сиёсат, валюта-молия ҳамда солиқ тизимларини шакллантириш, қонунлар қабул қилиш ва тараққиётнинг бошқа стратегик вазифаларига қаратадиган давлат ижтимоий қурилиш тизимини барпо этиш назарда тутилган. Бошқа масалаларни ҳал қилишни эса аста-секин марказдан жойларга, давлат ҳокимияти органларидан жамоат ташкилотларига, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларига босқичма-босқич топшириш муҳим.

Бу давлатчиликни шакллантириш ва ривожлантириш соҳасидаги стратегик вазифамиздир. У биз танлаб олган жамиятни демократик ривожлантириш йўлига асосланади.»¹

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. —Т.: Ўзбекистон, 1997. 154-160-бетлар.

«Айни пайтда, — деб таъкидлайди Президент Ш.Каримов. — Бизнинг асосий узоқ муддатли ва стратегик вазифамиз аввалгича қолади — бу демократик давлат, фуқаролик жамияти қуриш жараёнлари ва бозор ислохотларини янада чуқурлаштириш, одамлар онгида демократик қадриятларни мустаҳкамлаш йўлидан оғинмай, пзчил ва қатыят билан борншдир.

Мамлакатимизни ривожлантириш стратегияси ҳақида гапирганда шунини алоҳида таъкидлашни истардимки, «бошқариладиган иқтисод» ёки «бошқариладиган демократия» деб аталмиш моделлар бизга мутлақо тўғри келмайди»¹.

Демократия тамойилларини қарор топтириш узоқ ва мураккаб жараёндир. Айниқса, бу узоқ вақт тоталитар тузум асоратида яшаган ва ҳали унинг иллатларидан буткул қутула олмаган бизнинг жамиятимизда янада мураккаброқ кечини қонуний ҳолдир.

**Ўзбекистонда
демократик жамият
қурилишининг муҳим
шартлари**

Ўзбекистонда демократик жамият қуришида икки муҳим жиҳатга алоҳида эътибор билан ёндашилмоқда. Унинг **биринчиси**, демократик жамият қурилишининг дунёда эътироф этилган тамойилларини тан олини;

Иккинчиси, демократиянинг миллий-маданий мерос билан боғлиқ миллий хусусиятларига таянишдан иборат.

¹ Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз — жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир. —Т.: Ўзбекистон, 2005. 34-бет.

Бу икки йўналиш бир-бири билан узвий боғлиқ. ҳақиқий демократик жамият қуришни уларсиз тасаввур этиб бўлмайди ҳам. Амалий ҳаётда бу муҳим қонуниятнинг бузилиш ҳолати турли халқлар турмуш тарзи ва уларнинг миллий манфаатларига зид бўлган, ижтимоий-сиёсий, маънавий оқибатларни келтириб чиқарган. Эътироф этилган тамойилларга таянмаслик, бу мамлакатни дунёвий, демократик жамият қуришдан йироқлаштирган бўлса, миллий-маънавий хусусиятларини ҳисобга олмасдан демократик жамият қуриш йўли эса ҳақиқий демократия талабларига зид ҳолатдир. Бу ўзига хос ва мос ривожланиш йўли демократик жамият қуриш қонуниятига тўғри келмайди.

Мустақиллик йилларида республикада демократик жамият қурилишини институтлашиб бораётганлигини, яъни:

— мамлакатда демократик институтларнинг шаклланиши;

— кўппартиявийликка ўтилиши;

— ҳокимият тармоқларининг мустақиллиги;

— жамоатчилик назоратининг ошиб бориши демократик жамиятга хос жиҳатлар эканлигини алоҳида таъкидлаш лозим.

Умуман, жамиятда демократия қай даражада эканлигини белгиловчи камида учта мезон бор. Булар:

— халқнинг қарорлар қабул қилиш жараёнларидан қанчалик хабардорлиги;

— ҳукумат қарорларининг халқ томонидан қанчалик назорат қилиниши;

— оддий фуқаролар давлатни бошқаришда қанчалик иштирок этиши билан боғлиқ.

Ўзбекистондаги демократик жараёнларни ана шу ме-

зонлар асосида таҳлил қилиш лозим. Унга кўра бугунги кунда 100 та жамоат уюшмалари; 5 та сиёсий партия; 2 та ижтимоий ҳаракат; 3000 та нодавлат нотижорат ташкилотлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ва касаба уюшмалари тизими томонидан 28 та йўналишда жамоатчилик назоратини амалга ошириш имконияти кўзда тутилган. Агарда Биринчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига бўлган сайловда 2 та сиёсий партия ва ҳокимият вакиллик органларидан 700 нафардан зиёд номзод иштирок этган бўлса, Иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига бўлган сайловда 47 субъект — 5 сиёсий партия, ҳокимият вакиллик органи ва сайловчиларнинг ташаббускор гуруҳларидан жами 1010 нафар номзод қатнашди. Бу соҳада яна демократик ўзгаришлар амалга ошмоқда. Мамлакатда икки налатали парламентга ўтилиши бу жараёни янада чуқурлаштиради.

2004 йил 26 декабрдаги сайлов ва 2005 йил 9 январдаги такрорий овоз бериш натижаларига кўра, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг барча — 120 депутати сайланди ва рўйхатга олинди.

Сайловларда 489 депутатликка номзод, шу жумладан, сиёсий партиялардан — 435 киши ва сайловчиларнинг ташаббускор гуруҳларидан мустақил номзодлар — 54 киши иштирок этди. Сайловларда фуқаролар фаол қатнашди. 2004 йил 26 декабрдаги асосий сайловда 12197159 (85,1 фоиз) сайловчи, жорий йил 9 январда эса 5400000 дан ортиқ киши ёки такрорий овоз беришда иштирок этиш ҳуқуқига эга сайловчиларнинг қарийб 80 фоизи қатнашди. Сайловлар натижасида Ўзбекистон Либерал-демократик партияси сайловчиларнинг энг кўп

овозини олди. бу партиядан депутатларнинг 34,2 фоизи сайланди; Ўзбекистон Халқ демократик партиясидан депутатларнинг 23,3 фоизн сайланди. Шунингдек, Фидокорлар партиясининг 18 аъзоси, «Миллий тикланиш» партиясининг 11 аъзоси, «Адолат» партиясининг 10 аъзоси сайланди. ✓

Сайловлар Қонунчилик палатасидаги ўринлар учун сиёсий партиялар ўртасидаги кескин рақобат кураши муҳитида ўтди. Округларнинг деярли 77 фоизидида бир депутатлик мандати учун 4 тадан 6 тагача номзод кураш олиб борди. Жумладан, 55 та сайлов округида бпр депутатлик мандати учун тўрттадан, 32 округда бештадан, 5 та округда олтитадан номзод курашди. Бундан ташқарн, 5 та сайлов округида бир депутатлик мандати учун иккитадан, 23 округда учтадан номзод баҳслашди. Партиялар қонунчиликда кўзда тутилган сайловолди ташвиқотини олиб бориш имкониятларидан тўлиқ фойдаланди.»¹

✓ Жамият сиёсий ҳаёти соҳасини демократлаштириш борасида қуйидаги муҳим масалаларга алоҳида эътибор берилмоқда.

Биринчи. Мамлакатимиз сиёсий ҳаётининг барча соҳаларини, давлат ва жамият қурилишини эркинлаштириш. Бу жараёнда, аввало, фуқароларнинг сиёсий, иқтисодий фаоллигини кучайтириш ва инсоннинг ўз қобилиятини тўла рўёбга чиқариши учун тегишли шарт-шароит яратиш.

Иккинчи. Мамлакатимиз сиёсий ҳаётида ҳақиқий маънодаги кўппартиявийлик муҳитининг қарор топиши за-

¹ «Халқ сўзи», 2005 йил 14 январь

рурлиги, ҳар бир партия муайян ижтимоий қатламга таянган ҳолда, ана шу тоифа манфаатларининг ҳимоячиси сифатида ўзининг аниқ ва равшан ҳаракат дастурига эга бўлиши кераклиги. Унда ҳар қайси партиянинг мақсад ва вазифалари, жамият тараққиёти борасидаги муқобил таклифлари ўз ифодасини топиши.

Учинчи. Нодавлат тузилмалар, ҳукуматга қарашли бўлмаган ва жамоат ташкилотларининг, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқарishi органларининг фаолиятини янада мустаҳкамлаш ва ривожлантириши.

Тўртинчи. Жамиятда фикрлар хилма-хиллиги ва қарашлар ранг-баранглиги, уларни эркин ифода этиши шароитини таъминлаш.

Бешинчи. Инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини, одамларимиз онгида демократик қадриятларни янада мустаҳкамлаш ва ривожлантириши. Ўз ҳақ-ҳуқуқини танийдиган, ўз кучи ва қобилиятига таяниб яшайдиган, атрофида рўй бераётган воқеа-ҳодисаларга мустақил муносабатда бўладиган, шу билан бирга, ўз шахсий манфаатларини мамлакат ва халқ манфаатлари билан уйғун олиб бориш учун барча зарур шарт-шароитларни яратиш даркор. ¹

Дунёвий давлат тамойиллари

Ўзбекистонда дунёвий давлат қуриш йўли танланишининг ҳам ўзига хос сабабларни мавжуд. Бунинг учун дунёвий давлатга хос жиҳатларни, унинг афзалликларини

¹ Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз. 8-жилд. —Т.: Ўзбекистон, 2000, 332-334 бетлар.

билиш муҳим аҳамият касб этади. Дунёвий давлатнинг муҳим жиҳатлари қуйидаги йўналишларда ўз ифодасини топган:

— инсон ҳуқуқлари ва давлат суверенитети ҳолатига содиқлик;

— демократия ва ижтимоий адолатга садоқат;

— халқаро ҳуқуқнинг умумэтироф этилган қоидалари устуңлигини тан олиш;

— республика фуқароларининг муносиб ҳаёт кечирешларини таъминлаш;

— инсонпарвар, демократик, ҳуқуқий давлат барпо этиш;

— ўзбек давлатчилигининг тарихий тажрибасига таяниш;

— диний ташкилотлар ва бирлашмаларни давлатдан ажратилганлиги ҳамда қонун олдида тенглиги. Давлатнинг диний бирлашмаларнинг фаоллигига аралашмаслиги;

— фуқаролар тинчлиги ва миллий тотувлигини таъминлаш;

— ҳозирги ва келажак авлодлар олдидаги юксак масъулиятни англаш;

— Ўзбекистонда давлат ва жамият қўриқилишининг ҳуқуқий асослари унинг Конституциясида белгилаб қўйилганлигини ва унга таяниб иш олиб боришини англаш.

— Ўзбекистонда демократик жамият қўриқилишининг асослари собиқ тоталитар тузумдан қуйидаги жиҳатлари билан фарқ қилади:

— ягона коммунистик мафкурага таянмаганлиги билан;

— синфийлик, партиявийлик тамойилларидан мутлақо бегоналиги билан;

— инсон — энг улур несъмат, деган фикрга асосланилганлиги билан;

— «давлат — жамият — фуқаро» муносабатидан тубдан фарқ қиладиган «фуқаро — жамият — давлат» ўртасидаги ўзаро муносабатнинг оқилона ҳуқуқий асосга қўйилганлиги билан ажралиб туради. ✓

Айни пайтда, демократиянинг асосий таркибий қисмлари бўлган эркин ва адолатли сайловлар, очиқ ва ҳисобот берувчи ижро ҳокимияти, сиёсий ва фуқаролик ҳуқуқларининг мавжудлиги, адолатли ҳамда фуқаролик жамияти қурнлиши қонунларига амал қилади.

Ўзбекистон ижтимоий-сиёсий ҳаёти тарихида адолатли жамият қуриш асосий концепциялардан биридир. Қарнб 3000 йиллик тарихга эга бўлган бугунги Ўзбекистоннинг кўринишлари демократик, адолатли жамият тамойилларининг негизлари ўзига хос жиҳатларда, қарашларда намоён бўлади.

Маълумки, Ўзбекистон Ўрта Осиёда исломга эътиқод қилувчи энг қадимий заминлардан бўлиши билан бирга, мусулмончилик илмининг ислом оламида ҳамма тан олган анъаналарига ҳам эга. Ислом қадриятлари бир неча асрлар давомида ўзбек халқининг маънавияти билан уйғунлашиб кетган, ҳозир ҳам шуидай.

✓ Президент И.А.Каримов мамлакатни дунёвий асосда ривожлантириш, дунёвий давлат қуриш йўлидан боришига алоҳида аҳамият берди. Бу демократик давлат қурилишида муҳим ўрин тутди. Бу масалада И.Каримов шундай дейди: «Биз бундан буён ҳам аҳолини энг олий руҳий, ахлоқий ва маънавий қадриятлардан тарихий ва маданий меросдан баҳраманд қилиш тарафдоримиз. Лекин биз ҳеч қачон

курашга, сиёсат, иқтисодиёт ва қонуншуносликка аралаштириш учун дин байроқ бўлишига йўл қўймаймиз. Чунки бу ҳолни давлатимиз хавфсизлиги, барқарорлиги учун жиддий хавф-хатар деб ҳисоблаймиз»¹.

Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида «дунёвий давлат» деган атаманинг маъноси, моҳияти ва тамойиллари асосан унинг қўидаги моддаларида ўз ифодасини топган:

«Диний ташкилотлар ва бирлашмалар давлатдан ажратилган ҳамда қонун олдида тенгдирлар. Давлат диний бирлашмаларнинг фаолиятига аралашмайди» (61-модда).

«Конституциявий тузумни зўрлик билан ўзгартиришни мақсад қилиб қўювчи, республиканинг суверенитети, яхлитлиги ва хавфсизлигига, фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларига қарши чиқувчи, урушни, ижтимоий, миллий, irqий ва диний адоватни тартиб қилувчи, халқнинг соғлиги ва маънавиятига тажовуз қилувчи, шунингдек ҳарбийлаштирилган бирлашмаларнинг, миллий ва диний руҳдаги сиёсий партияларнинг ҳамда жамоат бирлашмаларининг тузилиши ва фаолияти тақиқланади. Махфий жамиятлар ва уюшмалар тузиш тақиқланади. (57-модда).

«Ўзбекистон Республикасида ижтимоий ҳаёт сиёсий институтлар, мафкуралар ва фикрларнинг хилма-хиллиги асосида ривожланади. Ҳеч қайси мафкура давлат мафкураси сифатида ўрнатилиши мумкин эмас» (12-модда).

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. 6-жилд. —Т.: Ўзбекистон, 1998, 59-бет.

Миллий давлатчилик ва демократик жамият

✓ Хозирги замонда «миллий демократик давлат», «миллий давлатчилик ва демократик жамият» тушунчалари кўпроқ ишлатилмоқда. Унга хос бўлган жиҳатлар қуйидагиларда ўзининг аниқ ифодасини тонади:

- демократик нормаларга таянадиган ҳуқуқий давлат;
- демократияга зид бўлмаган ҳолда тарихий анъаналар ва жамият ҳаётининг муҳим соҳаларидаги миллий хусусиятларнинг сақланиши;
- барча фуқароларнинг тенглигига асосланган миллий сиёсат олиб бориш;
- унинг геосиёсий мавқеи иқтисодий, маънавий ва ҳарбий техник имкониятига, салоҳиятига мос бўлиш;
- фуқаролар ижтимоий онгида демократик тафаккурга амал қилиниши;
- мустақил ички ва ташқи сиёсат олиб бориш;
- ўз тараққиёт йўлини мустақил танлаш ва амалга ошириш;
- ўз қобилида яшаш мумкин эмаслиги қоидасига таяниш, очиқ демократик давлат ҳисобланади. Бу миллий давлатчиликни демократик жамиятга зид эмаслигини кўрсатади. ✓

XX асрнинг сўнгги чораги бутун дунё бўйича демократиянинг волибона тарқалиш даври бўлди. 1998 йилда мавжуд бўлган 191 мамлакатдан 117 таси ёки 61,3% да эркин, яширин, умумий тенг ва нисбатан адолатли сайловлар ўтказилди. 1974 йилдан кейин 89 та автократия мамлакатларида демократик тартиботга ўтилди¹. Бу мил-

¹ Социология. Маърузалар матни. —Т.: 2000, 125-бет.

лий давлатчилик негизларини демократия билан боғлаган ҳолда амалга оширилган пайтдагина кутилган самарани беради, дейиш мумкин. Бу демократия соҳасида улар бир хил босқичда турибди. деган маънони бермайди. Айни пайтда муаммолар мавжудлигини ҳам инкор этмайди. В.Маркель асарларида неолиберал демократия сифатида (нуқсонли, камчиликларга эга демократия) кўрсатилади.¹ Сайлов режими воситаси билан ҳокимиятга эга бўлишни қонунийлаштириш тизими ҳам тушунилади.

✓ **Хуқуқий, демократик давлатда:** 1) фуқаролар хуқуқлари қонун билан кафолатланади; 2) давлат органлари ва мансабдор шахслар қонунга итоат этади; 3) шахс эркинлигининг қонун асосида кафолатланиши ва ҳимояланиши амалга ошириб борилади. ✓

Фанни ўрганишнинг аҳамияти

✓ **Ўзбекистонда демократик жамият қуриши** пазарияси ва амалиёти фанни ўрганиш муҳим пазарий ва амалий аҳамиятга эга. Фуқароларни мамлакатда амалга оширилаётган демократик жамият қуришнинг мақсадлари, унинг шаклланиши ва ривожланишининг миллий-маънавий негизлари, демократик жамият тўғрисидаги воялар, қарашлар билан таъинтилади. Демократияни фуқароларнинг оғ ва тафаккурига еттигишида, ишонч ва эътиқодларига кўчишида муҳим ўрин тутади. Демократик жамият қуришнинг қонуниятларини билишида, унинг жаҳонда эътироф этилган тамойилларини ҳар

¹ Маркель В. Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях// Полис, 2002. №2. с.7.

бир мамлакат ва халқнинг миллий, маънавий хусусиятлари билан боғлиқ ҳолда амалга ошириш зарурлигини ҳис этиш ва унга амал қилиш кўникмаларини шакллантирадн. ✓
Ҳақиқий демократия билан сохта демократиянинг фарқини кўришда, уни баҳолаб, муносабат билдиришда, фуқаролик позицияснни шакллантиришда муҳим ўрин тутати.

✓ Ўзбекистонда демократик жамият қуриш назарияси ва амалиёти фанини ўрганиш орқали эркин, демократик, фуқаролик жамияти қурилишининг назарий асосларини, дунёда демократик жамият қуриш билан боғлиқ умумий қонуниятларни билиш билан бирга, демократиянинг ўзига хос миллий кўринишлари, «миллий моделлари»нинг маъно-мазмунини тўғри тушуниб олишга муваффақ бўлиш мумкин. ✓

Ижтимоий тараққиёт ва бугунги глобллашув жараёнлари дунё халқларининг ҳаётига, ижтимоий-сиёсий, маънавий-маърифий негизларига таъсирини ўтказмоқда. Дунё халқлари бир-бири билан узвий боғланиб бормоқда. Шундай шароитда ўзлигини сақлаб қолиш, миллий-маънавий қадриятларини унутмасдан, уни демократик жамият қуриш тамойиллари билан боғлиқ ҳолда амалга оширишга эришиш, демократик жамият қуришни мақсад қилиб олган Ўзбекистон халқи учун ҳам муҳим ва долзарб вазифадир. Фан ҳар бир фуқарони мамлакат миллий манфаатларидан келиб чиқиб, миллий қадриятларини, миллий ва умумбашарий демократик тамойилларни ҳурматлашга ўргатади.

Мазкур фан фуқароларимизнинг Ўзбекистон жамиятининг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маънавий ҳаётида амалга оширилаётган демократик ўзгаришларнинг, мамлакатда белгилаб олинган озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт қуришга эришиш масқадлари билан узвий боғлиқлигини юракдан ҳис этишга, унинг фаол шиттирокчиларига айланишига яқиндан ёрдам беради.

Ўзбекистонда демократик жамият қуриши вазифаларининг фуқаролик жамияти асослари билан муштарақлиги инсон ҳуқуқ ва эркинликларини, уларнинг қонуни олдига тенглигини амалда таъминлашга қаратилган. Унга эришиш шарт-шароитларини, асосий йўналишларини билгани демократик жамият тўғрисида яхлит тасаввур беради. Бу бугунги кунда ҳаётимизда учраб турган демократияга эҳт бўлган айрим носоклюм хатти-ҳаракатлар, «демократия шикоби билан» унинг миллий-маънавий хусусиятларини, Ўзбекистон халқи турмуши тарзи, миллий-маънавий қадриятлари: тарихи, тили, маданияти, урф-одат ва аъёналарини ҳисобга олмасдан, демократияга баҳо беришдаги бир томонлама, ноҳақис уринишларнинг ҳам туб мақсадларини, асл муддаоларининг моҳиятини англашга ёрдам беради.

ЎФанни ўрганиш орқали фуқаролар Ўзбекистон Республикасининг демократик жамият қуришдан иборат мақсад ва вазифаларини биллиб олиши мумкин. Ўзбекистон жамияти ҳаётининг барча жабҳалари тўғрисида: давлати, халқ ҳокимиятчилиги, инсон ва фуқароларнинг демократик жамиятда иштироки, асосий ҳуқуқ ва эркинликлари, бурчлари, демократик жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий негизлари, унга ҳос хусусиятлар, жамоат бирлашмалари, давлат ҳокимиятининг ташкил этилиши ва фуқаролик жамияти қурилишининг асослари, унинг миллий ва умумбашарий негизлари тўғрисида билимга эга бўлиш муҳим сиёсий ва ижтимоий-маърифий аҳамиятга эга. Фуқароларда ватанпарварлик, миллатпарварлик, миллий ва умумбашарий қадриятларга ҳурмат туйғуларини шакллантиришга ҳам хизмат қилади. Шу нуқтаи назардан, бу фан муҳим тарбиявий вазифаларни ҳам амалга оширади. Миллий истиқлол ғоясининг асосий тамойилларига таянадн ва демократик жамият қурилиши билан боғлиқ қадриятларни кенг жамоатчилиқнинг ишонч ва эътиқодига айланишига хизмат қилади.

2-МАВЗУ

ДЕМОКРАТИК ЖАМИЯТ ТЎҒРИСИДАГИ ДАСТЛАБКИ ҚАРАШЛАР ВА УНИНГ РИВОЖЛАНИШ БОСҚИЧЛАРИ

**Ватанимиз ҳудудида
давлатчилик
тўғрисидаги
қарашларнинг пайдо
бўлиши ва ривож**

Ҳар қандай давлат ўз жамиятининг тарихий, маданий ва ахлоқий мероси негизлари асосида ривожланади. Бундай уйғунлик халқнинг ривожланишини янги босқичларга кўтаради. Унинг истиқбол омилларини кенгайтиради. Аждоқларимиз томонидан Ўзбекистон ҳудудида яратилган «Авесто» ана шундай давлатчилигимизнинг илк қараш сифатида инсоният тарихини англашда алоҳида ўрнига эга.

✓ Президент И.А.Каримов тарихчи олим ва журналистлар билан бўлган учрашувда «Ҳозир Ўзбекистон деб аталувчи ҳудуд, яъни бизнинг Ватанимиз нафақат Шарқ, балки умумжаҳон цивилизацияен бешикларидан бири бўлганини бутун жаҳон тап олмоқда. Бу қадимий ва табаррук туноқдан бутон алломалар, фозилу

фузалолар, олиму уламолар, сиёсатчилар, саркардалар етишиб чиққан. Диний ва дунёвий илмларнинг асослари мана шу замида яратилган, сайқал тошган»¹ деганди. Дарҳақиқат, Мовароуннаҳрда пайдо бўлган улкан давлатчилик маданий мероси инсоният тарихи ибтидосида энг дастлабки ҳамда қадимий давлатчилик маданияти сифатида маълум. Мустақиллигимиз шарофати билан бундай меросни миллий, демократик қадриятларимизнинг муҳим замини сифатида ўрганиш имкониятлари очилди.

Маълумки, Ўзбекистонда миллий давлатчилигимиз тўғрисидаги энг қадимги манба «Авесто»дир. У эрамиздан олдинги 3 мингинчи йилларда аждодларимиз томонидан яратилган илк давлатчилик тўғрисидаги ижтимоий қараш ҳисобланади. Агар «Авесто»да илгари сурилган ғояларга эътибор берадиган бўлсак, бугунги адолатпарвар-демократик жамият барпо этишга қаратилган ғояларимиз билан ҳамоҳанг эканлигини кўрамиз.

Давлатчилик асосларини шакллантириши борасида «Авесто» деярли барча сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий муносабатлар, давлат тузум асослари, зардуштийларнинг фалсафаси, дунё тарихининг ривожланиши ҳақидаги маълумотларни ўз ичига қамраб олади. Манбада аввало, инсон эрки, унинг руҳий қийинчилиги масалалари устувор қўйилади. Масалан, «Мен яхши фикр, яхши сўз, яхши ишга шон-шавкат бахш этаман», дейилади Ясна (14) китобида. Ахурамазда инсонлар ўртасида бўлаётган муносабатлар ўзаро самимийлик, ҳурмат, беразлик, ёрдам ва оқибатли бўлиши зарурлигига, ёмон фикрлардан ҳоли бўлишга чақиради. Каттага ҳурмат ва кичикка иззат,

¹ Каримов И.А. Асарлар тўплами. 7-жилд. —Т.: Ўзбекистон, 1999. 132-бет.

сабр-бардош, ҳалоллик, меҳр-оқибат ва бошқа бир қатор тамойиллар борки. Булар миллий ғоямизнинг асосий тамойилларига уйғун келади.

3 «Авесто»да энг муҳим масалалардан бири, бу — ҳуқуқий муносабатларнинг назарий жиҳатдан шаклланганлигидир. Унда инсон ҳаёти ва одамлар ўртасидаги ижтимоий-иқтисодий муносабатлар ҳуқуққа асосланганлиги ҳақида маълумотлар бор. Ҳақиқат, яхши сўз ва мақсад, поклик ва эзгуликка интилиш, сўв, ер, олов, хонадон ва чорвани асраб-авайлаш ахлоқий бурч саналган. Инсон ўзининг ишлари ва фикрлари билан яхшилик, ёруғлик ва бахт келтирувчи, ҳаёт ва ҳақиқат берувчи олий тангри — Ахурамаздага ёрдамчи бўлиб хизмат қилади.

— Оила ва жамоада берилган сўздан ёки қасамдан воз кечиш, одамлар ўртасида тузилган аҳдномани бузиш катта гуноҳ ҳисобланган: «О Спнтама, шартномани бузувчи киши бутун мамлакатни бузади, шу билан бирга Артага тегишли барча мулк мулкларга пўтур етказди. О Спитама, аҳднинг бузма...» («Яшт», X боб.)¹

Тарихий ҳужжатлар асосида айтиш мумкинки, «Авесто»нинг «Яена», «Виспрат», «Яшт», «Видевдат» китобларида илгари сурилган ҳуқуқий таълимотлар Рим ҳуқуқидан қадимийроқ ҳисобланади. Боз устига, улар кейинчалик ташкил топган давлатлар сиёсий тизимининг шаклланиш манбаси бўлиб ҳам хизмат қилган. Шу тариқа «Авесто» юнон мутафаккирлари ва Рим ҳуқуқшунослари ижодига ўзининг ҳар томонлама мукамаллиги билан таъсир кўрсатган, Жумладан, инсон ҳуқуқи, жисмоний ва

¹ Сағдуллаев А., Аминов Б., Мавлонов ў., Норкулов Н. Ўзбекистоннинг тарихи: Давлат ва жамият тараққиёти. —Т.: Академия, 2000, 31-бет.

ҳуқуқий шахс эркинлиги, инсон эркинлиги, эркак ва аёлнинг тенглиги масаласи, озчиликнинг ҳуқуқи, вояга етмаганлар ҳуқуқи, виждон, эътиқод ва дин эркинлиги, жамоа ва гуруҳларнинг ҳуқуқи, мол-ҳол ҳуқуқи, оила ҳуқуқи, шартномаларнинг мажбурийлик ҳуқуқи, қасддан ёки эҳтиётсизлик натижасида содир этилган жиноятнинг турлари ишлаб чиқилган. Шунингдек, «Авесто»да ўғрилик ёки босқинчилик фарқлари таснифланган, ҳимоя ҳуқуқи ва суд ишларини юритиш ҳамда ташкил этиш каби бошқа ҳуқуқий принциплар ҳам ўз ифодасини топган.¹

Маълумки, демократик жамият асослари давлатда сиёсий-ижтимоий, иқтисодий ва ҳуқуқий принципларнинг тизимий яхлитлиги мавжудлигида намоён бўлади. Айни пайтда, улар умуминсоний қадриятлар билан уйғун ҳолда бўлишига асосланади. «Авесто»да бундай қадрият ва принциплар шакллантирилганлигининг гувоҳи бўламиз.

Инсон табиатан эркинликка, эзгуликка интилиб яшайди. Бундай эҳтиёжларнинг барча учун умум бўлган қондаларини ва уларнинг тартиботларини ташкил этишда давлатга бўлган эҳтиёж вужудга келади. Мана шундай эҳтиёж умуминсоний қадриятларнинг назарий мезонларини шакллантирган. Айни пайтда, кишилик жамиятининг ўзаро урушлар ва ихтилофлар билан боғлиқ давларида янги маърифий таълимотлар халоскор воя сифатида ҳам вужудга келган. Айнан IX ва XII асрлар ўрта Осиё тарихида шундай мураккаб давр бўлган. Халқнинг ўз мустақиллиги учун кураши, бунда ҳуррият

¹ Абдукамилов Р. Авестийские тексты о государственности и правах: вопрос генезиса и эволюции структур. Узбекистон тарихи, 2000. 3-сон. 22-бет.

ва инсон эркинлиги билан боғлиқ воялар миллатни маънавий юксалишга чақиради. Дунёга машҳур Хоразмий, Фарғоний, Абу Наср Форобий, Ибн Сино, Беруний, Юсуф Хос Ҳожиб, Низомулмулк каби файласуф, сиёсатчи, тарихчи олимлар шу даврда яшаб ижод этдилар. Бу давр ўз мазмуни, салмоғи жиҳатидан Ўрта Осиё Уйғониш даври деб тарихга киради. Уйғониш даври маданиятининг ўзига хос томонлари мавжуд бўлиб, улар давлатчилигимиз назариясининг вужудга келишида кўйидагиларга асосланган ҳолда талқин этилади:

4
1. Дунёвий маърифатга интилиш, бу йўлда ўтмиш ва кўшни мамлакатларнинг маданияти ютуқларидан кенг фойдаланиш, айниқса табиий-фалсафий, диний, тарихий ҳамда ижтимоий илмларни ривожлантириш.

2. Табиатга қизиқиш, табиатшунослик илмларининг ривож, рационализм, ақл кучига ишониш, асосий эътиборни ҳақиқатни топишга қаратилган фанларга бериш, ҳақиқатни инсон тасавури, илмининг асоси деб ҳисоблаш.

3. Инсонни улғулаш, унинг ақлий, табиий, руҳий, бадий, маънавий фазилатларини асослаш, инсонпарварлик, юқори ахлоқий қонун ва қоидаларни намоён этиш, комил инсонни тарбиялаш.

4. Универсаллик — қомусийлик, барча табиат ҳодисалари билан қизиқиш ва унинг моҳиятига интилиш.¹

5. Давлат қурилиши ва бошқарувининг назарий негизларини адолат, ахлоқ принциплари асосида шакллантириш, уларнинг ҳуқуқий ҳамда амалий асослари ривожлантирилиши.

¹ Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан лавҳалар. М.Хайруллаев таҳрири остида. —Т.: Ўзбекистон, 1995, 11-12-бетлар.

Давлат раҳбари ва хизматчиларининг фаолият даражалари таснифлари, масъулияти мезонлари тизими назарий негизларининг яратилиши.

Ватанимиз тарихида ўз қарашлари ва асарлари билан давлатчилик фанига ҳисса қўшган аجدодларимизнинг мероси талайгина ва уларнинг айримлари хусусида мухтасар шаклда сўз юритишга қарор қилдик.

✓ **МУСО АЛ-ХОРАЗМИЙ (783-850).** Буюк математик, астроном ва географ. У алгебра фанининг асосчиси. «Алгебра» сўзи унинг «Ал-китоб ал-мухтасар фи ҳисоб ал-жабр ва ал-муқобала» асаридан олинган. Бизгача етиб келган «Ҳинд ҳисоби ҳақида китоб», «Қўшиш ва айириш ҳақида китоб», «Китоб сураат-ул-арз», «Зиж», «Астурлоб билан ишлаш ҳақида китоб» каби ўнга яқин асари машҳурдир.

✓ **АБУ НАСР ФОРОБИЙ (873-950).** «Шарқ Арастуси» ёки «Муаллими Соний» — Иккинчи Муаллим («Биринчи Муаллим» деб Аристотель эътироф этилади) номини олган қомусий олим. 160 дан ортиқ асар яратган. «Мантиққа кириш китоби», «Исбот китоби», «Фалсафага изоҳлар», «Мусиқа ҳақида катта китоб», «Инсон аъзолари ҳақида китоб», «Ўватлар ҳақида китоб», «Шаҳарни бошқариш», «Ҳазилатли ҳуқиқлар» каби асарлари жаҳон маданиятига қўшилган катта ҳиссадир.

Ўз даврининг йирик намояндалардан бири Абу Наср

Форобий ўзининг «Фозил одамлар шаҳри» асарида инсоният жамиятини бошқаришда ҳамда ривожланишида адолат ва ахлоқнинг аҳамияти шаклланиши қоиуниятларининг назарий принципларини яратганлиги билан

машҳурдир. У «Маданий жамият ва маданий шаҳар (ёки мамлакат) шундай бўладики, шу мамлакатнинг аҳолисидан бўлган ҳар бир одам касб-ҳунарда озод, ҳамма баб-баробар бўлади, кишилар ўртасида фарқ бўлмайди, ҳар ким ўзи истаган ёки танлаган касб-ҳунар билан шуғулланади. Одамлар чин маъноси билан озод бўладилар. Одамларнинг тинчлик ва эркинликларига халақит

берувчи сўлтон бўлмайди. Улар орасида турли яхши одатлар, завқ-лаззатлар пайдо бўлади»¹, деб ёзди. Шу тариқа олим бугун бизнинг тасаввуримиздаги демократик давлат шакллари ва унда бошқарувнинг сиёсий ва фалсафий моҳиятини яратишга эришади. Масалан, фозиллар шаҳрининг (давлат назарда тутилган) таркиб топиши ва унда қандай ахлоқий сифатдаги шахснинг раҳбар бўлиши таснифлари бугунги демократик жамият қуришнинг бевосита назарий талаблари билан уйғун келади. Бу борада Абу Наср Форобий «Уларнинг ўзларидан сайланган раҳбар ёки бошлиқлар ҳокими мутлоқ бўлмайди. Улар одамлар ичидан кўтарилган, синалган энг олижаноб, раҳбарликка лойиқ кишилар

¹ Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. —Т.: 1993й, 190-бет.

бўладилар. Шунинг учун бундай раҳбарлар ўз сайловчиларини тўла озодликка чиқарадилар, уларни ташқи душмандан муҳофаза қиладилар»¹, деб давлат бошқарувида демократик принципларни таъминлаш билан боғлиқ ахлоқий ва маданий қадриятларни тизимлаштиради. Ўзбекистондаги жамияти шундаки, Форобий қарашларидаги «ҳокими мутлоқ бўлмаслиги», «сайловчилар иродаси», «озодлик» каби фикрлари нафақат ўша даврда, балки бугунда ҳам инсоният маданияти ноёб маҳсули ҳисобланган — демократиянинг бош вояси бўлиб хизмат қилади.

✓ Давлат ва унинг бошқарувида дахлдор масалалар Юсуф Хос Ҳожиб ижодида ҳам катта ўрин тутган. У «Қутадғу билиг» достонида давлатни бошқариш амаллари, қоидалари ва сиёсий-ахлоқий муносабатларни жамиятда қарор топтиришга қаратилган қарашлари билан ўзбекистондаги давлат бошқаруви ва хизматини ташкил этиш турларини ҳамда шу даражаларга мувофиқ сифатларини таснифлайди. Жумладан, «Шоҳликка даввогарлар онадан ажиб бир истеъдод билан туғилдилар ва улар дарҳол яхши-ёмонни ажратиш фитратига эга бўладилар. Бундайларга Худо идрок, фаросат ва юмшоқ бир кўнгил ато этади, қолаверса яхши иш юритиш ўқуви билан ҳам сийлайди»² деб кўрсатган. Шунингдек, Юсуф Хос Ҳожиб ўз асарига кўрсатган барча ишларда тажрибали, ёмонликни дарҳол сезувчи, оқиллик бобида ибратли, заковатли, маърифатга ташна, кичикларга таянувчи, адолатпарвар, садоқат каби сифатларнинг соҳиби бўлиши шартлигини таъкидлайди.

¹ Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. —Т.: 1993, 190-бет.

² Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. Т.: Фан, 1971 й, 329-бет.

Буюк аллома фақат бу билан чегараланиб қолмайди, балки диққат-эътиборини жамият ривожини ва тақдири учун масъул бўлган шахсларнинг давлат бошқарувидаги сифатлари таснифини ривожлантиришнинг муҳимлигига қаратади. Айни пайтда, у жамиятда илмий ва маданий салоҳиятни адолатли давлат асосларини яратувчи омил деб билган. Масалан, у, зиёлилар тўғрисида шундай дейди: «Ҳақиқий зиёли ҳақиқат талочи бўлади. Агарки, оламда донишлар бўлмаганда, ерда ризқ-рўз унмас эди. Уларнинг зиёси халқ йўлини ёритувчи машғулдир. Донишларга ширин сўз билан баҳра бер, моддий манфаатини қондиришга ҳаракат қил»¹. Зеро, агар биз демократияни жамиятнинг юксак маданий шакли деб қарайдиган бўлсак, унда аждодларимиз яратган мерос бевосита адолатли давлатнинг пойдеворига асос бўла олади.

АБУ АЛИ ИБН СИНО (980-1037). Ўрта Осиё

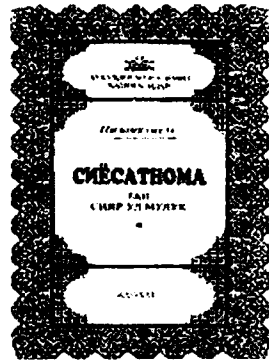

✓ халқлари маданиятини бутун дунёга танитган машҳур табиб-ҳаким, қатор табиий фанлар билимдони, Оврўидада Ависенна номи билан танилган буюк қомусий олим. У ёзган 450 дан ортиқ асардан «Тиб қонунлари», «Донишнома», «Нажот китоби», «Турар жойнинг тузилиши», «Инсоф китоби», «Тиббий кўрсатмалар ҳақида» каби 160 га яқини бизгача етиб келган. Қомусий олим Ибн Сино Ўрта Осиё табиий-

¹ Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. Т.: Фан, 1971 й, 649-бет.

илмий ва ижтимоий-фалсафий фикрларнинг буюк намояндаси, тиббиёт, фалсафа, ижтимоий-сиёсий, ахлоқий таълимот тарихига улкан ҳисса қўшган мутафаккирдир. Унинг «Ишорат ва Танбиҳот», «Рисолату тадбири манзил», «Қуш тили» каби асарлари бевосита давлат бошқарувининг адолатнарвар ва ахлоқий асосларига бағишланади.¹

Адолатли давлат бошқаруви, унинг мукамал назарий асосларини яратиш борасида улкан илмий мерос қолдирган ўрта асрлар мутафаккири, давлат арбоби **Низомулмулкнинг «Сиёсатнома»** асари муҳим манба ҳисобланади. У амалдорларни ахлоқий фазилатларига қараб танлаш, адолат ва инсофни оёқости қиладиган кишиларни давлат ишларига аралаштирмаслик, давлатни бошқаришда кенгаш билан иш олиб бориш, фаолиятларни мунтазам назорат қилиш, итоат, ижро ва сифатлари тўғрисидаги қарашлари билан аҳамиятлидир. Айниқса, Низомулмулкнинг «Кўнчилик бўлиб қабул қилинган тадбир энг савобли бўлади ва шундай йўл тутиш керак»² деган фикрлари аждодларимизнинг давлат қурилишининг адолатли тартиботларига катта эътибор берганлигидан далолатдир.

¹ Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан. —Т.: Ўзбекистон, 1995, 67-бет.

² Низомулмулк. Сиёсатнома. — Т.: Адолат, 1997, 98-бет.

**Ўрта Осиёда вужудга
келган тасаввуфчилик
таълимотида эркинлик
ва адолат**

Миллий давлатчилик негизлари ҳақида фикр юритар эканмиз, қадимги Турон, Мовароуннаҳр, Туркистон ҳудудиа дастлабки давлатлар вужудга келган

муқаддас маконлардан бири сифатида. ҳаттоки қадимги дунё олимлари томонидан эътироф этилган. Масалан, бундан 2000 йил аввал яшаган римлик тарихчи Помпей Трог туркийзабон халқларнинг энг қадимги аجدодлари ҳақида шундай ёзган: «Бақтрияликлар, сўғдлар ва хоразмликлар келиб чиқишнинг қадимийлиги бўйича мисрликлар билан бемалол беллаша олади». Бундай фикрни юнон тарихчилари Страбон, Ҳеродот, Ҳикатийлар ёзиб қолдирган маълумотларда ҳам учратиш мумкин! ✓

Ўзбек миллий давлатчилигимиз негизларининг қадимийлиги ҳақида буюк бобокалонимиз Алишер Навоийнинг «Тарихи мулки Ажам» асаридаги фикрлар алоҳида диққатга сазовордир. Навоий «давлат» сўзини «мулк» деб ёзади. «Ажам» дегани эса арабчада «арабдан ташқари» деган маънони англатади. Демак, қадимий тарихларда Эрон ва Турон ҳудудида илк бор ташкил топган ва узоқ асрлар давомида ҳукмронлик қилган давлатни араблар Ажам, яъни араб давлатидан ташқари деган ном билан атаганлар.

Маълумки, ислом дини ижтимоий дунёқараш шакли сифатида кенг тарқала бориши билан унинг назарий, фалсафий, ҳуқуқий томонларини ишлаб чиқишга эътибор ҳам тобора ортиб борган. Шу тариқа IX-XII асрларда Мовароуннаҳрда илм-фан, маданият, ислом фалсафасининг назарий

¹ Иброҳимов А. Бизким, ўзбеклар. —Т.: Шарқ, 1999, 13-бет.

жиҳатдан юксак даражада ривожланган даври бўлди. Имом Ал-Бухорий, Имом Ат-Термизий, Ал-Мотурудий, Муҳаммад Имом-Ғаззолий, Маҳмуд аз-Замаҳшарий, Бурҳонуддин ал-Марғилоний, Аҳмад Яссавий, Наҷмиддин Кубро, Абдуллоҳиқ Ғиждувоний, Баҳовуддин Нақибанд, Жалолиддин Румий каби буюк ашломалар ўзларининг илмий тадқиқотлари билан жаҳон маданиятига улкан ҳисса қўшдилар. Диний-илмий тадқиқотларда борлиқ, илоҳий қудрат, инсон қомиллиги, ас-лат, инсоф, диснат, виждон каби ғоялар инсон руҳиятини поклаш орқали эркин жамиятга чорланади. Бу борада Ж.Румий шундай дейди: «Инсон буюк бир мўъжиза ва унинг ичида ҳамма нарса ёзилган. Бироқ зулмат ва пардалар борки, улар ёзувларни ўқишга имкон бермайди. Зулмат ва пардалар, турли-туман машғулотлар инсоннинг дунё ишлари борасида олган тадбирлари ва кўнгилнинг сўнгиниз орзуларидир»¹. Дарҳақиқат, Ж.Румийнинг қарашларида инсоннинг фарқи унинг қомиллигига асосланади. У дунёга ирқи, дини, миллати, табақасдан қатъий назар, барча инсонларга баробар мурожаат қилади. «Менга ваҳдан майини туттил, ўзгаларни ҳам ондин баҳраманд эттил, токи жамоат жам бўлиб, фақат сувратда бўлмиш тафовутлари бартараф этайлик. Биз ҳаммамиз ягона оғочнинг бутоқлари, ягона қўшиннинг навкарларимиз». Жалолиддиннинг башарият бирлиги ҳақида гапирини ўша давр учун мислсиз жасорат эди.²

Ижтимоий-сиёсий тараққиёт ривожининг маънавий асосларини ўрганишда Ўрта Осиёда вужудга келган тасаввуфчилик оқимининг аҳамияти ҳам алоҳида муҳим ўрин

¹ Румий Ж. Ичингдаги ичингдаир. —Т.: Ёзувчи. 1997, 51-бет

² Фиш Ради. Жалолиддин Румий. —Т.: Алабиёт ва санъат. 1986, 241-бет

тутади. Тасаввуф гарчи ислом бағрида ниш уриб, Қуръон ва ҳадислар ҳикматидан озиқланган, шарият аҳқомига суянган бўлса-да, лекин у расмий диний ақидапарастлик ва мутаассибликка ҳамда ҳоким табақаларнинг айшуншратларга фарқ турмуш тарзига, талончилик ва манфаатпарастликка энд ўлароқ, меҳнаткаш халқ норозилигини нфодаб келди. Ушбу таълимотнинг эл ораснда ёйилиб, фикрий янгиланишларга қанот бергани, ҳақ ва ҳақиқатга ташна зиёлилар юрагини банд этганига сабаб шү.¹ Тасаввуф таълимоти асосида адолат, ҳақиқат, тўғрилиқ, меҳр-шафқат, инсоф, иймон, эътиқод, илм, меҳнатсеварлик, ватанпарварлик каби умуминсоний ғояларни тарғибот қилувчи футувватга асосланган бир қанча диний, сиёсий оқимлар пайдо бўлади. Улар жамиятнинг ахлоқсиз унсурларига ғоявий куч сифатида қарши қўйилади. Бу борада А.Яссавий шундай дейди: «Шайх улдурким, ниёз олса, мустақилларга, ғариб, бечораларга бергайлар. Агар олиб ўзи еса, мурдор эт емишдек бўлмай. Агар тўн қилиб кийса, ул тўн тўзғунча Ҳақ таъоло намоз, рўзасини қабул қилмағай ва агар олган ниёзидин нон қилиб еса, Ҳақ таъоло они дўзахда турлук азобга гирифторм қилмай. Ва агар ондоғ шайхга ҳар киши эътиқод қилса, кофир бўлмай»².

Яссавийнинг ҳикматларида жамиятда етакчи шахсларнинг сифатлари тўғрисидаги талқинлар, айни пайтда, аччиқ танқидий муносабатлари ижодининг асосини ташкил этади. Чунки шу даврда шайхлар сиёсатга бевосита аралашиб келганлар.

¹ Комилов Н. «Тасаввуф». —Т.: Ёзувчи, 1996 й, 4-бет

² Яссавий, Аҳмад Хожа. Девони Ҳикмат. —Т.: Фафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1992 й, 8-бет

Бунда Амир Кулолнинг ўгли **Амир Умар**нинг қарашлари (1406 й. вафот этган) сиёсатнинг назарий ва амалий моҳиятини очишда аътиборлидир. У сиёсатга шундай нисбат беради: «Билгилким, сиёсат — тутиб туриш ва тартибга солинадир..., ёмон кишиларни кўрқинч ва титроқда тутмоқ, яхшиларни тақдирламоқ керак. Агар сиёсат бўлмаса, давлатнинг муҳим ишлари амалга ошмайди; агар тартибот, жазо қонунлари бўлмаса, давлат ишлари ҳам ўнгланмайди, чунки ҳукмдорнинг, жамоанинг кўрки, давлат ва диннинг ривожини сиёсатдир»¹. Яъни, дин орқали сиёсатда умуминсоний қадриятлар ифода этилиши ва бундай сиёсат бевосита давлат қонунлари орқали амалда ўз тасдиғини топишига эришмоқ лозим, деб қарайди.

**Амир Темур ва
Темурийлар даври
миллий давлатчилик
тўғрисидаги
қарашларида демократик
тамойиллар**

XIII-XIV асрларда Ўрта Осиёнинг мўғуллар томонидан истило қилиниши иқтисодий ва маънавий ҳаётга катта салбий таъсир кўрсатади. Мамлакатда жабр-зулм

ва зўравонлик кучаяди, меҳнаткаш халқ қаттиқ эзилади. Ҳудда кўн маданий бойликлар, илм масканлари, мадраса ва кутубхоналар йўқ қилинади, санъат ва илм-фан вакиллари — олимлар, шоир ва ёзувчилар, мунажжимлар, меъморлар ва мусаввирлар ўлдирилади, омон қолганлари Шимолий Ҳиндистонга, Фарбий Эрон ва Хуросон

¹ Мақомат-и Саййид Амир Кулол. Қўлёзма. ЎзФА ШИ. № 8667 в. 103 а-б.

внлоятларига қочиб жон сақлаб қоладилар.¹ Айнан мана шундай мураккаб даврда Амир Темурунинг (1370 йил), сиёсий саҳнага келиши ҳамда мустақил давлат барпо этиши Ўрта Осиё халқларининг мўғул истилосидан, ички ўзаро низолардан қутулишига олиб келади. Мамлакатда

ўрнатилган барқарорлик марказий давлатнинг тез орада мустақамланишига, сиёсий кучлар тарқоқлигини бартараф этишига, айна пайтда, турли ислохотларнинг амалга оширилишига, илм-фан ва маданиятнинг ривожланишига туртки бўлди.

Бу даврда миллий давлатчилик тўғрисидаги қарашларнинг ривожланишида Амир Темурунинг хизматлари катта бўлди. Унинг тузукларида давлат тизими, уни идора қилиш услублари

ва воситалари, ундаги турли лавозим-вазифалар даражаси, табақаларнинг тоифаланиши, ҳарбий қўшинларнинг ташкил этилиши, жанг олиб бориш маҳоратлари, давлат хизматчилари рағбатини ташкил этиш омиллари, адолатли солиқ турларининг жорий этилиши, мамлакатни ободонлаштириш тадбирлари миллий давлатчиликнинг юксак ма-

¹ Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан. —Т.: Ўзбекистон, 1995. 67-бет

✓
7

даний ва ҳуқуқий даражада шакллантиришга эришганлигидан адолат беради. Бундай сиёсатнинг асос-моҳияти адолатли давлат, инсонпарвар жамият негизларини қарор тойтиришга қаратилади.

Амир Темури давлат бошқарувининг демократик асосларини яратишда мамлакат ишларини доимо кенгаш, машварат, маслаҳат, хушёрлигу мулоҳазакорлик, эҳтиёткорлик¹ билан амалга оширишга қаратади. Салтанат ишларини Кенгаш асосида олиб бориш — аслида аъёнларнинг ризослиги ва ихтиёри демак. Бундан чиқди бу тахлит ёндашув бевосита давлат бошқаруви тақсимотининг илк кўринишлари тўғрисидаги қарашларнинг ривожланишига замин яратган.

Соҳибқирон ҳар бир ишда сиёсатни адолат билан амалга оширишга ва бунда турли воситалар асосида унинг изчиллигини таъминлашга эришади. Яъни, адолатга қаратилган мақсадларни адолатли воситалар билан уйғунлаштириш асосида давлат бошқарувиининг назарий таълимотларини амалий жиҳатдан бойитадики, салтанатда адолатни таъмишловчи сиёсат мурватлари юзага келади. Масалан, у нафақат давлат хизматчиларининг қандай сифатга эга бўлишини, балки шундай сифатлиларни қандай қилиб давлат бошқарувига келишини таъминлашнинг йўналишини ишлаб чиқади. Бу борада у шундай дейди: «Агар ҳар нарса ни ва ҳар кимни ўз мартабасида сақлай олмаганг, салтанатингга бундан кўн халал ва зиён етгай. Демак, ҳар кимнинг қадр-қимматини, тутган мавқеини ва ҳар нарсанинг ўлчовини

¹ Амир Темури тузуқлари. —Т.: Фахур Булом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1996, 24-бет.

белгилаб олиннинг ва шунга мувофиқ иш юритилиши керак»¹ деб, у давлат хизматида салоҳиятли шахсларнинг иштирокини амалий татбиққа айлантиради. Жумладан, «Кимнинг ақли ва илжоатиби сиёв тарозусида тортиб кўриб, бошқаларникидан ортинқроқлигини билсам, уни тарбиятимга олиб, амирлик даражасига кўтарар эдим. Сўнгра кўрсатган хизматларига яраша мартабасини ошириб борардим»² дейди.

Амир Темур ўз давридаги хизматларининг энг асосийси ва энг буюғи, бу — унинг давлат арбоби сифатида адолат вояларига асосланган миллий давлатчилик таълимотларининг ҳуқуқий негизларини яратганлиги ҳамда уни татбиқ этиб берганлигидадир. Шу тариқа у ўз сиёсий фаолиятини

ниундай ифода этади: «Ҳар мамлакатнинг яхши киниларига мен ҳам яхшилик қилдим, нафси ёмонлар, бузуқлар ва ахлоқсиз одамларни мамлакатимдан қувиб чиқардим. Пасткан ва разил одамларга ўзларига лойиқ ишлар тоширдим ҳамда ҳадларидан ошишларига йўл қўймадим. Улуғларини ва шараф-эътиборли киниларини ҳурматлаб, мартабаларини оширдим. Ҳар мамлакатда

адолат эшигини очдим, зулму ситам йўлини тўсдим»³.

¹ Амир Темур тузуқлари. —Т.: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1996, 81-бет.

² Ўша асар 83-бет.

³ Ўша асар. 119-бет

МИРЗО УЛУҒБЕК (1394-1449). Буюк мунажжим,

давлат арбоби, илм-фан ва маданият ҳомийси, ўз даврида Самарқандда расадхона қурдириб, астрономик мактаб яратган олим. Илмий меросининг гултожи — «Зижи жадиди Кўрагоний» асари бўлиб, «Бир даража синусини аниқлаш ҳақида рисола», «Тўрт улус тарихи» асарлари ҳам унинг қаламига мансуб.

АЛИШЕР НАВОЙИЙ (1441-1501). Ўз даврнинг йирик классик намояндalarдан бири Алишер Навоийдир. У назариётчи ва амалиётчи сифатида давлат сиёсатининг адолатли асосларн ва унинг маънавий мезонларини ривожлантиришга катта ҳисса қўшади. Унинг фаолияти ва асаларида адолатсизлик ва зулм давлатни таназулга, жамиятни жаҳолатга олиб келиши тўғрисидаги қарашлари ўз ифодасини тонади: «...давлат иши билан машғул бўлган амалдорлик чоғларимда кўпгил мулкнинг турли одамларнинг ҳужуми булғалади. Гоҳ амирлик ўрнида ўтирдим ва ҳукумат маҳкамасида халқнинг арз-лодини сўрдим ва гоҳ подшоҳ ёнида вазирлик қилдим ва менга умидвор назар билан қараб турган элга мурувват кўрсатдим»¹ дейди.

У ўзбек тили ва мумтоз адабиётининг асосчиси, мутафаккири, давлат арбоби. Ўз «Хамса»си билан бутун оламга бўй кўрсатган буюк сўз санъаткори. «Бадойи ул-бидоя», «Наводир ул-ниҳоя», «Зубдат ул-таворих», «Чор китоб», «Мажолис ун-нафоис», «Маҳбуб ул-қулуб» каби асарларни ҳам бизга мерос қилиб қолдирган.

¹ А.Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. —Т.: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983, 12-бет.

У адолат тўғрисидаги қарашларида нисон руҳияти билан боғлиқ ижтимоий иллатларнинг моҳиятини излайди. Жамиятда ёвузликнинг келиб чиқиш сабабларини таҳлил этади. Адолатли жамиятга эришишда нафақат подноҳнинг одиллиги, балки фуқаролар ўртасидаги муносабатларнинг адолатли, маънан соғлом бўлиши лозимлигига эътиборни қаратади: «Оламда бўлгани ҳар навъ одам билан кўришдим; катта-кичикнинг феъл-у атворини ўргандим; яхши-ёмоннинг хислатларини тажрибадан ўтказдим; яхшилик ва ёмонликларнинг шарбатини ичиб, захрини тоғиб кўрдим. Бахил ва пасткашларнинг захмини, саховатли кишиларнинг малҳамини кўнглим дарҳол сезадиган бўлиб қолди»¹ дейди.

Айни пайтда, у нисон руҳияти билан боғлиқ иллатлар моҳиятига шундай нисбат беради: «Яхшиликка мукофот — қўполлик; одоб билан қилинган хушмуомала эвазига кеккайиш, такаббурликдан ўзгача муносабат кўрмайсиз. Бировга бир хизмат қилсанг, ундан ўн зарб ейишга тайёр турмоқ керак; кимпаки бир тавозеъ кўрсатсанг,

8

нинг қўполлик ва дилсизликка ҳозир бўлиб турмоғинг лозим»². Шу тариқа, у «Маҳбуб ул-қулуб» асарида ҳар хил одамларнинг феъл-атвори ва аҳволи, яхши феъл хосияти ва ёмон хислат касофати ҳақидаги қарашлари асосида жамият ижтимоий муносабатларининг яхлит назарий тизими, фуқаро — жамият — давлат ўртасидаги ахлоқий мажбуриятларни умумлаштиришга эришган.

¹ А.Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. —Т.: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1983, 12-бет.

² Ўша асар, 60-бет

ЗАҲИРИДДИН БОБУР (1483-1530). Шарқ маданияти, адабиёти ва шеърлятида

ўзига хос ўрин эгаллаган адиб, шоир, олим, йирик давлат арбоби ва саркарда. Унинг жаҳон оммасига машҳур бўлган шоҳ асари «Бобурнома»дан ташқари «Мубаййин», «Хатти Бобурий», «Ҳарб иши» каби асарлари ва гўзал шеърляти машҳурдир. А.Навоий замондошларининг илмий меросини кунт

билан ўрганган. ўзи ҳам шу йўналишда катта мерос қолдирган ижодкорлар **Заҳириддин Муҳаммад Бобур**, **Ҳусайн Воиз Кошифий** ва **Жалолиддин Давоний**лардир. Улар давлатшунослик, ахлоқшунослик, адабиёт, таълим-тарбия, наср ва назм соҳаларида ижод қилган йирик олимлардир. Давлат бошқаруви ва унинг сиёсати билан боғлиқ бўлган ижтимоий-ахлоқий масалалар Бобурнинг «Бобурнома»¹, Кошифийнинг «Ахлоқи Муҳсиний»², Давонийнинг «Ахлоқи Жалолӣ»³ асарида атрафлича баён қилади.

Уларда жамиятни бошқариш асослари, ижтимоий табақаларнинг ўзаро муносабатлари, адолатли ва адолатсиз подшоҳ фазилатлари, фуқароларга одил муносабати, ахлоқ ва таълим-тарбия масаларини таҳлил этган. Шунинг учун

¹ Бобур. Бобурнома. Т.: Юлдузча, 1989.

² Ҳусайн Воиз Кошифий. Ахлоқи Муҳсиний. Душанбе, Алиб нашриёти, 1991.

³ Жалолиддин Давоний. Ахлоқи Жалолӣ. ЎзФА Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди.

тариқа давлат бошқарувиға оид ижтимоий қарашларни ўз навбатида ўтмиш давлатчилик маданий меросимиз билан боғлиқ бўлган қадриятларимизни янада бойитишга хизмат қилган.

Юқорида таъкидлаганимиздек, XIV-XV асрдаги ижтимоий ва маданий юксалиш ўз мазмун-моҳияти билан IX-XII асрлардаги Ўрта Осиёдаги Уйғониш даврининг узвий давоми эди. Хулоса шундаки, бундай маданий меросларнинг монандликка интилиши, унинг даврий уйғунлашуви халқлар ҳаётида тараққиёт ҳамда юксалишига пойдевор бўлган назарий таълимотларнинг ривожланиш босқичларини кузатамиз. Аммо Ўзбекистон халқлари давлатчилик тарихи ўз тараққиётида бир хилда ривожланган эмас.

**XVI-XIX асрлар
Ўрта Осиё ҳаётидаги
мураккаб
даврлардаги
парчаланишларнинг
салбий оқибатлари**

XVI-XIX асрлар Ўрта Осиё ҳаётида мураккаб ва кескин бурилиш даври бўлди. Унинг мураккаблиги аввало, Амир Темур салтанатининг нарчаланиши ҳамда ворислар ўртасидаги низо-

лар билан боғлиқдир. Доимий ихтилофлар майдонига айланиб қолган Мовароуннаҳр Шайбонийхон лашкарлари томонидан босиб олинади. Юртда эгасизлик, бошбошдоқлик ҳукм суради. Мана шундай шароитда ҳақиқий илм ўрнини диний-ақидавий қарашлар эгаллайди. Натижада аниқ ва табиий фанлар қувғинга учрайди, айниқса математика ва астрономия орқада қолади. Бунинг оқибатида илм-фан ривожининг даражаси кескин

пасаийиб кетади. Айни пайтда, бу давр олдингв мутафаккирлар илгор воялариинг ўзаро фаол таъсири заифлашуви билан характерланади. Дин бевосита давлат сиёсатининг асосига, ҳокимият унинг раҳнаmolари манфаатларини ниқобловчи мафкурага айланади. Натижада жамиятда диний тазийқ кучаяди. Ҳар қандай ижодий ҳур фикр таъқибга олинади¹. Шунга қарамай, Ўрта Осиёда ижтимоий фикр, фалсафа, адабиёт, тарих, мусиқа фанлари, меъморчилик, тасвирий санъат ривожланиди, қатор мадраса ва масжидлар қурилди. Жумладан, Ибн Муҳаммад Юсуф Ал-Қорабоний, Муҳаммад Шариф, Машраб ва Сўфи Оллоёр, Нодира, Увайсий, Дилшод, Комил Хоразмий, Аваз Ўтар, Бедил, Фузулий, Аҳмад Дониш, Муқимий, Огаҳий, Фурқат, Мулла Олим Маҳдум Ҳожи ижодиётида илгор ижтимоий воялар яратилади. ✓

Эътирофли жиҳати шундаки, шу давр ижодкорлари қайси соҳада ижод қилмасин, шахс ва зиёлиликка хос қудратда уларнинг асосий диққати халқ ва унинг турмуш дарди билан бевосита боғлиқ бўлганлигига амин бўламиз. Мулло Олим Маҳдум Ҳожи «Тарихи Туркистон» асарида шундай дейди: «Туркистон хонлари вақтидаги мусулмониялар ниҳоят даражада аҳволи оламинин хабарсиз бўлдилар. Золим ҳакамларга рост ва тўғри сўзни айтадурмонлар қолмай, золимлар учун беш-ўн тилло бадалига эртадан кечгача хушомад сўзлар айтиб, алар қандай сўз айтса, маъқул дейдурмонлар бўлгон эдилар. Илму маорифда бўлса Туркистонда ўтган Ибн Сино, Форобий, Улуғбек, Али Қушчи ўрнига ўлтурмон олим, файласуфи замон деганларимиз иззату нафе ва

¹ Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан. —Т.: Ўзбекистон, 1995, 182-бет

риёкорликга таъдил бўлуб, жаҳл балосига мубтало бўлгон эдилар. Ҳакам ва улукларимиз фуқаролардин ўз жойига ва масрафига сарф қилмай, ўз хоҳишлари ва йушайлариға харж ва сарф қилар эди. Ҳукумат ишида мутлақо мунтазам қонда ва қонун йўқ эди. Фуқаролар оларнинг ўз молидек ҳисоб қилинур эди»¹.

Мавжуд манбалар миллий давлатчилигимизни таназзулга тортган сиёсий қурашлар ва ўзаро ихтилофларнинг сабабларини ўрганиш, ундан сабоқлар чиқариш имкониятларини беради.

Маълумки, Мовароуинаҳр давлатчилик тарихи ва унинг тараққиётини ислом фалсафасидан айри ҳолда кўра олмаимиз. Аجدодларимиз дунёвий ва диний илмларни бевосита уйғун тарзда олиб боришган. У хоҳ диний, хоҳ дунёвий йўналишда бўлмасин, унинг асосида инсон — жамият — давлат муаммоси ётади. Фақат бирёқлама диний мафкурага асосланган муносабат, сўнгра мустамлакачилик сиёсати адолатли жамият қуришга қаратилган илғор, миллий маданий меросни таъқиб остига олади. Натижада, фан ва таълимот ўз заминидан айрилган ақидалар ва мавҳум ғоялар таъсирига тушиб қолади.

Аммо тарихнинг ана шундай мураккаб даврида ҳам Ватанимиз ҳудудида ҳуррият билан йўврилган ижтимоий-сиёсий қарашлар тўхтаган эмас. Аксинча, бундай истак ҳар бир ватандошимиз қалбида умуммиллий истиқлол ғоясининг вужудга келишига туртки бўлди. Ана шундай ғояларнинг шаклланишида XX асрнинг бошларида вужудга келган жаҳидчилик ҳаракатини алоҳида таъкидлаш лозим.

¹ Мулла Олим Маҳдум Ҳожи. Тарихи Туркистон. Насаф. 1992, 100-бет.

**Жадидлар
қарашларида
маърифий-демократик
тамойллар**

✓ Миллий давлат мустақиллиги учун курашда озодлик ҳаракатларининг ўзига хос хусусиятлари ҳамда шарт-шароитларини сиёсий жиҳатдан таҳ-

лил қилишга алоҳида эътибор қаратиш лозим. ✓

Хусусан, жадидларнинг мустақиллик учун кураш ғояларининг вужудга келиши назарда тутилади. Миллат озод бўлиб, ўзининг мустақил давлатини ўрнатмагунча, ижтимоий адолатни тиклаб бўлмаслиги Бехбудий келган биринчи хулосалардан эди¹. Айни пайтда, бундай ғоя миллий истиқлолчилик ҳаракатининг асосини ташкил этган.

Жадидлар асосий эътиборини жамиятда маънавиятни ривожлантиришга қаратадилар. Улар янги усулдаги мактабларни ташкил этиш, газеталар чиқариш, дарслик ва ўқув қўлланмаларини нашр этириш, Фарбнинг янги маданият ва технология услубиятларини жорий этиш заруриятини ҳамда уни Туркистонда тарғиб этиш орқали миллий-дунёвий таълимни юзага келтириш, маънавий ҳаётни янгилаб ва бойитиб миллий ўзликни англашни юксалтиришга замин яратишга интилганлар. Бундай сиёсий ёндашув бевосита жамиятда адолатли давлат қурилишининг асослари ривожланишига хизмат қиладиган назарий омиллар эканлигини эътироф этмасдан бўлмайди. Албатта, улар демократиянинг том маънодаги кўринишларидан узоқда бўлганлар.

Туркистонда мустамлакачилик сиёсатига қарши кураш

¹ Бехбудий. Танланган асарлар. Сўз боши. —Т.; Маънавият, 1999. 28-бет.

ва унинг ижтимоий-сиёсий асосларини ёритувчи манбалар Мунавварқори Абдурашидхон ўгли¹, Беҳбудий, Фитрат, Авлоний². Хувайдо ва бошқаларнинг асарларида ўз ифодасини топган.

Ўз даврида жадидлар миллий-маданий мухторият қурилиши тамойилларини ривожлантиришга, Туркистонда давлатчилик шакли ва уни бошқариш қонунларини жорий этиш, суд органларини ташкил қилиш, давлат тузилмаларини яратини каён масалаларга катта эътибор беришган. Аммо шу давр сиёсий шароити ҳамда ерли халқнинг тушунчасида Туркистонда мустақил демократик жамият қуриш тўғрисидаги қарашлар бирмунча чекланганлигини кўраимиз. Беҳбудийнинг «Туркистон маданий мухторияти лойиҳаси»³ дастурида тўла мустақил, демократик жамият тўғрисида эмас, давлатнинг автономия шакли назарда тутилади. 1917 йилдаги Умумтуркистон мусулмонларининг қурултойида ҳам давлатчилик қурилиши тўғрисидаги қарашларда демократик ёки федератив шакллари тўғрисида баҳс олиб борилади. Аммо уларнинг демократия ва федерация тўғрисидаги қарашлари ҳам аслида конституцион монархия тузумидан ташқарига чиқиб кетолмайди.⁴

Айнан шу давр воқеа-ҳодисалари баёни, тафсилотлари ҳамда муваффақиятсизликнинг сабабларига М. Чўқай «Истиқлол жаллодлари» асирида қуйидагича таъриф беради: «Би-

¹ Абдурашидхон М. Хотираларим. —Т.: Шарқ, 2001.

² Авлоний. Танланган асарлар 1, 2-жилдлар. —Т.: Маънавият, 1998; Беҳбудий. Танланган асарлар. —Т.: Маънавият, 1999; Фитрат. Танланган асарлар 1,2,3-жилдлар. 2000-2003.

³ Беҳбудий М. Туркистон маданий мухторияти лойиҳаси. «Жаҳон адабиёти», 2003 йил, август, 146-бет.

⁴ Дўстқораев Б. Ўзбекистонда янги давлатчилик маърифати. «Жамият ва бошқарув». 1997 йил. 2-сон. 13-бет.

ринчидан, объектив омишлар: ...Биз курашга ўзимиз танлаган фурсатда эмас, Русия инқилоби жараёни келтириб чиқарган вазият шжоботи билан киришдик. Иккинчидан, субъектив, яъни ўзимиздан бўлган омишлар: Миллий манфаатлар йўлида курашяш лозимлигини билганлари ҳолда туркистонликлар ўзаро кучли бирлик кура олмадилар ва бунга улгурмадилар»¹ ✓

Туркистон Мухториятининг ташкил топиши, унинг сиёсий фаоллиги, сўнгра инқирозни масалалари мамлакатимизнинг бир қатор олимлари асарларида ўз нфодасини топган.²

Миллий истиқлол учун кураш йўллари ва шу йўлдаги мақсадлар муштаракликда бўлган эмас. Муस्ताқилликка эришиш учун кураш афеуски, турлича англашган ва унга турлича ёндашилган. Аммо миллий озодлик ҳаракатининг маълумияти ёхуд кўплаб зиёли намоёндаларнинг қатағон қилиниши, шаҳид бўлиши билан миллатнинг хурриятга бўлган интилиши бир сония ҳам тўхтаган эмас. Ўзбек зиёлиларининг мустақиллик учун олиб борган кураши 30-40-йилларда сўнгра 50-60-йилларда ҳам турли сиёсий кўринишларда давом этиб боради.

✓ XX асрнинг 80-йилларига келиб, коммунистик мафкура зуғуми остида қатағонлик сиёсати янги паллага киради. Марказ ходимлари томонидан уюштирилган «Ўзбеклар иши», «пахта иши» билан 11 мингдан ортиқ ўзбекистонлик раҳбарлар ва оддий фуқаролар таъқиб остига олинди, жазоланди. ✓

Ижтимоий-сиёсий жараёнларнинг зиддиятлашуви ва ҳодисаларнинг кескинлашуви «қайта куриш» йилларида ҳам ўз таъсир кўламини кенгайтириб келди. Натижада республикада жамият яхлитлигини парчалайдиган эгасизлик

¹ Чўқай М. Истиқлол жаллодлари. —Т.: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1992. 6-бет.

² Аъзамхўжаев С. Туркистон Мухторияти. —Т.: Маънавият, 2000; Қосимов Б. Миллий уйғониш. —Т.: Маънавият, 2002. 8-бет.

ҳолати фуқаролар ўртасида парокандалик муҳитини юзага келтирди. миллатлараро зиддиятлар, баъзан тўқнашувлар, айниқса, давлат бошқарувида қонунсизлик, бошбошдоқлик ҳолатлари вужудга келди.

Мана шундай қалтис вазиятда, 1989 йил 23 июнда Ислам Абдуғаниевич Каримов Ўзбекистоннинг биринчи раҳбари сифатида ўз фаолиятини бошлади. У қисқа вақт ичида Ўзбекистонда вужудга келган ижтимоий танглик шароитини барқарорлаштиришга қаратилган тубдан янги миллий сиёсатни шакллантиришга эришди. Натижада, сиёсий беқарорлик, фуқаролар ва миллатлараро низоларнинг олди олинди. Давлат бошқарувида босқичма-босқич демократик тамойиллар мустақамланди — Ўзбекистонда мустақил давлат ташкил этишининг барча сиёсий ва ҳуқуқий заминлари яратилди. Бугунги кунда у «Ўзбек модели» сифатида тан олинмоқда.

**Ўзбекистонда
демократик жамият
қурилишининг
ривожланиш
босқичлари**

✓1991 йил 31 август куни Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги эълон қилинди. Аммо мустамлакачилик сиёсатидан сўнг қолган сиёсий, иқтисодий, маданий-маърифий мерос билан мустақилликни мустақамлаш ва унинг истиқбол йўлини аниқлаш, аслида унданда мураккаб вазифа эди. Бундай вазифа мамлакатда демократик ҳуқуқий давлат қуриш, ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини вужудга келтириш, унинг жаҳон ҳамжамиятига қўшилишини таъминлаш бўйича қатъий ва изчил сиёсат юргизишдан иборат бўлди.

Президент И.А.Каримов «Биз янги озод жамият, ҳуқуқий давлат қуришни ўз олдимизга мақсад қилиб қўйган эканмиз, адолат тамойиллини устувор принцип сифатида эътироф этамиз»¹, деб Ўзбекистонда адолат-парвар демократик жамият қуришнинг назариясини миллий давлатчилигимизнинг уч минг йиллик тарихий ҳамда маданий мероси билан боғлашга қаратади.

✓ **Ўзбекистонда бозор иқтисодиётига асосланган демократик жамият қуришнинг назарий негизлари қуйидаги йўналишларда ташкил этади:**

— Мустақилликнинг ҳуқуқий-меъриий асосларини Ўзбекистон Республикаси Конституцияси негизида ташкил этиш;

— демократик сиёсий тизимни барпо этиш;

— инсон ҳақ-ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлаш;

— ҳокимиятлар бўлиниши тамойилларига амал қилиш;

— миллатлараро тотувликни таъминлаш;

— миллий хавфсизлик концепциясини ишлаб чиқиш;

— иқтисодий ислохотларнинг «Ўзбек модели»ни яратиш;

— Ўзбекистонда маънавий-руҳий покланиш, миллий кадриятларни тиклаш, ворислик анъаналарига садоқатли авлодни тарбиялаш ва амалиётга жорий этиш концепциясини ишлаб чиқиш;

— миллий истиқлол моҳиятини ва мустақиллик ғояларини англаштириш;

— мустақил Ўзбекистонни жаҳон ҳамжамиятининг тенг ҳуқуқли ва фаол субъектига айлантириш ҳамда ташқи сиёсат тамойилларини ишлаб чиқиш.

¹ Каримов И.А. Адолат, Ватан ва халқ манфаати ҳар нарсадан улуғ. —Т.: Ўзбекистон, 1998, 53-бет.

3-МАВЗУ

МУСТАҚИЛЛИК ВА ДЕМОКРАТИК ЖАМИЯТ ҚУРИЛИШИНING «ЎЗБЕК МОДЕЛИ»

Миллий мустақиллик ва демократиянинг узвий боғлиқлиги

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришганидан сўнг, келажакда қандай йўлдан бориши масаласи кун тартибига қўйилган энг долзарб масалалардан бири бўлиб қолмоқда. Бунинг бир қатор объектив ва субъектив сабаблари мавжуд. Унинг объектив сабабларидан бири жаҳонда ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг барча давлатларга мос келадиган бироп-бир тайёр андозасининг йўқлиги ва бўлиши ҳам мумкин эмаслиги эди. Иккинчи объектив сабаб маъмурий буйруқбозликка асосланган тузумга хос ижтимоий муносабатлар ва қоидалар эндиликда республикада барпо этилаётган янги ижтимоий йўналиштирилган, бозор иқтисодиётига асосланган ҳуқуқий демократик давлат маишадатларига мос келмаслиги эди. Мулкчилик ва уни боиқариши, ишлаб чиқаришдаги ишон омилливиштириши ҳисобга олган ҳолда давлатни боиқаришнинг бутунлай янги шаклини вужудга келтириши зарур эди. Демак, биринчидан ҳар бир давлат демократик тараққилёт йўлига кириши учун маълум бир муқдат талаб қилинар эди. Иккинчидан, вақт-

ни қўлдан бой бермасдан ривожланишнинг тарихий жиҳатдан асрлар мобайнида шаклланган анъаналари асосида Ўзбекистоннинг ўзига хос тараққиёт йўлини ишлаб чиқишни бир даққа ҳам кечиктириб бўлмас, янги конценция ишлаб чиқиш зарур эди.

Мамлакат Президенти Ўзбекистон фуқаролари учун табиий ҳақ-ҳуқуқ ва шунингдек олий нисмат бўлган мустақиллик тўғрисида сўз юритар экан, уни жамият ривожининг асоси, бугунги ва узоқ истиқболдаги тараққиётимиз шarti, барча ислохотларимизнинг мезони ва ниҳоят, барча амал қиладиган бош тамойил деб таърифлади. Шундай экан, у жамият аъзолари олдига муттасил янги-янги вазифаларни қўяди ва унинг бажарилишини талаб қилади! Зеро, тараққиётнинг ҳар бир босқичи, турли-туман муаммолар ва уларни бартараф этиш йўлидаги тадбирлардан иборатдир.

Халқаро ҳамжамият тажрибаси шунини кўрсатмоқдаки, мустақилликнинг илк асноларида вужудга келган муаммолар ечимини излашда сусткашликка йўл қўйиш оғир ижтимоий ларзаларга олиб келиши мумкин. Зотан, ҳар қандай ечилмаган муаммо яна бошқа қатор хавф-хатарларни келтириб чиқариб, давлат тараққиётининг анча мураккаблаштишига олиб келади. Демак, мамлакат тақдири учун масъуликни ўз зиммасига олган ҳокимият тузилмаси бу борада бир нафас ҳам беғамликка йўл қўя олмайди, доимо уйғоқ ва ҳаракатда бўлади. Дарҳақиқат, мустақиллик бир томондан, миллий тараққиёт йўлини эркин танлаш борасида улкан масъулият юкласа, иккинчи томондан, эскиликка барҳам бериш ва янги жамиятга асос яратиш учун беқисс имконият яратади. Шу нуқтаи назардан, мустақилликни демократия учун энг зарур шарт-шароит деб атасак бўлади.

Ўтмиш, бугун ва келajak — бир-бирига туташган бун-

даї тарихий пайтларда мустақиллик даврини кечираётган ҳар бир давлат бир томондан, демократия борасида жаҳон халқлари орттирган бої тажрибадан миллат манфаатлари йўлида фойдаланишга мажбур бўлганини, иккинчи томондан уни ўзига хос ноёб бир шароитда жорий этиш билан боғлиқ муаммога дуч келганлигини тарихий тажрибалар қўллаб мамлакатлар мисолида тасдиқлаган.

Ана шундай зиддиятли ва мураккаб бир пайтда Ўзбекистон ўзининг миллий мустақиллигини демократиянинг узвий боғлиқлигини таъминлаш орқали ҳал этиши мумкин эди. Бу масалани ҳал этиш жараёнида давлатимизнинг сиёсий раҳбарияти ҳам ичкаридан, ҳам ташқаридан турли қаршиликларга дуч келди. Мамлакат ташқарисида, айниқса, собиқ марказдаги «сиёсатчи кароматчилар»нинг халқимизнинг дунёқарашини заҳарлаш мақсадида «Сизлар мустақил давлат қуришга қодир эмасизлар!», «Сизлар муте, қарам миллатсиз!», «Сизлар учун биз фикрлаймиш, назария яратамиш, сизлар бажарасизлар, холос»¹ деган варазгўй фикрлари оммавий ахборот воситаларидан ўрин олар эди. Мамлакат ичкарисидаги айрим аламзада партократлар «Энди халқ марказсиз яшай оладими?», «Республикада иқтисодий сиёсий барқарорлик таъминланади ми?» деб хавотирланишса, «Ўзбекистонда қандай жамият қурилади?» каби саволларга эса ҳар ким ўзича жавоб қилар эди. Президент И.А.Каримов ибораси билан айтганда, «вазият шундай келган эдики, мустақил Ўзбекистон қайта дунёга келган кунёқ оёққа туришга, ўзи юришга мажбур бўлди...». Бундай шароитда Ўзбекистон учун ўзига хос истиқлол ва тараққиёт йўлини тахлаш, миллий мустақиллик

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-жилд. —Т.: Ўзбекистон, 1996.

ва демократиянинг умумбашарий тамойилларига асосланган ўз андозасини ишлаб чиқиши лозим эди.

Ана шундай улур масъулиятчи ўз зиммасига олган И.А.Каримов Ўзбекистоннинг раҳбари сифатида асосан икки нарсани муингтарақ ҳолда олиб борди. Улардан бири — мамлакатимизнинг ўз ижтимоий-иқтисодий тараққиёт йўлини ишлаб чиқишда ривожланган мамлакатларнинг кўп асрлик тажрибасини ўрганиш ва уларнинг бизга мақбул жиҳатларини ижобий жиҳатдан ўзлаштириш бўлса, иккинчиси — Ўзбекистон халқининг турмуш тарзи, менталитети ва анъаналарига таянишдан иборат бўлди. Унга Ислом Каримов томонидан таклиф қилинган беш асосий тамойил асос қилиб олинди.

Ўта мураккаб шароит ҳар бир миллатдан улкан интеллектуал ва руҳий қудратни талаб қилади. Ушбу ваэифа — тарихий бир амалиётнинг уддасидан чиқишни, у ҳам бўлса демократияни жамият тараққиётининг муҳим воситаларидан бирига айлантира олиш салоҳияти билан ўлчанадиган сиёсий фаолият мезонига айланади.

Қисқача ифодалаш жонз бўлса, демократиянинг инсоният тараққиётига беҳисоб ҳисса қўшганлиги ва ўзининг афзаллигини ҳар доим исбот қилиб келганлигини бугун ҳеч ким инкор қилмайди. Лекин бу уни шунчаки қандай бўлса, шундай Ўзбекистонга татбиқ этса бўлаверади, дегани эмас. Аксинча, муаммони муваффақиятли ечиш учун миллатнинг кўн минг йиллик сиёсий тажрибаси, ақл-заковатидан фойдаланиш зарур. Сўз миллий давлатчилигимиз умрбоқийликка йўғрилишида аҳоли турмуши учун қулайликлар яратишдан ташқари, ўзига хос ва мос урф-одат, ахлоқ, қонулар мажмуаси, бош қомус, яъни Конституция ҳамда уларга таяниб тузилган

миллий бошқарув услубини батамом янги шароитга ўткази олиш қобилияти ва амалиёти ҳақида бормоқда. Бу масаланинг бир томони бўлса, унинг бошқа жиҳати, демократиянинг юртимизда равнақини таъминлаш учун ҳатто географик жойлашуви, унга монанд ҳолда асрлар оша аجدодлар томонидан шакллантирилган хўжалик юритиш воситалари ва кўникмалари ҳамда инсонлараро алоқалар ҳам ҳисобга олинишини тақозо этади. Мустақилликнинг демократик асосларини чуқурлаштириш ва муваффақиятли фаолият юритиши учун Ўзбекистон айнан шу йўлни тутди. Натижада демократия мамлакатимиз миқёсида назариядан амалиётга ёки мавҳумликдан «Ўзбекистон модели»га айланди.

Бу мураккаб ўғиш жараёни, яъни ҳокимиятнинг халқ кўлига ўтиши миллатдан, энг аввало батамом янги ғояни қурол қилган сиёсий раҳбариятдан матонат, сабр-бардош ва сиёсий удабуронликни талаб қилар эди.

Собиқ Иттифоқ доирасида айнан ўша кезларда сўверен Ўзбекистоннинг ташкил этилганлиги миллий давлат қурилишидаги бой тажриба ва анъаналарга таянган ҳолда халқнинг ўз тақдири ва келажагини белгилашдан иборат бурчи, ҳуқуқи ва шунингдек, мамлакат раҳбарининг ўз халқи келажаги учун тарихий масъулиятни чуқур ҳис этганлигининг исботи эди. Содир бўлган улкан демократик бурилишни дунёнинг айрим минтақаларида устувор даражада у ёки бу этнос ёки конфессия манфаатларига асосланиб бир гуруҳ сиёсатдонлар, амалшарастлар хоҳиши билан ноқонуний, хавфсизлик нуқтаи назаридан нишиб етилмаган давлат сўверенитети эълон қилиниши ҳолатига қийсанган. Ушбу сиёсий қарор халқаро ҳам-

жамият ва энг аввало, Ўзбекистон халқи тўб хоҳиш-иродасининг ифодаси эканлигини алоҳида таъкидлаш лозим.

Маълумки, сўнгги кунларини бошидан кечираётган собиқ Иттифоқнинг марказий раҳбарияти албатта бунга тиш-тирновн билан қарши турди. Чунки Ўзбекистоннинг мустақил давлат деб эълон қилиниши аслида Совет империясининг халқаро ҳуқуқ назаридан ноқонуний ва ҳақсизликка асосланганлиги, ижтимоий, сиёсий ва қолаверса, барча жабҳалар бўйича унинг кескин занфлашганлиги, империянинг жанубий мннтақасида улкап сиёсий ўпирилиш содир бўлганлигидан дарак эди. Шу боисдан ҳам, метрополиянинг уни маъқуллаши ўзининг устидан ўзи ўлим ҳукмини чиқариши билан баробар эди.

Шу кунлардан эътиборан Ўзбекистоннинг барча масалаларда ўзини кўп жабҳаларда суверен деб ҳис этиш қобилияти тобора ортиб бораётган эди. Ислом Каримов бошлиқ сиёсий раҳбарият давлат суверенитети шунчаки қоғозда эмас, балки бегумон амалга ошиши, авваламбор кўпмиллатли ўзбекистонликларнинг хоҳиш-иродаси эканлигини барчага оинкора эълон қилди. Марказ томонидан уюштирилган барча даражалардаги форумларда ўзбекистонликларнинг миллий мустақилликка бўлган ҳақ-ҳуқуқларини Ислом Каримовнинг дунё ҳамжамиятига рўйи-рост айтганлиги ва уни қаттиқ туриб ҳимоя қилганлигидан ҳамма хабардор.

«Ўзбек модели»ни бүгунги кунда демократик жамият барно этишда муҳим, ўзига хос модель эканини дунёнинг жуда кўнлаб сиёсатшунос етакчи олимлари ўрганмоқда

ва уни таҳлил қилмоқдалар¹. Масалан, россиялик тадқиқотчилар Гафарли М.С., Касаев А.Г., германиялик Л.Левитин, Россия Фанлар Академиясининг академиги Ф.Бурлацкий уни юксак баҳолаган.

**Давлатчилик
ғояларининг назарий
асослари ва уларнинг
шаклланиши**

«КПСС» деб аталмиш аслида эса улкан бир худудни ўз қўлида ушлаб турган нартия-давлат машинасининг сўнги

съездида (1990 йил июль) ҳам Президентнинг масалага жиддий эътибор берганлиги Ўзбекистоннинг мустақиллик эълон қилганлиги шунчаки бир ҳис-ҳалжонни тўкиб солиш эмас, балки ортга қайтмайдиган стратегик мақсад ёки акт эканлигинининг ёрқин исботи ҳисобланади.

Шу нуқтаи назардан, 1991 йилнинг 31 август кунда Ўзбекистон Республикаси Давлат мустақиллигининг эълон қилинишини унга қадар амалга оширилган ўзига хос сиёсий тайёргарлик, умумхалқ сафарбарлигининг қонуний натижаси ва кенг миқёсда демократик ўзгаришлар учун шароит яратган буюк тарихий воқеа деб қараш тўғри бўлади. Айнан шундан эътиборан, Ўзбекистоннинг мустақиллиги худудимиздаги барча таркибий қисмларида, яъни давлат ҳокимиятининг қуйидан юқоригача барча бўғинлари, ер ости ва ер усти ресурслари, давлат бошқаруви

¹ Қаранг: Гафарли М.С., Касаев А.Г.. Ривожланишининг ўзбек модели: тинчлик ва барқарорлик — тараққиёт асоси. —Т.: Ўзбекистон, 2001, 430-бет. Левитин Л. Ўзбекистон тарихий бурилиш палласида. —Т.: Ўзбекистон, 2000. 368-бет. Дональд Карлайл, Ўзбекистон Ўрта Осиё, истиқболдаги ўтмиш ва ҳозирги замон ва бошқалар.

муассасаларининг барча тармоқлари, миллатнинг моддий ва интеллектуал салоҳияти ҳамда ташқи алоқаларнинг барча йўналишларида танҳо ҳокимлиги эълон қилинганлиги амалда тўла миллий мустақилликни билдирар эди. Уни халқаро муносабатларда субъектлар олади. Эндликда Ўзбекистонга нисбатан дунёдаги барча давлатлари тўлақонли мустақил субъекти сифатида ва туб манфаатларининг бирдан-бир расмий ифодачиси эканлигини тан олган, ўзаро самарали муносабатлар ўрнатишга муносиб, халқаро сиёсатнинг мустақил, дахлсиз субъекти сифатида муносабат билдиришлари учун зарур ҳуқуқий-сиёсий асос яратилди. Мустақил давлатимиз юзларининг назарий ва ҳуқуқий асосларини яратиш ҳамда унинг шаклланишида — собиқ Иттифоқда биринчи бўлиб, 1990 йил 24 мартда (12-чақириқ Олий Советининг биринчи сессияси) қабул қилиниши Ўзбекистонда президентлик институтини таъсис этиш тўғрисидаги қарори бўлган эди. Маълумки, ўша сессияда И.А.Каримов Ўзбекистон ССРнинг Президенти этиб сайланган эди. Мамлакатимизда президентлик институтининг таъсис этилиши нафақат давлатчилигимиз миллий ғоясини, балки халқимизнинг босқичма-босқич сиёсий ва иқтисодий мустақиллиги учун курашда ўзига хос йўналишнинг бошланиши ҳам эди.

Президентлик институтининг ташкил этилиши узоқ йиллар мобайнида республикаимизда ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, маънавий ва маданий соҳаларда тўланиб қолган муаммоларни ҳал этишнинг бирдан-бир тўғри ечими эди.

Маълумки, дунё давлатчилиги тарихий ривожланишида бошқарувнинг асосан икки шакли — монархия ва республика усуллари мавжуд. Республика бошқаруви ўз навбатида парламентар ва президентлик республикалари кўринишларига

эга. Президентлик Республикаси ҳозирги кунда энг кўп тарқалган давлат бошқаруви шаклидир. 2000 йилги маълумотларга кўра, БМТга аъзо 192 давлатдан 146 тасида президент лавозими машғуд¹.

Давлатчилик ғояларининг назарий асослари ва уларнинг шаклланиши жараёнларининг муҳим босқичи бўлган президентлик институтининг таъсис этилиши ҳақида батафсил фикр юритишимизнинг асосий сабаби — президентлик ҳокимиятининг манбаи халқ эканлиги тўғрисидаги тарихий тажрибанинг Ўзбекистонга мос ва зарурлиги ҳамда давлат бошқарувидаги энг самарали шакли эканлигининг ўз исботини толаётганлиги билан белгиланади. Шу ўринда, «Президентлик Республикасининг парламентар республикадан асосий фарқи нимадан иборат?» деган табиий савол тувилади. Биринчидан, Президент халқ томонидан муқобиллик асосида сайланиб, давлат бошлиғи ҳисобланади. Ҳукумат президент томонидан тузилади ва унга ҳисобот беради. Парламентар республикада эса, парламент, яъни олий вакиллик қонун чиқарувчи идора, президентни ва ҳукумат таркибини сайлайди ва уларни ўзига итоат эттиради.

Иккинчидан, президентлик ҳокимияти сиёсати демократиянинг муҳим умулжаҳон миқёсида эътироф этилган таъмоийли бўлган халқнинг хоҳиш-иродасини амалга оширишнинг кафолатидир. Президентлик бошқаруви ҳокимияти инсонга унинг сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий турмуш тарзини эркин танлаб олишни Конституциявий қонунлар билан кафолатлайди.

Учинчидан, президентлик бошқаруви барқарорлик, фуқаролар тинчлиги ва миллатлараро тотувлигини таъминлаш,

¹ Мустақиллик изоҳли илмий-оммабоп луғат. —Т.: 2000, 41-бет.

қонунчилик ҳамда Конституциявий тузум барпо этишининг асоси бўлган қонуни чиқарувчи, ижро этувчи ва суд органлари фаолиятини мамлакат олий мақсадлари йўлида мувофиқлаштиради¹.

Тўртинчидан, президентлик бошқарувининг асосий тамойили ўзи бошқараётган давлатнинг дунё давлатлари орасида тенг ҳуқуқчилигини, миллий манфаатлар устуворлиги, республика суверенитети, хавфсизлиги ва ҳудудий яхлитлигини таъминлаш, фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларига кафолатланган Конституция нормалари ва қонунларининг тўғри ва қатъий риоя этилишини таъминлайди.

Умуман, мамлакатимизда президентлик институтининг таъсис этилиши миллий давлатчилигимизни шакллантиришдаги қарашларимизнинг маъно ва мазмунини тубдан ўзгартириб юборади. Бунинг исботи — Президентимизнинг мамлакатимизда ўтказиладиган ислоҳотларнинг бош ташаббускори ҳамда уларни мувофиқлаштирувчи асосий етакчи бўлиб қолаётганлигини ҳаётнинг ўзи тасдиқламоқда.

Давлатчилик вояларининг назарий асослари ва уларнинг шаклланишини Олий Кенгашнинг иккинчи сессияси (1990 йил 20 июн)да қабул қилинган «Мустақиллик декларацияси»сиз тасаввур этиб бўлмайди. Негаки, айнан ушбу Декларациясининг биринчи моддасида: «Ўзбекистон ССРнинг давлат мустақиллиги Ўзбекистон ССР демократик давлатининг ўз ҳудудида барча таркибий қисмларини белгилашда ва барча ташқи муносабатларда танҳо ҳокимлигидир» деб белгилаб қўйилиши давлатчилигимиз вояларининг ҳуқуқий асосларини ташкил этган эди.

¹ Мустақиллик изоҳли илмий-оммабоп дугат. —Т.: 2000, 42-бет.

«Мустақиллик декларацияси»нинг қабул қилиниши мамлакатимизнинг мустақилликка эришиш йўлидаги яна бир муҳим, тарихий аҳамиятга эга бўлган қадами эди. Айнан ушбу Декларация эълон қилинишидан бошлаб, мамлакатимизнинг иқтисодий ва сиёсий ҳаётига доир масалаларни мустақил тарзда ҳал қилишга киришилди.

Давлатчилик ғояларининг назарий ва ҳуқуқий асосларини шакллантиришда Ўзбекистон Президентининг 1991 йил 25 августдаги Фармониغا биноан¹ республика Ички ишлар вазирлиги ва Давлат хавфсизлиги қўмитасининг қонуний равишда Ўзбекистон тасарруфига ўтиши алоҳида ўринга эга бўлди. Ушбу Фармонга биноан республика ҳудудида жойлашган СССР Ички ишлар вазирлигининг ички қўшинлари ҳам бевосита Ўзбекистон Президентига бўйсундирилди. Айниқса, республика Ички ишлар вазирлиги ва Давлат хавфсизлиги қўмитаси, прокуратураси, адлия органлари, ички қўшинлар, Туркистон ҳарбий округи қисмлари ва қўшилмалари сиёсий партиядан бутунлай ҳоли қилинганлиги миллий давлатчилигимиз шаклланишидаги янги босқичнинг бошланиши эди.

Миллий мустақилликни мустаҳкамлашда чуқур, ҳар томонлама демократик ўзгаришларнинг аҳамиятини олдинроқ ва аниқроқ ҳис этган И.Каримов бошчилигидаги сиёсий раҳбарият ўз фаолиятини биринчи навбатда, бошқарув ва хавфсизлик тизимига кирувчи барча муассасаларни метрополия ихтиёридан чиқариш ва уларни халқ хоҳиш-иродасининг тимсоли бўлиши миллий давлатимиз тасарруфига ўтказишдан бошлади. Юзаки қараганда, бу жараён босқичма-

¹ Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги тўғрисидаги ҳужжатлар. —Т., 1991, 5-бет.

босқич кечганлиги боис, унчалик кўзга ташланмаган бўлса-да, аслида мустақил демократик давлат ва жамиятга асос солиш нуқтаи назаридан ўзбекистонликлар учун тақдирбардор бурилиш эди. Чунки ҳокимият органларининг халқ тасарруфига олиниши, жамиятни идора этиш эндиликда том маънода, умуммиллий вазифа ва жавобгарлик даражасига кўтарилганлигини билдиради эди.

Ҳокимият органларига нисбатан халқнинг суверенитети, яъни халқ ихтиёрига босқичма-босқич ўтказилиши миллий анъаналар, кўникмалар ҳамда ўзаро индивидлар даражасида барчага мос келадиган батамом янги демократик институтларни барпо этиш билан боғлиқ улкан жараёшни кучайтирди. Шундай экан, миллий мустақилликнинг эълон қилинишига миллатни, қолаверса, унинг генофондини буткул барбод бўлишдан асраб қолиш мақсади йўлидаги олий сиёсий раҳбариятнинг улкан реформаторлик иши контекстида қараш лозим.

Айнан ўша кезларда ёш миллий демократияни асраш мақсадида Давлат хавфсизлиги қўмитаси номли, аксилмиллий тоталитар йўналишни ўзи учун фаолият мезони қилиб олган репрессив ташкилотга барҳам берилиб, янги Миллий хавфсизлик хизматининг таъсис этилиши, шунингдек мамлакат Президенти ҳузурида ва раҳбарлигида Хавфсизлик Кенгашига асос солиниши, Ички ишлар вазирлиги ва унинг таркибидаги ҳарбий қисмларнинг ислоҳ қилиниши, структуравий нуқтаи назардан янги шароитда иш олиб боришга қодир бўлган ички ҳарбий қисмларнинг шакллантирилиши ва янгидан жиҳозланиши; Фавқулодда ишлар вазирлиги, Мудофаа ишлари вазирлигининг, кейинчалик, Ўзбекистон Республикаси Мудофаа вазирлигига айлантирилиши ва бошқа ишлар шулар жумласига киради.

Юз йилларга татигулик ўша тарихий асноларда миллий ўзбек давлатини муносиб равишда ташқи дунё билан боғлаш, унинг миллий манфаатларини жаҳон сиёсат майдонида ақс эттиришга қодир бўлган ташқи сиёсий муассаса — Ташқи ишлар вазирлиги батамом янги, жаҳон стандартлари асосида фаолият юритга бошлади. Турли минтақаларда, нуфузли давлатларда дипломатик ва консуллик хизматининг миллий тизими фаолияти шакллантирилди. Шу йилларда миллий Божхона хизмати тизимига ҳам асос солинди. Бугунги нотинч замонда ниҳоятда зарур бўлган ҳокимият тизими устидан тўла-тўқис умумхалқ назорати ўрнатилишини шубҳасиз, янги миллий демократик жамият барпо қилиш жараёни доирасида англаш мақсадга мувофиқдир. Албатта, Президентимиз таъкидлаганларидек, бу жабҳа ички сиёсий вазиятни барқарор ушлаб туриш билан бир қаторда, демократик иштирок учун кенг йўл очилиши фоят катта куч, маблағ, энг муҳими, вақт сарфлашни тақозо этди.

Маълумки, давлат чегараси ҳеч қачон шунчаки бир географик ёки топографик тушгунча сифатида қаралмаган. Худуд ва чегаранинг миллият ҳамда унинг равнақи учун аҳамияти муттасил ошиб бориши натижасида, улар миллий сиёсий-маънавий қадрият даражасига кўтарилиб келган. Бу муаммо, айниқса, миллий мустақиллик эълон қилиниб, шу ҳудудда халқнинг танҳо ҳокимияти ўрнатилган пайтларда тамомил янги қирраларини намоён этади.

Жумладан, 1995 йил 15 сентябрда Президентимиз И.Каримов ўзининг Марказий Осиёда ҳамкорлик ва хавфсизлик масаласига бағишланган семинардаги чиқишларида «минтақавий хавфсизликдан ташқари минтақага чегарадош бўлган ҳудудлар учун ҳам зарур бўлган ҳамкорликни ривожлантириш» зарурлиги ва 27 октябрда Ўзбекистон

телевиденияси мухбирининг саволларига берган жавобларида «Марказий Осиё халқлари, давлатлари янада аҳил яшашга қарор қилсалар, чегарамизни биров кўриқлашга ҳожат қолмаслиги» ҳақида жиддий фикр билдирди. Демократик давлатчиликка асос солиш вазифаси нуқтаи назаридан Президентимизнинг 1999 йилнинг 13 январида Ўзбекистон Республикаси Чегара кўшинлари давлат кўмитасини ташкил этишга оид фармони катта аҳамият касб этади.

Фармонга биноан чегара кўшинлари Мудофаа вазирлиги тасарруфидан чиқарилиб, алоҳида, мустақил кўмондонликка бирлашди ва унинг бажарилиши учун зарур бўлган тегишли маблағ ажратиш ва тегишли масалалар бўйича мутасадди ташкилотларга муҳим сиёсий мажбурият юклатилди. Зотан «худуд», «чегара» ва «миллий хавфсизлик» сингари мустақилликкача бирон-бир маъно касб этмаган абстракт-географик тушунчалар эндиликда миллати, дини ва бошқа хусусийликларидан қатъий назар, барча ўзбекистонликлар учун муқаддас қадриятлар даражасига кўтарилди. Мустақилликни асраш эса, том маънода умуммиллий, умумхалқ вазифа даражасига кўтарилган эди.

Юқорида биз мустақиллик туфайли халқнинг ҳокимиятни ўз қўлига олиши, янги сиёсий тизимга асос солиниши ҳамда унинг барқарор фаолият кўрсатиши учун зарур бўлган демократик кафолатлар ҳақида сўз юритдик. Аммо ҳамма жойда сиёсий ҳокимият талаб даражасида фаолият кўрсатиши учун унга фуқароларнинг демократик иштироки сув билан ҳаводек зарур эканлиги тобора ойдинлашиб борапти. Шунини ҳисобга олган ҳолда, мамлакатимизда фуқаролик жамиятини барпо этиш йўлида инсон онги ва қалби билан боғлиқ бўлган, уни ислоҳ қилиш, «янгилаш, маънавий-руҳий «таъмирлаш» каби сермашаққат йўлдан борилди.

Бу жуда катта сабр-бардош, сиёсий қудрат, сиёсий маданият ва сиёсий ирода талаб этадиган ижтимоий заруратдир. Президент И.А.Каримов аҳолининг сиёсий фаоллиги ҳали замон талаблари даражасида эмаслигини, ҳамон суёт эканлигини қайта-қайта айтишларига тўғри келмоқда. Эски андозалардан тўлиқ қутула олмаганлик, муҳим сиёсий қарорлар ҳозирча юқоридан қабул қилиниши, айримларнинг ўйланмай қабул қилинган қарорлар қурбонига айланиши ҳолатлари, маъмурий буйруқбозлик, мустабид тузум иллатларидан воз кечиш қийин кечаётганлиги ва бошқа кўплаб демократиядан анча йироқ қусурлар шулар жумласидандир.

**Демократияни
чуқурлаштиришда
инсон фаоллигини
оширишнинг ўрни ва
роли**

Маълумки, миллий сиёсий маданият ва сиёсий онг даражаси жамият ҳаётида инсон иштирокининг қандайлигини белгилайди. У юксак бўлган жойда одамлар ҳокимият ишида фаолроқ иштирок этишади. Қарорлар қандай қабул қилиниши, унинг ижроси қандай назорат қилинаётганлигини кузатиб боришади, муносабат билдиришади. Ўз ҳаёти ва туб манфаатларига бевосита дахлдор бўлган тадбирларга бефарқ қарашмасдан, аксинча, уларни тайёрлашда иштирок этишади, қарорлар ижроси учун ўз масъулиятини ҳис қилади.

Президент И.А.Каримов аҳолининг сиёсий фаоллигини кучайтириш, жамиятда манфаатлар ва қарама-қарши кучлар ўртасида мувозанатни таъминлайдиган кучли механизмларни

шакллангириш зарурлигига алоҳида эътибор бериб келмоқда. Бу механизм энг аввало, жамиятни эркинлаштириш орқали фуқароларнинг ҳар бир сайловга мамлакат тақдири учун аҳамиятли тадбир сифатида муносабат қилишни тақозо этади. Одамлар ўз манфаатлари ва мақсадларини амалга ошириш, ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун сайловларда иштирок этиш зарурлигини англаши зарур бўлади.

Инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилиш, унинг эҳтиёжларини қондиришда давлат қурилиши, бошқарув тизими ва жамиятни эркинлаштириш алоҳида аҳамиятга эга. Бу борада Президент И.А.Каримов мустақилликнинг дастлабки йилларидаёқ мамлакатнинг узоққа йўналтирилган мақсадларини аниқ ва равшан ифодалаб берди ҳамда давлат ваколатларини аста-секинлик билан, босқичма-босқич нодавлат ва жамоат ташкилотлари зиммасига ўтказиш, фуқароларнинг ўз-ўзини бошқариш органларининг, яъни маҳаллаларнинг ролини ошириб бориш орқали демократик жараёнларни чуқурлаштириш зарурлигини айтган эди. Ана шу тамойилнинг ўзи фуқароларнинг бир жиҳатдан эркинлиги ва озодлигини таъмин этса, иккинчи томондан ўз ҳаётларини изга солишга, демакки, жамиятни бошқаришга иштиёқини кучайтиради. Шахс ўзини жамият ҳаётининг ҳамма соҳаларига дахлдор, унинг олдида бурчли ва масъулиятли эканлигини англаб боради.

Президент И.А.Каримов миллий тараққиёт тамойилларини ишлаб чиқар экан, Ўзбекистоннинг биринчи навбатда инсонпарварлик қоидаларига асосланган, миллати, дини, ижтимоий аҳволи, сиёсий эътиқодларидан қатъий назар, фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлаб берадиган давлат бўлишига катта умид боғламоқда. Бугунги босқичда демократик институтлар фаолиятлари кўламларини

кенгайтириш, аҳолининг сиёсий фаоллигини кучайтириш ва сиёсий маданиятини ошириш, жамиятда манфаатлар, турли хил қарашлар, сиёсий ва эътиқодий рақобатлар ўртасидаги мувозанатни таъминлаш, жамоат бирлашмаларининг ҳозирги босқичдаги ижтимоий мавқеини ошириш, сиёсий партиялар фаолиятини такомиллаштириш, иқтисодий ҳаётни эркинлаштириш, давлат қурилишини эркинлаштириш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш, ҳокимият бўлиниши принципининг инсоният томонидан умумэътироф этилган тамойилларини амалда қўллаш, давлат ҳокимияти органларининг ваколатини нодавлат ва жамоат ташкилотларига ўтказиш масалаларини стратегик вазифа даражасида англаши керак бўлади.

Агар Ўзбекистонда 130 дан ортиқ миллат ва элатга мансуб турли дунёқараш ва турмуш тарзига эга бўлган аҳоли яшашини, 10 дан ортиқ диний конфессиялар фаолият кўрсатётганлигини назарда тутадиган бўлсак, кўп миллатли мамлакатда миллатлараро мурося муҳитини яратиш бўйича амалга оширилаётган ишлар жиддий аҳамият касб этади. Дарҳақиқат, жамиятда турли диний ва ғоявий эътиқодга эга бўлган аҳоли табақаларининг интилишларини уйғунлаштириш, уларни мамлакат тараққиётини белгилайдиган ғоя атрофида бирлаштириб, йўналтириш фавқулудда катта салоҳият тақозо этиши равшан. Айни чоғда, умумий фикрларга келиш ҳар бир инсон эркинлиги, шахсий талаблари ва рағбатини бўйич ҳисобидан бўлмаслиги зарур. Зеро, инсон илоҳий ва табиий қисматига кўра мутлақ, бетакрор ҳодисадир. Шу боисдан, улўғ алломаларимиз ҳам мазкур масалага алоҳида урғу бериб, инсонга берилган муқаддас ҳуқуқлардан бири ихтиёрий танлов, меъёрий мувозанатта интилиш ва ҳақни ўз рағбатига кўра топа билиш

салоҳияти эканлигини алоҳида таъкидлаганлар. Ҳолбуки, миллатидан, ирқидан ва дунёқарашидан қатъий назар, мамлакат фуқароси ўз эҳтиёжларини қондириш учун барча имкониятларга эга бўлиши, ўз ҳаётини ихтиёрий танлов асосида йўлга қўйиши, жамиятда барқарорлик мувозанатини сақлаши, муросага келиши ва бир-бирини тушуниши, ўзаро ҳамжиҳатлик ва демократик жараёнларда иштирок маконини қарор топтириши ҳаётий заруратдир.

Хулоса ўрнида шунини яна бир бор таъкидлаш жоизки, юртимизда мустақилликнинг биринчи кунларидан эътиборан, унинг изчил ва шунинг билан бир қаторда ўзига хос ва мос демократиялашиш билан чамбарчас боғлиқ эканлиги ўзининг ҳаётий исботини топмоқда. Барча соҳаларда халқнинг мутлақ суверенитети тамойилли қарор топиши, ва ниҳоят, уларнинг барчаси ижтимоий жараёнларда қайси миллат ёки конфессияга мансублигидан қатъий назар, уларнинг демократик жараёнларда фаол иштирокини тақозо этиши чуқур ҳис этилмоқда.

Мустақил тараққиёт йўлига чиққан Ўзбекистон учун энг асосий, бош масала миллий давлатчилик пойдеворини барпо этиш, мустақилликнинг сиёсий-ҳуқуқий, ижтимоий-иқтисодий асосларини яратиш эди. Мазкур масалага мустақилликка эришган барча мамлакатлар турли даврларда дуч келишган ва улар бу масалани турлича ҳал этишган. Шу сабабли илмий адабиётларда ижтимоий тараққиётнинг «Швед модели», «Америка модели», «Япон модели» каби тушунчалар ишлатилмоқда. Мазкур тушунчалар замирида муайян минтақа ёки мамлакатлар ижтимоий тараққиётида сиёсий-иқтисодий ислохотларнинг қайси йўлдан, қай йўсинда амалга оширилиши билан бир-биридан фарқланади.

Жумладан, «Америка модели»да бозор муносабатлари ниҳоятда либераллиги билан характерланса, «Япон модели» иқтисодий муносабатларда давлатнинг етакчи ўрни билан белгиланади. «Швед модели»да иқтисодиётнинг ижтимоий йўналтирилганлиги устувордир.

Шунингдек, Шарқий Европа мамлакатларининг ўз модели бор, Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги мамлакатларидаги моделлар ҳам ўзига хос жиҳатлари билан биридан фарқланади.

Ўзбекистон ўз мустақиллигига эришгач, миллий давлатчилик пойдеворини барпо этиш, мустақил тараққиёт йўлини белгилаб олиш мақсадида ривожланган мамлакатлар тажрибасини чуқур ўрганиб, мамлакатимизнинг тарихий-миллий хусусиятлари ва географик-демографик шарт-шароитларига мос бўлган ўзига хос моделни яратиш зарур эди. Собиқ тоталитар тузумдан жуда кўплаб иқтисодий, ижтимоий муаммолар мерос бўлиб ўтганлигига қарамасдан, республика раҳбарияти мустақилликнинг дастлабки йиллариданоқ мамлакатимиз тараққиётининг ўзига хос йўлини аниқ белгилаб олди.

Бу йўлдаги дастлабки энг асосий вазифа: «Эски маъмурий буйруқбозлик тизимини, унга мувофиқ бўлган ҳокимият ва бошқарув органларини тугатиш, шунингдек, янги давлатчиликнинг сиёсий-ҳуқуқий, конституциявий асосларини яратиш»¹ эди.

Мазкур вазифани собитқадамлик билан ҳал этиш натижасида эски маъмурий буйруқбозлик тизимининг устунлари бўлган ҳокимият ва бошқарув органлари барҳам танти-

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. —Т.: Ўзбекистон, 1997. 152-бет.

рилди. Ҳўмладан, собиқ Коммунистик партиянинг якка-ҳокимлигига чек қўйилди. Жўйлардаги ижроия ҳокимиятининг эски тизими тўтатилди.

1990 йил 24 мартда Ўзбекистонда президентлик институтининг жорий этилиши, 1990 йил 1 ноябрда Президент ҳузуридаги Вазирлар Маҳкамасининг ташкил этилиши, вилоят, шаҳар ва туманларда вакиллик ҳамда ижроия идораларига раҳбарлик қилувчи ҳокимлик лавозимининг таъсис этилиши, янги миллий давлатчиликнинг сиёсий-ҳуқуқий асоси бўлиб хизмат қилди.

1991 йил 31 августда Ўзбекистонда давлат мустақиллигининг эълон қилиниши, мамлакатнинг демократик-ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти томон йўл тутиши республиканинги янги Конституцияси яратилишини тақозо этди. 1992 йил 8 декабрда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси янги миллий давлатчиликнинг конституциявий нойдевори бўлиб қолди.

Бу Конституция аввало, ўзбек давлатчилигининг тарихий тажрибаси ва анъаналарига таяниб, миллий давлатчиликнинг янги асосда ижодий ривожланишини таъминлаб берувчи сиёсий-ҳуқуқий ҳужжатдир.

Мустақил Ўзбекистон Конституцияси демократия ва инсон ҳуқуқларининг жаҳонда эътироф этилган қоидаларига тўла мос бўлиб, мамлакатимизда кенг кўламли ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий ислоҳотлар ўтказиш учун ҳуқуқий замин бўлиб хизмат қилади.

Мустақилликнинг дастлабки йилларидан бошланган кенг кўламли ислоҳотлар мамлакатимиз тараққиётининг стратегик мақсади — демократик ҳуқуқий давлат ва бозор иқтисодиётига асосланган адолатли фуқаролик жамияти қуришга қаратилган эди.

Мазкур ислоҳотлар мамлакатимиз раҳбари И.А.Каримов томонидан яратилган бешта тамойилга асосланиб, амалга оширила бошланди. Бу тамойиллар қуйндагилардан иборат:

— иқтисодиёт сиёсат устидан ҳукмрон бўлиши, у ҳар қандай мафкурадан озод бўлиши лозим. Иқтисодиёт ўз қонуниятларига асосланиб ривожланиши керак;

— иқтисодиётни бошқаришда, айниқса янги бозор иқсо­диётига ўтилаётганда, давлат бош ислоҳотчи бўлиб, унинг бошқарув тизимини қўлдан чиқармаслиги керак;

— конституция ва қонуннинг устунлиги. Унга барча ба­робар, ҳаётимизнинг турли соҳасида риоя этиши керак;

— кучли ижтимоий сиёсат юритиш. Бу бозор иқтисоди­ёти йўлидаги энг муҳим вазифадир;

— бозор иқтисодиётига ўтиш шомашошарликсиз, бос­қичма-босқич амалга оширилмоғи лозим.¹

Мазкур тамойиллар «Ўзбек модели» сифатида жаҳонда эътироф этилган Ўзбекистон мустақил тараққиёт йўлининг ғоявий-назарий негизи бўлиб хизмат қилди.

Иқтисодиётнинг сиёсатдан устуворлик тамойили жаҳон тажрибасида сишланган эркин бозор иқтисодиётининг объектив қонунлари ижтимоий тараққиётда ҳал қилувчи аҳамиятга эга эканлигини асослаб беради. Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида иқтисодиётнинг таркибий тузилмалари, хўжалик юритувчи субъектларнинг эркин иқтисодий фаолият юритиши муҳим аҳамиятга эгадир. Чунки иқтисодиётнинг сиёсат ва мафкурадан устуворлиги, иқтисодий фаолият эркинлиги барпо этилаётган адолатли фуқаролик жамиятининг моддий асоси бўлиб хизмат қилади.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштириш йўлида. —Т.: Ўзбекистон, 1995, 11-бет.

Ў Янги демократик жамиятга ва бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида давлатнинг бош ислохотчилик вазифаси мамлакатда олиб борилаётган ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ислохотларни ташкил этиш ва амалга оширишда ташаббускор бўлишни назарда tutадн. Бу тамойил аввало, мамлакатимиз тараққиётининг ўзинга хос хусусиятларидан келиб чиққан бўлиб, миллий давлатчилигимиз тарихий тажрибасига асосланади. Ўзбек давлатчилиги тараққиётининг барча даврларида давлат жамият ҳаётини ташкил этувчи, ижтимоий-иқтисодий ўзгаришларни амалга оширувчи ставка куч бўлган. Давлатга, унинг раҳбарига катта ишонч ва ҳурмат билан муносабатда бўлиш ўзбек халқининг турмуш тарзидаги муҳим сиёсий қадрият бўлиб келган. Миллий давлатчилигимиздаги мазкур анъана мустақиллик шароитида ўзининг мантиқий ифодасини топди ва янги мазмун билан бойитилди. Тарихан қисқа муддат ичида мамлакатимизда амалга оширилган иқтисодий-сиёсий ислохотлар давлатнинг бош ислохотчилик ролини яққол кўрсатиб берди.

Бозор иқтисодиётига ўтишнинг мураккаблигини ҳисобга олган ҳолда, шуни таъкидлаш зарурки, бу ўтиш даврида бир қатор салбий ҳолатлар, жумладан, ишсизлик, қонунбузарлик, жиноятчилик кабилар юзага келганда давлатнинг тартибга солиш, назорат қилиш ва бошқаришдаги роли янада ортади. Гарчи фуқаролик жамиятининг шаклланиши билан давлатнинг вазифаси бироз қисқарса-да, лекин жамиятдаги ижтимоий бўҳронларнинг олдини олишда, ижтимоий муносабатларни мувофиқлаштиришда, ижтимоий адолатни қарор топтиришда давлатнинг ўрни ва роли сақланиб қолаверади.

Ў Конституция ва қонун устунлиги тамойилининг моҳия-

ти мамлакатимиз ҳаётининг ҳамма соҳаларида қонун устуворлигини таъминлаш, қонунга итоаткорликни шакллантиришдан иборатдир. Бу тамойилни давлатимиз раҳбари И.А.Каримов шундай ифодалайди: «Бутун янгилашни ва тараққиёт жараёни қонунга асосланмоғи зарур. Иқтисодий ўзгаришлар синалган, амалий кучга эга бўлган қонунга таянгандагина, бу ўзгаришлар сезиларли натижалар берилиши муқарар бўлиши мумкин»¹.

Ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида қонуннинг устуворлиги ҳуқуқий давлатнинг асосий белгиси саналади. Гарчи, ҳуқуқий давлат назарияси Ғарбий Европада XVII-XVIII асрларда яратилган, деган фикрлар мавжуд бўлса-да, бизда ҳуқуқий давлат анъаналари миллий давлатчилигимиз тарихий тажрибасида ўрта асрлардаёқ мавжуд бўлган. Ҳумладан, ўзбек давлатчилигининг буюк намоёндаси Амир Темур ўзи барпо этган жуда катта давлатни «Куч адолатдадир» деган шior билан идора этган. Темур даврида махсус тузукларга амал қилинган. Ана шу тузукларда жамият аъзоларининг ахлоқ-одоб қоидалари, мансабдор шахслар ва ҳукмдорларнинг бурчлари, давлат ва қўшинни бошқариш қоидалари аниқ ифода этилган.

Қонун устуворлиги тамойили, аввало давлатнинг асосий қонуни ҳисобланган Конституциянинг устуворлигини таъминлашни назарда тутди. Бу тамойил мамлакатимиз Конституциясининг 15-моддасида қуйидагича ифодаланган: «Ўзбекистон Республикасида Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонунларнинг устунлиги сўзсиз тан олинади. Давлат, унинг органлари, мансабдор шахслар,

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. —Т.: Ўзбекистон, 1995

жамоат бирлашмалари, фуқаролар Конституция ва қонунларга мувофиқ иш кўрадилар»¹.

Кучли ижтимоий сиёсат юритиш тамойили ҳам ўзбек давлатчилиги анъаналарига ҳамда миллий қадриятларимизга мос бўлиб, унинг моҳияти шундан иборатки, бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида давлат аҳолини ижтимоий ҳимоя қилишни ўз зиммасига олади. Бозор иқтисодиётига ўтиш доимо мураккаб жараён бўлиб, бу давр ўзига хос қийинчиликларни келтириб чиқаради. Шундай шароитда аҳолининг ижтимоий ҳимояга муҳтож қатламларини ўз ҳимоясига олиш давлатнинг муҳим вазифаларидан бири ҳисобланади.

Заиф ва ёрдамга муҳтож кишиларга меҳр ва мурувват кўрсатиш, уларни моддий ва маънавий қўллаб-қувватлаш ҳалқимиз турмуш тарзидаги қадимий анъана, азалий миллий қадрият сифатида давлатчилик тажрибасида ҳам ўз ифодасини топган. Масалан, буюк давлат арбоби Амир Темур ўз тузукларида давлатни бошқаришда ўн иккита қоидага амал қилган. Шу қоидаларда, жумладан:

— Давлат, салтанат устунларини, аҳолининг барча қатламлари билан қувватлаш ва уларнинг манфаатларини ҳимоя қилиш.

Мамлакатдаги демографик шарт-шароитларни, аҳолининг турмуш даражасини ҳисобга олиб, Ўзбекистонда бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида давлат аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш орқали кучли ижтимоий сиёсатни амалга оширмоқда.

— Раъият аҳволидан огоҳ бўлиш, улугларини оға қаторида, кичикларини фарзанд ўрнида кўриш².

¹ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. —Т.: Ўзбекистон. 2003, 11-бет.

² «Темур тузуклари». —Т.: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991, 53-54 бет.

Бозор иқтисодиётига босқичма-босқич ўтиш тамойили миллий хусусиятларимизга, ўзбек давлатчилиги анъаналарига мос бўлиб, у ўтиш даврининг мураккаб характерини ҳисобга олган ҳолда, ижтимоий-иқтисодий ислохотларни пухта ўйлаб, ижтимоий ларзаларсиз, тадрижий тарзда амалга оширишни тақозо этади.

Ўзбек давлатчилигининг ўзига хос миллий хусусиятларидан бири бўлган, давлатчилик тараққиётининг инқилобий сакрашларни ҳислаб, тадрижий тарзда такомиллашиб борганлигини Президент И.А.Каримовнинг қуйидаги фикрлари билан асослашимиз мақсадга мувофиқдир: «Шарқда демократик жараёнларнинг қадимдан шаклланган ўзига хос ва ўзига мос хусусиятлари бор. Буни асло назардан қочириб бўлмайди. Яъни, Шарқда демократик жараёнлар узвий равишда ва аста-секин тараққий топади. Бу соҳада инқилобий ўзгаришлар яшашга уринишлар ғоят ноҳуш, ҳатто фожиали натижаларга олиб келади. Инқилобни Ғарб олимлари ҳам «ижтимоий тараққиётнинг ибтидоий ва ёввойи шакли» деб аташганлар. Табиийки, бундай йўл бизга асло тўғри келмайди»¹. Бу фикрларнинг нақадар асосли эканлигини ижтимоий тараққиёт ҳам кўрсатиб турибди.

Мустақилликнинг дастлабки йилларидан янги асосда тиклана бошлаган миллий давлатчилигимиз ўзининг демократик сиёсий мақомига эга бўлиб, ижтимоий тараққиётда тадрижий ривожланиб келган миллий давлатчиликнинг қонуний давоми сифатида намоён бўлди.

Ўзбекистоннинг мустақил тараққиёт йўли бўлган

¹ Каримов И.А. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари. —Т: Ўзбекистон, 1995, 10-11-бетлар.

«Ўзбек модели» мамлакатимизнинг ижтимоий тараққиёт дастури бўлиб, бу дастур ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий ислохотларнинг ғоявий-назарий негизини ташкил этади. Мазкур ислохотлар мустақиллик йилларида бир нечта босқичларни босиб ўтади. Жумладан, ислохотларнинг дастлабки босқичида эски маъмурий буйруқбозлик тизими тугатилди ва миллий давлатчиликнинг сиёсий-ҳуқуқий пойдевори барпо этилди. Кейинги босқичда ижтимоий-иқтисодий ислохотларнинг ҳуқуқий асоси яратилди, иқтисодиётнинг барқарорлашувига эришилди. Ислохотларнинг навбатдаги босқичида давлатимиз раҳбари И.А.Каримовнинг «Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда» номли дастурий асарида белгилаб берилган олти устувор вазифалар амалга оширила бошланди. Бу вазифалар қуйидагилардан иборат:

- мамлакат сиёсий, иқтисодий ҳаётини, давлат ва жамият қурилишини янада эркинлаштириш;
- жамият маънавиятини янада юксалтириш;
- жамиятимиз келажагини белгилаб берувчи кадрлар сиёсати;
- халқ турмуш даражасининг изчил ва барқарор ўсиши, аҳолини янада кучли ижтимоий ҳимоя қилиш;
- иқтисодиётдаги таркибий ўзгаришларни таъминлаш;
- жамиятдаги барқарорлик, тинчлик, миллатлар ва фуқаролараро тотувликни, сарҳадларимиз дахлсизлигини, мамлакатимиз ҳудудий яхлитлигини таъминлаш.¹

Жамиятнинг сиёсий ҳаётини эркинлаштириш аввало, аҳолининг сиёсий фаоллигини кучайтиришни, ҳокимият ва-

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. —Т.: Ўзбекистон, 1999, 15-19- бетлар.

колатларини нодавлат ва жамоат ташкилотларига, фуқароларни ўзини ўзи бошқариш органларига босқичма-босқич ўткази боришни тақозо этади.

Иқтисодий соҳасини янада эркинлаштириш вазифаси хўжалик юритувчи субъектларнинг иқтисодий эркинликларини кенгайтириш, мулкдорларнинг маъноси ва ҳуқуқларини мустаҳкамлашни ўз ичига олади.

Жамият маънавиятини янада юксалтириш масаласида ўз ҳақ-ҳуқуқларини танийдиган, мустақил фикрлай оладиган, иймон-иродаси, эътиқоди мустаҳкам, шахсий манфаатларини мамлакат ва халқ манфаатлари билан уйғунлаштирадиган, эркин, ҳар жиҳатдан баркамол инсонларни тарбиялаш муҳим аҳамият касб этмоқда.

Ҳуқуқий, демократик давлат, эркин фуқаролик жамияти барпо этиш Кадрлар тайёрлаш Миллий дастурини амалга оширишни, мамлакатимизнинг келажагини таъминловчи етувчи мутахассислар етиштиришни тақозо этади.

Аҳолини янада кучли ижтимоий ҳимоя қилиш мамлакатимизда амалга оширилаётган ижтимоий-иқтисодий ислохотларнинг барча босқичларида. «Ўзбек модели»нинг мазмуни ва моҳиятига мос бўлган муҳим бир мезон бўлиб келмоқда.

Иқтисодий таркибий ўзгаришларни таъминлаш иқтисодий ислохотларнинг мазкур босқичига хос бўлиб, бунда бозор инфратузилмасини ривожлантириш, экспортга мослашган ва импорт ўрнини босувчи маҳсулотлар ишлаб чиқариш қувватларини ошириш, молия ва банк тизими фаолиятини такомиллаштириш муҳим аҳамият касб этади.

Жамиятдаги барқарорлик, тинчлик, миллатлар ва фуқаролараро тотувликни, мамлакатимиз ҳудудий яхлитлигини таъминлаш мазкур босқичдаги долзарб вазифалардан бири

саналадп. Бу вазифа жаҳондаги глобаллашув шароитида, турли минтақалардаги вазиятнинг кескинлашуви Ўзбекистоннинг суверенитети ва барқарор тараққиётига хавф солиши мумкин бўлган таҳдидларга муносиб жавоб қайтарадиган хавфсизлик тизимларини яратишни тақозо этади. Мазкур босқичда бундай тизим яратилди.

Ўзбекистоннинг ўзига хос ва ўзига мос йўли бўлган «Ўзбек модели» мамлакат тараққиётининг ҳар бир босқичида, ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий ислохотларнинг хусусиятларидан келиб чиқиб, ижодий ривожлантиришмоқда. Давлатимиз раҳбари И.А.Каримов Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузасида «Биз аввалгидек, давлат ва жамиятни ислох этиш ҳамда модернизация қилишда «Ўзбек модели»нинг муҳим таркибий қисми бўлган босқичма-босқичлик тамойилига бундан кейин ҳам амал қиламиз», деб таъкидладилар.

Умуман, «Ўзбек модели» Ўзбекистоннинг ўзига хос бўлган тараққиёт йўли бўлиб, бу йўл мамлакатимизнинг тарихий-миллий хусусиятларини, географик ва демографик шарт-шароитларни ҳисобга олган, республиканинг бош, стратегик мақсади сари йўналтирилган, ислохотларнинг ҳар бир босқичида ижодий ривожланиб боровчи дастурамалдир.

4-МАВЗУ

ЎЗБЕКИСТОНДА ДЕМОКРАТИК ЖАМИЯТНИ БАРПО ЭТИШДА ЎТИШ ДАВРИНИНГ ЗАРУРЛИГИ, УНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Ўтиш даври ижтимоий-сиёсий фанлар мавзулари тизимидаги долзарб масалалар қаторида туради. Чунки мамлакатлар ўзларининг юксак тараққиёт даражаларига маълум оралиқ босқичларини босиб ўтмасдан эриша олмайдилар. Ана шу «оралиқ» босқични ўрганиш нафақат назарий, нуқтийдек, амалий аҳамиятта ҳам эгадир. Аммо у мустақил мавзу сифатида ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий адабиётларда илмий жиҳатдан жуда кам ўрганилган. Бунинг асосий сабаби, унинг аниқ мезонини ва бошланини нуқтаси билан поёни (охирги муҳлати) масаласини аниқ белгилаш мураккаблигича қолаётганидир. Бундан ташқари, баъзи олимлар, жамият тараққиёти то фуқаровий жамият даражасига кўтарилгунча, фақат ўтиш даврини ўз бошидан кечирадилар, у узлуксиз жараён, деб ҳисобласа, яна бирлари ўтиш даврининг муҳлати ва моҳиятидаи кўра, ундаги жараёнларни ўрганиш муҳимроқ эканлигини таъкидлайдилар. Хуллас, Ўзбекистонда демократик жамиятта ўтиш даврини ҳам мукамал ўрганишга алоҳида эҳтиёж сезилмоқда. Чунки унинг бошлангани ва поёнининг мезон-

ларини аниқламасдан туриб, жамият ҳаётида содир бўладиган ёхуд содир бўлиши мумкин бўлган жараёнлар ҳақида аниқ концептуал ғояларни ишлаб чиқиш ҳам мумкин эмас. Бу жараёнлар нега турли мамлакатларда турлича содир бўлади? Уларнинг муҳлати нега ҳар бир давлатда турли хил вақтларда давом этади? Ўтиш даврида кучлар нисбати қандай ҳолатда бўлади? Бу саволларга жавобни фақат демократик жараёнлар билан ҳамоҳангликда мустақил мавзу сифатида ўрганиш орқалигина жавоб бериш мумкин бўлади. Бу жараён барча мамлакатлар учун ҳосдир. Чунки жаҳоннинг энг тараққий этган мамлакатлари ҳам уни ўз бошидан кечирмоқда.

Шу маънода, уни ўрганш бугун ўтиш даврини ўз бошидан кечираётган Ўзбекистон учун ҳам назарий, ҳам амалий аҳамиятга эгадир. Негаки, уни ўрганиш биз қураётган жамиятда содир бўладиган жараёнлар даражалари тўғрисида аниқ тасаввурларга эга бўлиш ва унга стиб бориш йўллари аниқлаш имконини беради.

**Ўтиш даври тушунчаси,
унинг моҳияти ва
зарурияти**

Ўтиш даври барча мустақилликка эришган давлатларнинг юксак тараққиётига эришиш жараёнидаги ўзига хос оралиқ муҳлат ҳисобланади.

У ҳар қандай давлат учун умумий қонуниятдир. Чунки давлатлар вужудга келиши биланоқ, бирданига юксак тараққиёт даражасига кўтарила олмайди, балки ҳар бир давлат, энг аввало, шаклланади ва маълум тарихий тараққиёт босқичларини ўз бошидан ўтказади. Маълумки, ҳар бир давлатнинг вужудга келиш, ривожланиш ва юксак

даражасига кўтарилиш жараёнлари олимлар томонидан ўрганилган ва бугунги кунда ўрганиш давом этмоқда. Хўш, ўтиш даври ўзи нима? Нима учун ўтиш даври деб айтилади? Бу каби саволларга мукамал жавоб илмий адабиётларимизда энг кам ифода этилган муаммолардан биридир. Шунга кўра, уни мукамал тарзда ўрганмасдан туриб, мамлакатимизнинг ривожланиш хусусиятларини аниқ тасаввур қилиб бўлмайди. Зеро, бугун юксак ривожланган ёки кам тараққий қилган ёхуд эндигина ривожланиш томон қадам ташлаётган мамлакатларнинг бир иқтисодий, ижтимоий-сиёсий тузумдан иккинчисига ўтиш жараёни айнан такрорланмайдиган ҳодисадир. Тўғри, ўтиш даври учун барча мамлакатларга хос умумий қонуниятлар ҳам мавжуд. Улар сиёсий ҳокимиятни ўзгартириш, иқтисодий ислоҳотларни амалга ошириш, янги тафаккур ва турмуш тарзини шакллантиришда намоён бўлади. Аммо уларни амалга ошириш ҳам давлатлар ва унда яшаётган халқнинг менталитети билан чамбарчас боғлиқ бўлади. Хўш, нега шундай? Ўтиш жараёнида тайёр андозалар ёки моделдан фойдаланиб, пировард мақсадни амалга оширишга киришилса ёки маълум тарихий босқични босиб ўтмасдан, юксак тараққиётга эришиб бўлмайдими?

Худди ана шундай саволларга жавоб топиш учун ҳам ўтиш даври ҳақидаги қарашларни ўзида мужассамлаштирган мукамал концепцияни ишлаб чиқиш эҳтиёжи ортиб бормоқда. Айниқса, бу эҳтиёж мамлакатлар тараққиётида содир бўлаётган турли-туманлик, унинг заминидаги муаммоларнинг юзага келиши ва уларни ҳал қилиш усулларини ишлаб чиқиш жараёнидаги ўзига хослик туфайли кучайиб бормоқда.

Аслида, «ўтиш даври назарияси» деганда нимани ту-

шунмоқ керак? Ўтиш даври ҳақидаги турли қарашлар тизими назария ҳисобланади. Улар асосида умумлашган назариялар шаклланади. Қарашлар турли-туман, ҳатто улар бир-бирига қарама-қарши бўлиши ҳам мумкин. Энг муҳими, уларни таҳлил қилиш асосида илмий хулосалар ишлаб чиқилади. Хулосаларнинг илмийлиги эса уларнинг моддий кучга айланишида ўз ифодасини топади. Яъни, ўтиш даври ҳақидаги назарий қарашлар реал ҳаётда ўз ифодасини топса, амалиётда ўз самарасини берсагина, илмий хулоса даражасига кўтарилади. Ана шу маънода ҳам, ўтиш даври назарияси деганда, мамлакатларнинг маълум бир ижтимоий тараққиётдан иккинчисига ўтиш учун зарур бўлган оралиқ босқичлар натижаси ҳақида шаклланган қарашлар тизими тушунилади.

Берилаётган бу таъриф ўтиш даврининг моҳиятини ўрганиш асосида шаклланган қарашлар натижаси ўлароқ юзага келди. Ўтиш даври ҳақида турли-туман фикрлар бўлишига қарамасдан уни бир тизимга келтириш, умумлаштириш асосида шаклланган таърифлар бутунги кунгача деярли учрамаётганлиги сабабли, «ўтиш даври назарияси»га юқорида берилаётган таърифни бошқалари билан таққослаш имконияти ҳам чекланганлигини назарда тутиш лозим.

Ана шуни ҳисобга олган ҳолда, ўтиш даврининг ўзи ҳақидаги фикрлар моҳиятини аниқлаш ва унинг хулосаларига асосланиб, тегишли назариялар ишлаб чиқиш мумкин бўлади.

Ўтиш даврига муносабат билдирган германиялик олим Леоид Левитин шундай ёзади: «Одатда, «ўтиш даври» сўзларини айнан тушуниб, уни ўтмиш ва келажак оралиғидаги бутун деб ўйлайдилар. Ўтиш даврининг пайдо бўлишида,

бундай қарашларга кўра, ўтмиш — сабаб, келажак эса — мақсад тарзида воқе бўлади»¹.

Шу муаллифнинг яна бир муҳим хулосаси мавжудки, у ҳам эътиборга лойиқ. Жумладан, у шундай ёзди: «Табиийки, ўтиш давлари турли ҳилдаги тартибсиз жараёнлар, мавҳумотликлар билан тўла. Кимдир бундай давларни «дарё бўйлаб узала тушган кўприк» деб, ўхшатиб таърифлаган эди»².

С.Абдухолиқовнинг фикрича, «ижтимоий-тараққиёт бир тамаддундан иккинчи тамаддунга ўтиш, биринчи намунадаги маданий борлиқдан иккинчи намунадаги маданий борлиққа ўсиб ўтиш тарзида юз беради»³.

Тоталитар тизимдан демократик жамиятга ўтиш қайси соҳада юз беришига қараб, унинг маъно-мазмунини аниқлаш мумкин бўлади. Демократик тараққиёт босқичига ўтиш, унинг муқаррарлигини ҳисобга оладиган бўлсак, унинг зарурлигини инкор этиб бўлмайди. Чунки жамият ҳам инсон каби юзага келганиданоқ юксак камолот даражасига кўтарила олмайди, балки маълум босқичларни босиб ўтиши зарур бўлади. Ҳамма масала ана шу босқичларнинг ўзига хослигини, уларда мавжуд бўладиган муаммолар кўламини аниқлаш ва ҳал қилиш механизмларини ишлаб чиқиш билан боғлиқ. Аммо бу — жўн, осон иш эмас. Чунки жамиятнинг бир босқичдан иккинчисига ўтиш жараёни кенг кўламдаги вазифаларни қамраб олади. Уларни амалга оширишда нафақат объектив, айни пайтда, субъектив омилларини ҳам ҳисобга олиш зарур. Уларнинг ўтиш давридаги ўзаро

¹ Левитин Леонид, Дональд С.Карлайл. Ислоҳ Каримов — янги Ўзбекистон Президенти. —Т.: Ўзбекистон, 1996, 52-бет.

² Ўша манба. 53-бет.

³ Қаранг: Тафаккур, 1998, 4-сон, 87-бет.

алоқадорлиги ва муносабати алоҳида эътиборга молик. Шунинг учун ҳам, ўтиш даври ҳақида фикр юритганда фақат жамиятнинг демократик тизимга ўтиш хусусияти билан чекланмасдан, балки унғача жамиятлар бир босқичдан иккинчисига ўтиши учун зарур бўлган оралиқ ҳам назарда тутилмоқда.

✓ Масалага бундай ёндашув жамият тараққиётига нисбатан цивилизация ёндашувни талаб этади. Яъни, жамиятнинг бир босқичдан иккинчисига ўтиши инсон турмушида, унинг тафаккурида, жамиятнинг моддий, сиёсий ва маънавий-маърифий ҳаётида содир бўладиган ўзгаришлар даражасини аниқлаш мезонларини белгилаш зарур.

Бугун умуман тарихий даврга, шу жумладан, ўтиш даврига қарашлар тубдан ўзгарди, улар мазмунан замонамизнинг ўзига хос қадриятларига асосланган. Профессор И.Эргашев тўғри таъкидлаганидек, «Бугун тарихий даврга қараш ўзининг мазмуни ва моҳиятига кўра, анъанавий яқка мафкуравий қарашдан тубдан фарқ қилади. Мустабид тузумнинг емирилиши билан тарихий даврни сиёсийлашган, мафкуралашган мазмунида таърифлашга барҳам берилди»¹. Демак, ўтиш даврини сиёсий, фалсафий, иқтисодий ва маънавий-маърифий соҳаларда ксчаётган мураккаб динамик жараёнларнинг сабаб ва оқибатларини ўзида мужассамлаштирган алоҳида тушунча сифатида эътироф этиш ҳамда шу йўналишда таҳлил қилиш тўғри бўлади.

Ана шундай қарашларнинг мажмуасигина ўтиш даврнинг моҳиятини ўзида тўла ифодалайди. Албатта, ўтиш даври нимадан нимага ёхуд қайси жамиятдан яна қайси бирига ўтилиши ҳақида гап бориши масаласи дунё олимлари диққа-

¹ Эргашев И. Тараққиёт фалсафаси. Т.: Академия, 2000, 59-бет.

тида турганлигини ҳам таъкидлаш лозим бўлади. Айниқса, жамият тараққиёти босқичларига формацион ёндашув (юқорида таъкидланганидек) барҳам топган бугунги кунда бу масалага аниқлик киритиш мақсадида турли концепцияларни илгари суришга интилиш ҳам кучаймоқда.

Жумладан, америкалик социолог Дэниел Белл ижтимоий тараққиётни қуйидаги уч босқичга бўлади:

1. Аграр жамият;
2. Индустриал жамият;
3. Постиндустриал ёки инфорацион жамият.

Унинг жамиятни классификациялаштирув (тизимлаштириш)и заминида жамиятнинг ишлаб чиқариш технологияси, ишлаб чиқаришга самарали таъсир ўтказишни белгиловчи хизмат кўрсатиш, маиший ҳаёт ва турмуш туради, олимнинг фикрича, бугун дунёдаги кўпгина мамлакатлар индустриал жамиятдан инфорацион жамиятга ўтиш ҳолатида¹... Баъзи бир овруполик олимлар индустриал ва иостиндустриал жамият билан бир қаторда, «Янги жамият» (П.Дракер), «Пост замонавийлашган жамият» (Ж-ф. Лиотара), ундан кейин «Янги индустриаллашган жамият» (Ж.Гэлбрэйт), ундан кейин «Ривожланган жамият» ва ҳоказо каби атамалар ҳам қўллашмоқда.

Умуман, уларнинг назарияларида инсоннинг жамиятдаги роли ва ўрни, яна бирларида эса ўтиш даврида демократияга оид билим ва техника тараққиёти таъсирида содир бўлган ўзгаришларни ўзида мужассамлаштирган².

Юқоридаги кўрсатилган олимларнинг фикрларини умумлаштирган ҳолда айтадиган бўлсак:

¹ Вопросы философии, 3-сон, 2001. 6-бет

² Ўша манба.

биринчидан, жамият қандай номланишидан қатъий назар, ўз тараққиётида бир босқичдан иккинчисига ўтиш жараёнидан иборат бўлган ривожланиш субъектидир;

иккинчидан, бир тараққиёт босқичидан иккинчисига ўтишдаги асосий кўрсаткич одамларнинг турмуш шароитларида кузатиладиган ўзгариш ҳисобланади.

Ўтиш даврини фақат моддий омиллар даражаси билан боғлаш — унинг моҳиятини тўлиқ ифодаламайди. Шунга кўра, содир бўладиган ижобий ёхуд салбий ўзгаришларга таъсир ўтказувчи сиёсий омилларнинг ролини аниқлаш масаласи ҳам муҳимдир.

Жамиятда бўладиган ҳар қандай ўзгаришлар иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ва маънавий соҳаларнинг узвийлиги ҳолатида қаралгандагина, ўтиш даврининг моҳиятини тушуниш мумкин бўлади: ўтиш даври мамлакатлар тараққиётининг бир ижтимоий-иқтисодий босқичдан иккинчисига ўтиши умумий қонуният бўлиши билан бирга, уларнинг ҳар бирида ўтиш жараёни ҳам турлича намоён бўлади. Барчасига хос бўлган асосий умумийлик эскисининг тараққиёт эҳтиёжларига жавоб бера олмаганлиги оқибатида янги босқичга ўтиш заруриятини келтириб чиқариши билан боғлиқ. Шу маънода, ўтиш давридаги бош йўналиш «орқага қайтиш» эмас, балки «олдинга» юриш, наstdан юқорига кўтарилиш ёки олдинги даражага қараганда юксалиш, ривожланиш демақдир.

Эски тузумни сақлаб қолиш йўлидаги турли уринишлар, қон тўкишлар, халқ бошига тушадиган турли фожеаларга қарамасдан, уларнинг қайси даражада содир бўлишидан қатъий назар, барибир ўтиш даврининг бош йўналиши ўзгармас бўлиб қолаверади. Шу маънода, Леонид Левитиннинг қуйидаги фикрига қўшилиш мумкин.

«Посткоммунистик ўтиш даври – ўтиш даврининг кўринишларидан биридир, холос. Инсоният тарихида бундай даврлар озмунча юз бермаган. Улар ўзаро қанчалик фарқ қилмасин, асосий маъноси битта – жамият асосларини, яъни иқтисодиётини, сиёсий тизимини, маданиятини замонавийлаштириш»¹, деб ёзади у. Аммо ана шу замонавийлаштиришни қайси ўлчов мезонидан келиб чиқиб амалга оширмақ керак, деган саволга жавоб топиш зарур бўлади. Зеро, замон ўзгарувчан, шиддат билан олдинга интилувчи жараён холос. Масалага ана шу нуқтаи назардан қараладиган бўлса, ўтиш даврининг тамом бўлиш мезонлари мавжудми ёки замон каби тўхтовсиз жараён ҳисобланадими, деган саволлар юзага келаверади.

Аслида, юқорида биз тушунчага берган таърифимизда тарихий тараққиётнинг бир ижтимоий-иқтисодий тузумдан иккинчисига ўтиши учун зарур бўладиган алоҳида босқич эканлигини таъкидлагандик. Албатта, у маълум муҳлатдан кейин ўз ноёнига етади ва жамият илгаригига қараганда янги тараққиёт босқичида яшай бошлайди.

Биз ана шундай жараённи аниқ тасаввур қилишимиз ва тушунишимиз зарур бўлади. Аке ҳолда, инсоният ўз бошидан ўтиш даврини ўтказиш билан янаёди ва бу охири йўқ бўлган жараён, деган нотўғри хулоса келиб чиқади.

Мустақиллик туфайли Ўзбекистоннинг тоталитаризмдан аста-секин демократик жамият томон ўтишининг ўзига хос хусусиятлари ҳам бундан истисно эмас, албатта. Жамият эришган ютуқлар асосида тараққий қилиш имкониятларининг тугаши, унинг ўсиб келаётган эҳтиёжларни қондиришга қурби етмай қолиши, жамиятни янги поғонага кўтариш за-

¹ Вопросы философии, 3-сон, 2001, 53-б.

руриятини келтириб чиқаради. Демак, биринчидан, ўтиш даврини жамият ўзи эришган имкониятлар асосида ривожланишнинг тугаши, ўсиб келаётган эҳтиёжларни қондирилмаي қолишидан бошлаб, ундан юқори бўлган имкониятларни юзага келишигача бўлган муҳлат билан белгилаш мумкин.

Иккинчидан, бир ижтимоий-иқтисодий, сиёсий тузумдан иккинчисига ўтиш даври ёки аниқроғи, оралиқ босқичининг муҳлати ана шу янги юзага келган тараққий қилиш жараёни намоян бўлиши билан тугайди.

Учинчидан, инсоният фақат ўтиш даври билан яшмайди, балки унинг бошланиши бўлганидек поёни ҳам мавжуддир. Худди ана шу поёни тараққиёт даражаларини ёки тузумларнинг биричи иккинчиси билан фарқлаш имконини беради. Демак, демократик ривожланиш ана шу имкониятни инсон манфаатлари билан боғлайди. Бундай шароитда замоннинг эҳтиёжи ва ривожланиш даражаларида янги вужудга келган ижтимоий-иқтисодий, сиёсий тузумнинг турли соҳаларида мавжуд бўладиган механизмларининг барқарор ишлаши амалга ошади. Аниқроқ қилиб айтадиган бўлсак, давлат ҳаётида барқарор тараққий қилиш жараёни содир бўлади. Шу нуқтаи назардан ҳам Леонид Левитиннинг «посткоммунистик макондаги ўтиш даврини замонавийлаштириш» мезони сифатидаги фикрига қўшилиш мумкин. Унинг «...замонавийлаштириш муайян яқун топгунча, яъни мамлакат барқарор иқтисодий ривожланиш, сиёсий барқарорлик даражаларига эришгунча бўлган давр ўтиш даври деб аталади»¹, деган таърифига фақат замон нуқтан назаридан қаралсагина

¹ Вопросы философии. 3-сон, 2001. 53-бет.

тўғри бўлади. Зеро, инсонлар эҳтиёжларининг тўла таъминланиши ва жамият тараққиётининг юксак даражага кўтарилиши фуқаролик жамияти қурилгандагина амалга ошади. Аммо фуқаролик жамиятини инсоният эҳтиёжларини қондира оладиган жамиятнинг энг юқори поғонага кўтарилган ва унинг бундан кейин ривожланишига эҳтиёжи бўлмайдиган «охирги манзил» сифатида қараш ҳам илмий нуқтаи назардан тўғри бўлмайди. Чунки фақат эҳтиёжнинг юзага келишигина тараққиёт заруриятини келтириб чиқаради. У тўхтаган дақиқадан бошлаб, тараққиёт ҳам тўхтайтиди.

Шу маънода, дунёнинг бирон-бир давлатида мукамал фуқаролик жамияти қарор топган деб айтиш қийин.

Шунинг учун ҳам бутун инсоният фуқаролик жамиятига ўзининг идеали сифатида қарамоқда ва уни қуриш учун фаоллик кўрсатмоқда.

Ўтиш даври ҳақида фикр юритганимизда шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, фуқаролик жамиятигача бўлган барча тузумларнинг инсонлар манфаатлари ва эҳтиёжларини тўла қондира олмаслиги боис, уларнинг биринчисидан иккинчисига объектив равишда ўтиши учун эҳтиёжни юзага келтириб туради. Бу, ўз навбатида, янги тузумга ўтиш даврини бошлаб беради.

Аммо демократик тамойиллар асосига қурилган янги жамиятга ўтиш бир қатор ўзига хос хусусиятларга эга. Улар қуйидагилардир:

биринчидан, айрим мамлакатларда демократик жараёнлар янги тузумнинг ичида шаклланади ва бу унинг халқ учун фаровон ҳаётни таъминлаш йўлидаги фаолиятида намоён бўлди. Тўғри, бу жараён силлиқ амалга ошмайди, балки ўта мураккаб кечади. Ҳудди ана шу мураккаб муаммоларни ҳал

қилишда тўғри йўлни танлашдаги, яъни жамият тараққиётининг халқ манфаатларига қаратилганлиги инсоннинг тўла маънодаги ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминловчи жамиятга айланishiга олиб келади;

Иккинчидан, ўтиш даври юксак даражадаги моддий имкониятлар юзага келиши билан тугамайди, балки уларшиг халқ фаровонлигини таъминлашга қайси даражада қаратилганлиги ва инсонлар эркинликларининг таъминланганлиги билан боғлиқ бўлган жараён ҳисобланади. Улар нафақат мамлакатларнинг жуғруфий омилига, балки ана шу давлатда яшаётган аҳолининг сиёсий маданияти ва менталитетига ҳамоҳанг бўлишига ҳам боғлиқдир. Буларнинг ҳаммаси тарихий тараққиёт босқичларида шаклланиб ва ривожланиб келган тажрибалардир.

Айни пайтда, бугунги кунгача ўтиш даврининг фундаментал назарияси ишлаб чиқилмаган. Бунинг оқибатида мамлакатларнинг маълум тарихий босқични босиб ўтмасдан, уни четлаб демократик жамиятга ўтишга бўлган хатти-ҳаракатлар содир бўлмоқда. Бу, ўз навбатида, улар ҳаётида айрим ҳолатларда катта фожиаларни келтириб чиқармоқда. Шунингдек, бирор-бир мамлакатта четдан демократияни «экспорт» қилиб бўлмайди. Бундай уринишлар мамлакатларда беқарорликка сабаб бўлади, уни тараққиётдан орқага кетишига олиб келиши мумкин. Бундай мамлакатларга демократияни «экспорт» қилишдан кўра, унинг шаклланиши учун шарт-шароит юзага келишига имконият яратиш лозим бўлади. Хулоса қилиб айтганда, ўтиш даври ижтимоий-иқтисодий-сиёсий тузум эмас, балки мамлакатларнинг уларга ўтиши учун зарур бўладиган заминларни шакллантиришга кетадиган тарихий оралиқ босқич ҳисобланади. Унинг бошланиши энг аввало, мамлакатларда бўладиган сиёсий ўзга-

ришлар ва унинг заминида эса иқтисодий, ижтимоий ҳамда маънавий соҳалардаги ўзгаришлар билан боғлиқ бўлгандагина янги жамиятнинг шаклланиши учун имкониятлар тўла юзага чиқади. Унинг ўзига хос хусусияти ва алоҳидалиги ҳақида Президент Ислам Каримов таъкидлаганидек, «Ўтиш даври муаммоларининг йиғиндисини ва хусусиятлари бир вақтнинг ўзида қатор ноят мураккаб ижтимоий-иқтисодий вазифаларни ҳал этишни тақозо қилади»¹. Ўтиш даври қанчалик турлитуман бўлмасин, барибир барча ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий тузумлар учун зарурдир. Чунки у ҳар бир вужудга келадиган янги жамият учун замин тайёрлаш имконияти ҳисобланади. Бу замин нафақат иқтисодий, шунинг билан бирга жамият аъзоларининг ўзларини ҳам янги жамиятга «мослаштириш» жиҳати ҳам зарур бўлади.

Бу ўтиш даврининг бир нечта моделлари тажрибасини таҳлил этиш заруратини вужудга келтиради.

**Ўтиш даврининг
моделлари ва уларнинг
ўзига хос хусусиятлари**

Ўтиш даври тушунчаси, унинг моҳияти ва зарурлигининг умумий назарий масалалари турли ижтимоий-сиёсий, иқтисодий фанлар томонидан инсоният тараққиётининг алоҳида босқичларида демократик тамойиллар асосида фаолият қўрсатадиган жамиятга ўтишдаги турли моделларининг хос хусусиятларни ўрганишни тақозо этади.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. —Т.: Ўзбекистон, 1999. 74-бет.

Маълумки, тоталитаризмга асосланган ижтимоий-сиёсий, иқтисодий бошқичларнинг демократик жамиятга ўтиши ўта мураккаб жараён ҳисобланади. Унинг мураккаблиги шундаки, ушгача содир бўлган тараққиёт бошқичлари объектив аҳтиёж сифатида бирининг ичида иккинчиси шаклланиб келган, давлат ва унинг ижтимоий-иқтисодий муносабатлари шаклан ўзгарган бўлса ҳам, мазмунан у барибир оммани итбатда ушлаб туришга, унинг устидан ҳукмронлик қилишга қаратилган. Улардаги яна бир хусусият — «омма давлат учун» деган тамойилнинг амал қилганлиги билан ҳам характерланади.

Демократик жамиятда эса, энг аввало, сиёсий тузум тубдан ўзгариб, халқ ҳокимиятни бошқаришда бевосита ёки биливосита иштирок этади ва «омма давлат учун» эмас, аксинча, «давлат халқ учун» деган тамойилнинг устуворлиги асосида давлат бошқаруви амалга ошади.

Шу маънода ҳам, демократик жамиятга ўтиш жараёни давлатларнинг барча соҳаларида туб ўзгариш ишларининг амалга оширилиши натижаси сифатида намоён бўлади.

Демократик жамиятга ўтишда сиёсий соҳада давлатнинг амалдаги механизмлари тутатилади. Унинг ўрнига қурилаётган жамият манфаатларига жавоб бера оладиган механизмлар шакллантирилиб борилади. Иқтисодий соҳада эса, бозор муносабатлари қарор тонади. Тараққиёт давомида омманинг ўз моддий манфаатдорлигини эркин қондира олиши асосида умумий иқтисодий ривожланиш содир бўлади. Маънавий-маърифий соҳада инсон омили, қадр-қиммати юксак қадрият даражасига кўтарилади. Шундай жараёнлар туфайли жамиятнинг юксак интеллектуал куч асосида ривожланиши реалликка айланади.

Шунинг учун ҳам бугунги кунда дунё мамлакатлари де-

мократик жамиятта ўз идеали сифатида қарамоқда. Уни вужудга келтириш учун фаоллик кўрсатмоқда. Аммо демократик жамиятта ўтишнинг барча мамлакатлар учун ягона бўлган аниқ андозаларни, яна ҳам аниқроғи, моделлари йўқ ва у бўлиши ҳам мумкин эмас. Чунки ҳар бир мамлакат ўзининг тузилиши, иқтисодий тараққиёт даражаларни, моддий шу жумладан, интеллектуал имкониятларини халқнинг менталитети, турмуш тарзи, урф-одатлари ва қадриятлари билан бир-биридан ажралиб туради. Уларни ҳеч қачон бир қолипга солиб бўлмайди. Унга ҳаракат қилиш нафақат ҳеч қандай самара берибгина қолмасдан, балки оғир оқибатларга олиб келиши мумкинлигини тарихий тажриба тасдиқлаган. Шунинг билан бирга демократик жамиятта ўтишнинг барча мамлакатлар учун умумий бўлган қонуниятлари ҳам мавжуд. Жумладан, сиёсий тизимни ислоҳ қилиш, бозор муносабатларини шакллантириш, инсоннинг ўз ички имкониятларини юзага чиқариш учун шарт-шароитларни вужудга келтириш, жамият тараққиётида юксак интеллектуал салоҳият устуворлигини таъминлаш ва бошқа бир қатор қонуниятлар барча демократик жамият қуришга интилаётган мамлакатлар учун умумий ҳисобланади. Аммо умумий қонуниятлар барча мамлакатларнинг ўзига хослигини ҳисоб олган ҳолда демократик жамиятта ўтишни инкор этмайди. Аксинча, ўтиш даврида мавжуд бўладиган муаммоларнинг маъно-мазмунини теран англаган ҳолда, уларни собитқадамлик билан ҳал қилиш имконини беради.

Демократик жамиятта ўтиш деганда, мамлакатларнинг турли тузумлардан (тоталитаризм, капитализм, ҳарбий диктатура ва ҳ.к) демократик тамойиллар асосида ривожланиши учун вужудга келтириладиган имкониятга кетадиган оралиқ вақт тушунилади. Худди ана шу вақт ичида демократик

жамият учун зарур бўладиган иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ва маънавий-маърифий имкониятлар яратилади. Оралиқ вақтнинг бошланиши ва унинг ўз посига етиши ўтиш даври масалалари қаторидаги энг муҳим аҳамиятга моликдир. Чунки бугун бу масала илмий адабиётларда ўз счимини тонганича йўқ. Унга аниқлик киритмаслик эса ўттиш даврининг боши ва охири қасрдалигини биллиб олиш имконини бермайди. Тўғри, ўтиш даври икки йўналишда иқтисодий ҳаётда ва сиёсий ҳокимиятда пировардида демократик жамиятга олиб борувчи туб ўзгаришларнинг содир бўлиши ва унинг асосида ижтимоий ҳамда маънавий-маърифий соҳаларда олиб бориладиган ислохотларнинг бошланиши билан характерланади. Ўтиш даврининг тугаши эса демократик тамойилларнинг тўлалигича ҳаётий реалликка айланиши билан боғлиқ бўлади.

Бугунгача демократик тамойиллар асосида ривожланаётган мамлакатларнинг ўтиш даври тажрибаларига асосланиб, бу даврнинг 3 та асосий йўли ёки модели шаклланганлигини таъкидлаш мумкин.

Унинг биринчиси — классик анъанавий йўл ҳисобланади. Классик йўл деганда, инсониятнинг демократик тараққиёт йўлига ўтишнинг дастлабки шакли ва унинг дунёдаги кўпчилик мамлакатлар тараққиётида самара берган андозаси тушунилади. Бу йўлнинг характерли хусусияти шундаки, унда ташқи кучларнинг аралашувисиз, мамлакатнинг ўз ички имкониятларига таянган ҳолда демократик жамиятга ўтиши амалга ошади. Бу йўлнинг яна бир асосий хусусияти шундаки, у узок тарихий босқичда амалга ошади. Ўтиш даврида сиёсий соҳада қанча бўҳронлар содир бўлишига қарамасдан иқтисодий соҳада ислохотлар амалга оширилиб бошланади, Бу соҳадаги муҳим тадбир хусусий мулкчиликни қарор топтириш

ҳисобланади. Худди ана шу тадбирнинг муваффақиятли амалга оширилиши, мамлакат ҳаётининг бошқа соҳаларида, ҳусусан иқтимоий-сиёсий ва маънавий-маданий соҳаларда ҳам ислоҳотларнинг амалга оширилишига имкон беради.

Классик ўтиш даврининг характерли томони — иқтисодий соҳада ҳусусий мулкчилик ривожланиши туфайли аҳолининг кўпчилилик қисми иш билан таъминланиши мумкин. Аммо асосий моддий бойликнинг бир қисми одамларда тўпланиб қолиши, бошқаларнинг эса унга қарам бўлиб қолишлари мамлакат ички ҳаётида катта бўҳронлар, ҳатто фуқаролар урушини келтириб чиқариши мумкин. Бу жараён мулк эгаларининг аҳоли фаровонлигини таъминлаш томон қиладиган ҳаракатлари ўзининг самарасини бера бошлагунича давом этади. Худди ана шу жараёнлар заминида аҳолининг сиёсий онги ҳам ўсиб боради. Уларнинг ўз ҳуқуқлари таъминланишига эришишга интилиши кучаяди. Бу ўз навбатида мамлакат сиёсий ҳаётида демократик жараёнларнинг юзага келиши ва унинг ўсиб боришига ўз таъсирини ўтказиши мумкин.

Классик ўтиш даврининг бошланиши капиталистик муносабатларнинг юқори босқичи, унинг иқтисодий ҳаётда ислоҳотлар ўтказмасдан тараққий қилишига имконият етмай қолиши оқибатида юзага келади.

Бу йўлнинг классик (анъанавий) йўл дейилишига сабаб шуки, мамлакатларнинг демократик жамиятга ўтиши дастлаб худди ана шу кўринишда намоён бўлган эди. Бугун юксак тараққиётга эришган мамлакатларнинг аксарияти ана шу йўлдан борганлар. Классик йўл муаммоларнинг кўплиги, уларни ҳал қилишнинг мураккаблиги, аҳолининг бу жараёнга «кўникиб» бориши каби масалалар билан боғлиқ бўлганлиги учун ҳам, Оврупа мамлакатларида бу жараён икки, икки ярим

асргача давом этди. Ана шу муҳлат ичида мамлакатларда иқтисодий соҳадаги ютуқларнинг заминида демократик қадриятлар ҳам шаклланди. Бу мамлакатларда фуқаролик жамиятини такомиллаштириш жараёnlари давом этмоқда.

Демократик жамиятга ўтишнинг иккинчиси — инқилобий йўл ҳисобланади. Унинг характерли хусусияти шундаки, давлатларда вужудга келтирилган катта иқтисодий салоҳият кўпчилик аҳолининг турмуш тарзи нисбатан юқори бўлганлигига асосланиб, дастлаб мамлакат сиёсий ҳаётида кескин ўзгаришлар амалга оширилади. Яъни, амалдаги ҳокимият шакли барбод бўлади ҳамда унинг ўрнига янги, демократик жараёнларни ривожлантиришга мойил бўлган ҳокимият шакли ва унинг инфратузилмаси вужудга келади. Улар ўз навбатида иқтисодий ҳаётда кескин ислохотларга имконият яратади. Хусусан, амалдаги миллий валюта бекор қилинади (синдирилади)! Бу эса иқтисодий ислохотларни ўтказиш шарт-шароитларининг имкониятларини излашни тақозо қилади, Бунинг оқибатида аҳолининг қўлидаги моддий маблағлар ўз қийматини йўқотади ва мамлакат сиёсий ҳаётида бўлгани каби, иқтисодий ҳаётда ҳам демократик жараёнларнинг ривожланиши содир бўлади. Бу йўл ўта хавфлидир.)

Инқилобий йўл учун зарур бўлган асосий омиллар қаторида:

а) собиқ тузум шароитида хусусий мулк куртакларининг сақланиб қолганлиги;

б) демократик қадриятларнинг куртаклари мавжудлиги;

в) мамлакат ҳаётини демократик тамойиллар асосида қайта қуришга қодир бўлган интеллектуал салоҳиятнинг етарли бўлиши;

г) аҳолининг маълум бир қисми ана шу демократик жараёнга ҳеч бўлмаганда мойил бўлиши каби жиҳатлар ҳал қилувчи омилдир. Уларнинг ҳар бири инқилобий йўл учун алоҳида аҳамият касб этади. Масалан, интеллектуалларнинг ролини олиб кўрайлик. Улар мамлакат ҳаётида бўладиган ҳар бир ўзгаришни юзага келтирувчи асосий қудрат ҳисобланади. Халқ ҳокимиятдан кўра, уларга кўпроқ ишонади ва эргашади. Шу маънода ҳам, улар омани уюштиради ва демократик жараёнларга йўналтиради. Шунинг билан бирга интеллектуалларнинг ўзи ҳам демократик жараёнларнинг мураккаб муаммоларини ҳал қилишда бардош бера оладиган, уюшган куч даражасига кўтарилган бўлиши лозим.

Интеллектуалларнинг характерли хусусияти шундаки, улар бошқа ижтимоий табақалардан кўра, жамият ҳаётида юзага келадиган жараёнларни олдиндан билишга интилишади ва бу ўзгаришларнинг бошида тура олишади. Аҳолининг маълум бир қисми мамлакатнинг ўтиш давридаги мураккаб шароитларга мойил бўлиши зарурлиги омили ҳам демократик жамият учун алоҳида аҳамиятга эгадир. Бу жараёнда аҳоли мураккаб муаммоларни ҳал қилишда фақат кузатувчи бўлиб, уларни ҳал қилишда фаол иштирок қилмас экан, инқилобий йўл ҳеч қандай самара бермайди. Аксинча, инқилобий йўл мамлакатни тараққиётдан орқада қолиб кетишига олиб келади. Интеллектуалларнинг ана шу кескин ўзгаришлардаги яқдиллиги уюшган ташкилотлари ва ҳаракатлантирувчи кучларига айланишини тақозо этади.

Инқилобий йўл жамиятнинг сиёсий ҳаётида кескин бурилиш содир этади. Мамлакатлар сиёсий тизимида бошқарувнинг моҳиятан бутунлай янги нодемократик шакли вужудга келади. Улар ўзаро ички курашларнинг авж олиши,

баъзи мамлакатларда қон тўкилишига ҳам сабаб бўлади. Бу йўл анча мураккаб ва мамлакат ҳаётида жуда катта бўҳронларга олиб келишини ҳисобга оладиган бўлсак, уни демократия тамойиллари тақозо этмайди.

Демократик жамиятта ўтишнинг учинчиси — эволюцион ёки босқичма-босқич йўл ҳисобланади. Унинг характерли хусусияти шундаки, мамлакатда амалдаги сиёсий ҳокимият тугатилиб, унинг ўрнига янги ҳокимият вужудга келиши билан, эскини кескин, «бир зарб» билан тугатмасдан, босқичма-босқич, вазминлик билан тугатиб борилади. Ҳатто, уларнинг айрим имкониятларидан ҳам фойдаланади. Худди ана шу жараёнда иқтисодий ислохотлар олиб борилади ва бу йўналишда янги муносабатлар шакллантирилади. Бу йўлнинг ўзига хослиги сиёсий ва иқтисодий ҳаётда ўтказилаётган ислохотлар билан ҳамоҳанг равишда маънавий-маърифий соҳаларни ҳам янги эҳтиёжлар асосида ривожлантирилиб борилишида ифода бўлади.

Хўш, нима учун аста-секин, босқичма-босқич ўтиш зарурияти туғилади? Агар аста-секин ўтиладиган бўлса, унинг классик йўлдан фарқли томони нимада? Унда ҳам аста-секинлик билан демократик жамиятта ўтилган-ку?

Эволюцион йўлнинг классик (анъанавий) йўлдан фарқли томонлари мавжуд. Улар қуйидагилардан иборат.

Биринчидан, классик йўлдан ривожланиб бориш истаги демократик кадриятлар мавжуд жамиятда юзага келади. Бунда фаолият кўрсатаётган тузумнинг тараққий қилиши, мулк эгаларининг оддий халқнинг эҳтиёжларини қондиришга йўналтирилиб борилади. Унинг ўзига хос хусусияти, ҳар икки томоннинг ҳам манфаатдорлигидадир. Бундай шароитда демократик кадриятлар ижтимоий-сиёсий муносабатларни маърифатлаштириш туфайли халқ фаровонлигини

таъминлаш омилига айланиб қолади. Ҳозирги даврда кўпчилик мамлакатлар эволюцион йўл тоталитаризм ёки диктатуралар ҳукмронлигини барбод этишнинг бирдан-бир тўғри йўли эканлигини тасдиқламоқда. Айниқса, ўртача ривожланган мамлакатларнинг демократияга ўтиши учун хос бўлган бу йўл мамлакатлар ҳаётида кескин ўзгаришларни амалга оширишнинг имкониятлари бўлмаганлиги билан ҳам боғлиқдир.

Иккинчидан, классик ўтиш йўлида аҳолининг дунёқараши ўзгариб боришини тақозо қилган бўлса, тоталитаризм — омманинг онгини тўлалигича ўз манфаатларига бўйсундирган жамият бўлганлиги учун ҳам уни бирданига демократияга мослаштириш ниҳоятда мураккаб кечади. Чунки онгни ўзгартириш қисқа вақтда амалга ошадиган жараён эмас, у жамият ҳаётида бўладиган ўзгаришларга мос равишда содир бўлади.

Айниқса, бу жараён саноат ишлаб чиқариши кам тараққий қилган, аграр сектор етакчилик қиладиган мамлакатларда аста-секинлик билан амалга ошиши ҳам қонуниятдир. Чунки бундай мамлакатларда аҳолининг сиёсий маданияти кескин ўзгартиришлар эҳтисождларидан орқада қолган бўлади.

Учинчидан, классик ўтиш учун хос бўлган капиталистик муносабатлар шароитида демократияга ўтишда эски тузум хавф туғдирмайди, балки у ўрнини тараққиёт қилаётган янги демократик муносабатларга бўшатиб бера бошлайди.

Тоталитаризм эса янги демократик жараёнлар учун хавф туғдиради. Чунки унинг ҳукмронлиги даврида шаклланган, кучга таянган муносабатлар ва маънавий-маърифий салоҳият демократик жараёнлар ривожланишига қаршилик

кўрсатиб туради. Буни ҳисобга олмаслик мумкин эмас. Шунинг учун ҳам Ўзбекистоннинг демократик жамиятни барпо этишда Президент И.А.Каримов таъкидлаганидек, «Давлат ва жамиятни ислоҳ этиш ҳамда модернизация қилишда ўзбек моделининг муҳим таркибий қисми бўлган босқичма-босқичлик тамойилига бундан бўён ҳам қатъий амал қилиниши таъминланади»¹.

Шунинг билан бир қаторда мамлакатнинг тараққиёт даражаси, халқнинг менталитети, урф-одатлари ва қадриятларини ҳисобга олиш эволюцион йўлнинг катта имкониятларидан бўлиб, бу ўтиш даврида нисбатан кам талофатлар содир бўлишига сабаб бўлади.

Ўўпгина олимлар бугунги кунда эволюцион йўлни ўтиш даври учун энг мақбул йўл сифатида тан олмақдалар. Ҳўмладан, Россия Фанлар академиясининг академиги А.Н.Яковлев шундай ёзади: «... инқилоб, бу — боши берк кўча, йўлини йўқотиш демакдир. Ўзаро жанжал ва тўполонлар шароитида ҳам қуйидан, ҳам юқоридан бошланадиган жиноятлар авж олади. Шу тариқа люпенлар жинояти ҳокимият жинояти билан бир-бирига аралашиб кетади. Инқилоб даврида шафқатсизлик мисли кўрилмаган даражага стади. У олға ривожланиш ҳақидаги назарияларни яратади-ю, охир-оқибатда ўзи ана шу ҳаракат йўлига тўғаноқ бўлади. Фақат табиий, тадрижий йўл инсонга қониқиш туйғўсини, жамиятга эса ўз тараққиётини изчил, пухта ўйланган, режали тарзда амалга ошириш имконини беради»².

¹ Каримов.И.А. Бизнинг бош мақсадимиз — жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. —Т: Ўзбекистон, 2005, 34-бет

² Яковлев А.Н. Қайтадан кашф этилган мамлакат. Сўзбоши ўрнида. «Халқ сўзи», 2001 йил 9 февраль.

Эволюцион йўлнинг яна бир афзаллиги шундаки, бугун инсоният жуда катта интеллектуал камолот даражасига қўтарилди. Шунинг билан бирга, унинг эҳтиёжлари ҳам унга мос равишда ривожланиб бормоқда. Ана шу икки жараёни уйғун ҳолатда ривожлантириш имкониятини фақат эволюцион йўлдан бориш билан ҳал қилиш мумкин бўлади. Бугун худди ана шу йўл фожсаларга олиб келувчи қарама-қаршиликларнинг олдини олишга ва тараққиётга мурожаю мадора йўли билан эришиш имконини бермоқда. Бу йўл бугун ўз мустақиллигини қўлга киритиб энди тараққий этган Осиё, Африка, Лотин Америкаси мамлакатлари учун ҳам самарали ҳисобланади. Улар ҳозир тараққиётнинг қайси босқичларида бўлишларига қарамасдан, демократик тараққиёт босқичига ҳам табиий-тадрижий йўлдан боришлари пировард мақсадга эришиш демакдир. Аммо уларнинг ички ҳаётига аралашув, демократияни ташқаридан «бир зарб» билан киритишга ҳар қандай уринишлар кутилган натижа бермайди. Бундай ҳолат фақат мамлакатда ички ва ташқи зиддиятларнинг кучайишига, демократиянинг бунёдкорлик кучига эмас, уни тараққиётдан орқага улоқтириб ташловчи вайронкор куч сифатида намоён бўлишига олиб келади. Бундай шароитда мамлакатда фуқаролар уруши келиб чиқиши мумкин. Бу эса ўз навбатида мамлакатлараро, миллатлараро қарама-қаршиликларни кучайтириб, демократиянинг қарор топишига йўл қўймайди.

Эволюцион йўлнинг самарали ривожланиши учун ташқаридан бўладиган ҳар қандай «ёрдам» мамлакатда демократик жараёнлар ривожланиши учун зарур бўладиган шарт-шароитларни юзага келтиради. Чунки демократия ҳокимият бошқарувида халқнинг иштирок этиши билан белгиланар экан, уни мажбурлаб, бошқарув жараёнига жалб

қилиб бўлмайди. Унинг учун эҳтиёж, зарурият, шарт-шароитларнинг юзага келиши ва халқнинг ундан фойдаланишига бўлган «табиий» интилиши шаклланмоғи керак бўлади.

Ана шу жараённинг юзага келиши эволюцион йўл билан демократик жамиятга ўтиш имконини беради. Бу йўлнинг самарадорлигини Ўзбекистон мисолида кўриш мумкин.

Хуллас, эволюцион йўл бугун дунё мамлакатларининг ривожланишига ва минтақаларда барқарорликнинг юзага келишига хизмат қилмоқда ҳамда умумий тараққиёт учун самара бера оладиган йўл сифатида эътироф этилмоқда. Бу жараёнларни ўрганиш зарурий эҳтиёждир.

**Ўзбекистонда
демократик жамиятга
ўтишнинг ўзига хос
хусусиятлари**

Ўтиш даврининг умумий қонуниятлари Ўзбекистон учун ҳам умумийликка эгадир. Ўтиш даврининг бошланиши амалдаги

сиёсий ҳокимиятнинг тугатилиши, унинг заминида иқтисодий соҳадаги ислоҳотларнинг амалга оширилиши учун замин тайёрлаш ва олдинги тизимнинг мавжуд маънавий-мафкуравий зўравонлигидан қўтилиш билан характерланади. Улар қайси даражада бўлишидан қатъий назар, демократик тамойиллар асосида ривожланиш йўлини танлаган барча мамлакатлар учун умумий зарурият ҳисобланади. Аммо ҳамма масала ўтиш даври мобайнида амалга ошириладиган вазифалар стратегиясини белгилаш, уларни ҳал қилишнинг механизмларини ишлаб чиқиш ва уларни реалликка айлантириш кабиларда ҳар бир мамлакатнинг ўзига хос хусусиятлари мавжуд бўлади. Бир мамлакат-

нинг ёхуд бир неча мамлакатларнинг ўтиш даврида қўлланилган тажрибаларни айнан иккинчи мамлакат қўллай олмайди. Чунки демократик жамиятга ўтишда нафақат мамлакатларнинг тараққиёт даражалари белгиловчи аҳамиятга эга бўлади, худди шунингдек, ҳар бир мамлакатда яшаётган халқнинг менталитетини ҳисобга олиш ҳам муҳим аҳамиятга моликдир. Уни ҳисобга олмаслик эса пировард мақсадга эришиш имконини бермайди. Шу сабабдан ҳам Ўзбекистонда унинг ўзига хос ва ўзига мос бўлган эволюцион тадрижий йўли ишлаб чиқилди. Бу йўлнинг Ўзбекистон учун энг мақбул йўл эканлиги Президент Ислом Каримов томонидан илмий асосланди ва унинг концептуал ғояларини фундаментал тарзда босқичма-босқич амалга оширишга киришилди.

Бу йўл Президент томонидан ишлаб чиқилган беш тамойилда ўз ифодасини топди. Худди ана шу тамойилларни тавсифлаб, Президент шундай таъкидлаган эди: «Шуни алоҳида таъкидлаш зарурки, сохта инқилобий сакрашларсиз, фожеали оқибатларсиз ва қучли ижтимоий ларзаларсиз, эволюцион йўл билан нормал, маданиятли тараққиётга ўтиш — танлаб олинган йўлнинг асосий мазмуни ва моҳиятидир»¹.

Бу бош ғояни Президент Ислом Каримов жаҳон мамлакатларининг тажрибаларини чуқур таҳлил қилиш асосида илгари сурди ва Ўзбекистонга хос ўтиш даври моделини ишлаб чиқишда унинг дунёдаги биронта ҳам давлатлардаги моделларига айнан ўхшамаслигига асосий эътиборни қаратди.

У мамлакатимиз ўз мустақиллигини эндигина қўлга киритган ва мустақилликка қарши хавф ҳали батамом тугамаган шароитда — 1992 йилда бу концептуал ғояни илгари

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. —Т.: Ўзбекистон, 1993, 39-бет.

сурди. Ўзбекистоннинг чинакам мустақиллигига эришишдан иборат ўз йўли республикани ривожлантиришнинг қўйидаги асосий, ўзига хос хусусиятлари ва шарт-шароитларининг ҳар томонлама ҳисобга олишига асосланади.

Аввало, у аҳолининг миллий-тарихий турмуш ва тафаккур тарзидан, халқ анъаналари ва урф-одатларидан келиб чиқади. Чуқур илдизи ўтмишдаги анъанавий жамоа турмуш тарзига бориб тақаладиган коллективчилик асослари Ўзбекистон халқига тарихан хосдир. Катталарни ҳурмат қилиш, оила ва фарзандлар тўғрисида ғамхўрлик қилиш, очиққўнгиллилик, миллатидан қатъий назар, одамларга хайрихоҳлик билан муносабатда бўлиш, ўзгалар кулфатига ҳамдард бўлиш ва ўзаро ёрдам туйғуси кишилар ўртасидаги муносабатларнинг меъёри ҳисобланади. Ўзбеклар дўстига, ўз Ватанига меҳр-муҳаббат, меҳнатсеварлик, билимга, устозларга, маърифатпарварларга нисбатан алоҳида ҳурмат-эҳтиром Ўзбекистон аҳолисига хос фазилатлардир. Ички ва ташқи сиёсатни ишлаб чиқиб, амалга ошириш чоғида ислом динини эътиборга олиш муҳим аҳамиятга эга. Одамларнинг турмуш тарзида, руҳиятида, миллий-маънавий, ахлоқий қадриятларни шакллантиришда, умуминсоний тамойиллар билан уйғунлаштиришни тақозо этади.

Ўзбекистон мустақиллик йилларида демократик жамиятга ўтишнинг учта босқичини босиб ўтди. Уларнинг ҳар бири Президент Ислам Каримов томонидан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси биринчи чақириқ VI сессиясида (1996 йил 29 август) «Ҳозирги босқичда демократик ислохотларни чуқурлаштиришнинг муҳим вазифалари»; биринчи чақириқ XIV сессиясида «Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда» (1999 йил, 14 апрель) ва ниҳоят, Олий Мажлиснинг

иккинчи чақириқ IX сессиясида «Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари» (2002 йил 29 август), Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги «Бизнинг бош мақсадимиз — жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир» (2005 йил 28 январь) маърузаларида кўрсатиб берилди.

Албатта, ана шу босқичлар бири иккинчисидан кескин фарқ қилмаса-да, уларнинг негизидаги асосий воя демократик жараёнларнинг олға томон ривожланишини ва маълум бир вақтга келганда бу жараёнга янги куч, қудрат ҳамда фаоллик бахш эта олишини ифодалайди. Чунки жараёнлар изчиллик билан таҳлил этилмаса, ундаги асосий муаммо аниқланмаса ва истиқболдаги вазифалар белгиланмаса, ривожланиш ҳам бўлмайди. Шу маънода ҳам Президент демократик жамият қуриш борасидаги вазифаларни «чуқурлаштириш» (1996 йил) «эркинлаштириш» (1999 йил) ва «демократик ўзгаришлар орқали фуқаролик жамияти асосларини шакллантириш» (2002 йил), «мамлакатни модернизациялаш орқали жамиятнинг демократлаштириш» (2005 йил) каби концептуал вояларини ифодалаб берган.

Аmmo бу — ўтиш даври мустақил равишда бир неча босқичлардан иборат экан, деган хулоса келиб чиқишига асос бўлмаслиги керак. Чунки ўтиш даврининг ўзи мамлакатнинг турли тузумлардан демократияга ўтишдаги мустақил оралиги, кўприги ҳисобланади. Юқорида кўрсатилган босқичлар ўтиш даврининг узлуksизлигини ифодалайдиган кўрсаткичдир.

**ЎЗБЕКИСТОНДА ДЕМОКРАТИК
ЖАМИЯТ ҚУРИШНИНГ МИЛЛИЙ,
УМУМБАШАРИЙ ТАМОЙИЛЛАРИ
ВА ҚАДРИЯТЛАРИ**

**Ўзбекистонда демократик
жамият қуришнинг
миллий ва умумбашарий
тамойлари тушунчаси**

Ўзбекистонда демократик жамият қуришнинг миллий, умумбашарий тамойлари ва қадриятларининг методологик асослари, илмий ва амалий жиҳатлари Президент И.А.Каримов асарлари, путқларида чуқур ёритилган. Маълумки, «тамойл» тушунчаси — «йўналиш», рус тилида қўлланиладиган «тендеиция» сўзи эса, асли латинчадан келиб чиққан бўлиб, «тамойл» атамасининг муқобилидир. Президент И.А.Каримов асарларида «тамойл» ва «йўналиш» сўзлари синоним сифатида қўллаиб келинмоқда. Агар бу сўзларнинг маъносига эътибор қаратилса, улар жамиятнинг турли жабҳаларида объектив, такрорланувчан, устувор ҳодиса сифатида кўзга таъпланади. Демак, жамият ҳаётида «тамойл» ёки «йўналиш» маълум бир ижтимоий-сиёсий демократик жараёндаги қонуниятни ўзида акс эттиради.

Мустақиллик йилларида мамлакатимизнинг етакчи олим-

лари томонидан демократиянинг миллий, умумбашарий та-
момийликларини ҳар бир халқнинг қадриятлари билан уйғун-
лаштириш ва тўлдириш борасида бирмунча ишлар қилинди.
Шунга қарамай, мамлакатимизда демократик жамият барно
этиш жараёнида уларнинг ўзаро боғлиқлиги ва намоён бўлиш
хусусиятлари жиддий ўрганишни талаб этади. Ваҳоланки,
демократиянинг муҳим умумжаҳон эътироф этилган асосий
тамомийллари мавжуд. Улар қуйидагилардан иборатдир:

- эркин ва адолатли сайловлар;
- очиқ ва ҳисобот берувчи ҳукумат;
- инсон ҳуқуқларининг устуворлиги;
- ҳокимият органларининг сайланиб қўйилиши;
- сўз, матбуот ва виждон эркинлигининг Конституция
ва қонунлар билан кафолатланиши;
- қонун устуворлиги;
- фуқароларнинг сиёсий ва иқтисодий ҳуқуқлари
мавжудлиги ва тенглиги;
- тайинлаш йўли билан шаклланадиган давлат орган-
ларининг сайлаб қўйиладиган органлар олдида ҳисоб бериш
бурчлилиги;
- кўшартиявийлик тизимининг мавжудлиги;
- умуммиллий масалаларнинг ҳал этилишида референ-
думларнинг ўтказилиши;
- мулк шаклларининг хилма-хиллиги ва уларнинг
тенглигини кафолатловчи қонунларнинг мавжудлиги;
- сиёсий муҳолифатнинг очиқ фаолият кўрсатиши;
- жамиятда плюрализм, яъни фикрлар хилма-хиллиги,
ранг-баранглигини кафолатловчи қонунларнинг мавжудли-
ги ҳамда уларни амалий ҳаётга жорий этиш масалалари
самарасининг ортиши.

Маълумки, Ўзбекистон халқи ўз мустақиллигига

эришгач, Ер шарининг кўпчилик аҳолиси каби ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётига асосланган демократик жамиятни барпо этишни ўз олдига мақсад қилиб қўйди. Табиийки, бундай жамиятни шакллантиришда, авваламбор, Ўзбекистон тараққиётининг ўзига хос миллий тамойилларини жаҳонда кечаётган умуминсоний тамойиллар билан уйғунлашаётганлигини назардан қочирмаслик керак.

Ўзбекистон аҳолисининг бозор иқтисодига асосланган демократик жамият қуришида истиқлолизмнинг дастлабки йилларидаёқ Президент И.А.Каримов қуйидаги миллий тамойилларга жамоатчилик диққатини қаратди. Бу миллий тамойиллар И.А.Каримовнинг 1992 йилда ёзилган «Истиқлол йўли: муаммолар ва режалар» ҳамда «Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли» асарларида илмий жиҳатдан ҳар томонлама асослаб берилди. Бу Ўзбекистоннинг ўзига хос, ақл-идроққа асосланган тараққиёт йўли жаҳон афкор оммаси томонидан ҳақли равишда «**тараққиётнинг ўзбек модели**» деган ном олди.¹ Айнан ана шу тамойилларда бир томондан миллийлик, иккинчи томондан умуминсонийлик йўналишлари уйғунлашди ёки уларнинг диалектик мутаносиблиги ўз аксини топди. «Биринчи тамойилтимизда, — деб ёзган эди И.А.Каримов, — аввал-иқтисод, кейин сиёсат деган шиорни олва сурдик»². Бошқача қилиб айтганда, иқтисодиётнинг сиёсатдан устунлиги назарда тутилади. Иқтисодий ислохотлар сиёсатдан ортда қолмаслиги зарур.

¹ М.С.Гафарли, И.А.Касаев. Ривожланишнинг «ўзбек модели»: тинчлик ва барқарорлик — тараққиёт асоси. — Т.: Ўзбекистон, 2001. 430-бет.

² Каримов И.А. Миллий истиқлол юяси: асосий тушунча ва тамойиллар. — Т.: Ўзбекистон, 2001, 36-38, 177-бет.

Иккинчи тамойил — бу давлатнинг бош ислохотчи эканлиги. Янгиланиш ва ўзгаришлар сиёсатини шилаб чиқиш ва уларни изчиллик билан амалга оширишни давлат ўз зиммасига олади.

Учинчи тамойил, ўз навбатида жамият ҳаётида, барча соҳаларда қонуннинг устуворлиги таъминланади. Айнан Ўзбекистон Республикасининг 1992 йил 8 декабрда қабул қилинган Конституцияси ҳам умуминсоний ва миллий тамойилларнинг муҳассамланган ёрқин намунасидир.

Тўртинчи тамойил, бу — аҳолининг демографик вазияти, айниқса, унинг 60 фоизидан кўпрогини ёшлар ташкил этганлиги, кам таъминланган oilаларни, болаларни, нафақахўрларни ижтимоий ҳимоялаш мақсадида кучли ижтимоий сиёсат олиб бориш ҳисобланади.

Бешинчи тамойил, бу — ҳалқимиз анъаналари, урф-одатлари ҳамда бозор иқтисодиётининг объектив қонун-қоидаларини ҳисобга олган ҳолда унга «шок терапияси» асосида эмас, балки эволюцион тадрижий асосда, нухта ўйлаб босқичма-босқич ўтиш назарида тутилади.¹

Шундай қилиб, ушбу тамойиллар ёки тараққиётнинг «Ўзбек модели» Ўзбекистонда ҳуқуқий демократик давлат ва фуқаролик жамиятига ўтишнинг ҳамда унинг жаҳон ҳамжамияти билан изчиллик асосида интеграциялашув концепциясининг негизини ташкил этади.

Маълумки, бозор иқтисодиётига босқичма-босқич изчиллик билан ўтаётган Ўзбекистон Республикаси 1994 йил охири 1995 йил бошларида ислохотлар ўтказишнинг иккинчи босқичига ўтди. Бу давр ичида мамлакатимизда нафақат кучли ижроия ҳокимиятига асосланган Президентлик республикаси

¹ Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. 2-жилд, Т.: Ўзбекистон, 1996, 177-180-бетлар.

шаклланди, балки умуминсоний ҳамда миллийликка асосланган замонавий парламент — Олий Мажлисга кўппартиявийлик, муқобиллик, ҳурфикрлик асосида сайловлар ўтказиш йўлида жиддий қадам қўйилди. Тўғри ҳали бу том маънодаги профессионал парламент эмас эди. Аммо иқтисодий, маданий, маънавий соҳалар каби ижтимоий-сиёсий соҳада ҳам нелоҳотлар эволюцион йўл билан олиб борилдики, бу жамиятимизда барқарорликни таъминлаш учун асос бўлди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг 1995 йил 23 февралда Биринчи чақириқ Олий Мажлисининг I сессиясидаги маърузаси «Ўзбекистон сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари» деб номланиши бежиз эмас. Мазкур маърузада Юртбошимиз Шарқда, қолаверса Ўзбекистонда дунёвий, демократик жамият барпо қилишнинг уч муҳим тамойили устида тўхтаб, уларни илмий жиҳатдан асослаб берди. Хўш, Ўзбекистонда қурилаётган демократик, адолатли фуқаролик жамиятининг шаклу шамойили қандай бўлиши керак? «Шарқда, — деб ёзади И.А.Каримов, — демократик жараёнларнинг қадимдан шаклланган ўзига хос ва ўзига мос хусусиятлари бор. Шарқда демократик жараёнлар узвий равишда ва аста-секин тараққий топади. Бу соҳада инқилобий ўзгаришлар ясашга уринишлар ғоят ноҳуш, ҳатто фожиали натижаларга олиб келади. Инқилобни Ғарб олимлари ҳам «ижтимоий тараққиётнинг ибтидоий ва ёввойи шакли» деб атаганлар. Табиийки, бундай йўл бизга асло тўғри келмайди»¹. Шу ўринда, демократик жамият қуришнинг миллий, умумбашарий тамойилларида шарқона қадриятлар қандай ўрин эгаллайди, деган савол туғилади. Агар эътибор билан қаралса, бу ўринда жараёнлар сўзи тамойиллар маъносини

¹ Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-жилд, —Т.: Ўзбекистон, 1996, 8-9-бетлар.

ҳам англашмоқда. Иккинчи тамойилни Президентимиз демократлаштиришнинг «иккинчи муҳим шарт» деб номлаган. «Ҳамятны демократлаштиришнинг иккинчи муҳим шартни одамларнинг тафаккури ва ижтимоий савияси билан демократик ўзгаришлар даражаси ва суръатлари бир-бирига қанчалик мутаносиб бўлишига боғлиқдир».¹ Фикригимизча, мазкур тамойил умумбашарий тамойилдир. «Учинчидан, — деб таъкидлаган эди И.А.Каримов, — демократик жараёнлар халқимиз миллий маданиятининг ўзига хос жиҳатларини, унинг табиатини ўзида мужассам этмоғи керак. Маълумки, Ғарб намунаси кўп ҳолларда индивидуализм фалсафасига таянади ва оммани ҳаддан ташқари сиёсийлаштиришга олиб келади»². Демак, миллий тамойиллар билан бирга минтақавий тамойиллар ҳам мавжуд. Кўриниб турибдики, И.А.Каримовнинг таъкидлашича, демократияни шакллантиришда Ўзбекистон учун Ғарб намунаси эмас, кўпроқ Шарқ тажрибаси қўл келади. Осий минтақаси ва мусулмон Шарқдаги демократик қадриятлар ва ўзгаришлар ривожининг тажрибаси ўзига хос хусусиятлар, ўзига хос анъаналарга эга. Шарқда демократия тушунчаси ҳамжиҳатлик ғояси, жамоатчиликнинг фикрича, устуворлик заминида шаклланади.³ Осий минтақаси ва мусулмон Шарқишнинг бой тарихий тажрибасига асосланиб, И.А.Каримов Ўзбекистонда демократик тамойилларнинг ривожини тўғрисида ниҳоятда муҳим хулосага келади. «Бизнинг мамлакатимизда, — дейди Юртбошимиз, — демократик жараёнлар халқимизнинг қонунни ҳурмат қилиш, қонунга итоат этиш каби фазилатларига мос равишда ривожланиши зарур.

¹ Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-жилд. —Т.: Ўзбекистон, 1996. 8-9-бетлар.

² Ўша манба, 9-бет.

³ Ўша жойга қаранг.

Ахлоқий, маънавий қадриятлар сиёсий муносабатларда ҳам устунлик касб этиши даркор»¹.

**Миллий
қадриятларнинг
тикланиши —
демократик жамият
қуришнинг муҳим
шарти**

Демократик жамият концепциясида миллий, умуминсоний қадриятлар билан бир қаторда, диний қадриятларнинг ўрнига алоҳида эътибор қаратилмақда. Негаки, улар ўрта-

сида қатъий чегара йўқ. Бундай фикр билдиришимизга муайян тарихий шароитларда объектив заруратлар туфайли жамият ривожланиши учун алоҳида аҳамият касб этувчи миллий қадриятлар диний қарашлар бағрида шаклланганлиги асос бўлади. Шунга кўра, бизнинг миллий қадриятларимиз фақат ислом заминида вужудга келмаган, балки зардуштийлик, буддавийлик каби динлардан ҳам кўп нарсаларни олган. Бинобарин, ҳар қандай қадриятларнинг бош манбаи ижтимоий ҳаётдир. Бунинг исботи сифатида ҳозирги даврда мамлакатимизда кўпгина тарихан дин билан боғлиқ қадриятлар ўзларининг диний мазмунини ўзгартириб, дунёвий, миллий қадриятларга айланганлигини эътироф этиши мумкин. Айни пайтда, демократик жамиятни барпо этишда дин ҳар доим ҳам унинг тарафдори бўлавермайди. Айниқса, ҳозирги мураккаб ўтин даврида ислом ғоялари ва қараниларидан бир-бирига тубдан қарама-қарши мақсадлар йўлида фойдаланишга уринишлар жонланган бир пайтда, ана шу омилнинг ўрнини алоҳида таҳлил этиши зарур.

¹ Каримов И.А Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-жилд. —Т.: Ўзбекистон, 1996. 9-10-бетлар.

Унинг заруратини Президент И.А.Каримов алоҳида ва бир неча марта таъкидлаб келмоқда. «Мустақиллик йилларида энг катта қўлга киритган ютуқларимиздан бири тарихий, миллий ва ахлоқий қадрият ҳамда анъаналарнинг, муқаддас динимизнинг жамиятни маънавий юксалишидаги ўрни ва аҳамиятининг қайта тикланганлигидир. Айни замонда, тажовузкор ақлшпараст кучлар ислом дини халқимиз учун муқаддас қадрият эканлигидан фойдаланиб, Ўзбекистонни демократик, маърифий тараққиёт йўлидан оғдиришга интиломоқдалар». Кейинги йилларда дунё миқёсида исломдан қарама-қарши мақсад йўлида фойдаланишлар яққол мисолларда намойн бўлмоқда.

Ўзбекистонда демократик жамиятни барпо этишда миллий тамойилларнинг асосини ташкил этувчи қадриятлар ҳам алоҳида ўринга эгадир. Мустақиллик туфайли унга бўлган янгича ёндашувларга Президент И.А.Каримовнинг миллий ва умумбашарий қадриятлар тўғрисидаги методологик илмий мулоҳазалари ҳамда амалий фаолиятларидаги кўрсатмалари, ташаббуслари ёрқин мисолдир. Миллий ва умумбашарий қадриятлар тўғрисида бир қатор мамлакатимиз олимларининг фикр ва мулоҳазаларини умумлаштириш лозим. Негаки, Ўзбекистонда барно этилаётган ҳуқуқий демократик давлат ва очиқ фуқаролик жамияти умуминсоний қадриятлар билан бир қаторда, миллий қадриятларимизга асосланади.

Юқоридаги адабиётларнинг таҳлиллари шунини кўрсатадиги, ўтмишдаги барча ижтимоий-фалсафий таълимотларда қадриятларнинг моҳияти ва уларнинг жамият тараққиётида тутган ўрни масаласига катта эътибор берилган. Агарда қадимги дунё ижтимоий-фалсафий таълимотларида умуминсоний қадриятлар инсон ақлий тараққиётининг маҳсули деб қаралган бўлса, Турондаги ижтимо-

ий-фалсафий фикрлар тарихида жумладан, «Авесто»даги учинчи давр деб аталган инсоният келажак истиқболли, адолатли жамият ҳақидаги фикрлар тарихий илмларни ташкил этади.

Шу нуқтаи назардан, қадрият тушунчасининг мазмунига эътиборини тортмоқчимиз. Ушбу тушунчанинг маъноси хусусида ижтимоий-фалсафий адабиётларда кўпинча илмий таърифлар мавжуд. Берилган таърифларни таҳлил этиш бир томондан, турли хил ёндашувларнинг мавжудлигини, иккинчи томондан эса, уларнинг бутунлай бир-бирини инкор этиши ҳолиари мавжуд эканлигини кўрсатади. Масалан, «Фалсафий энциклопедия»нинг бешинчи жилдида қадриятлар қуйидагича тавсифланган: «Қадрият — фалсафий ва социологик тушунча. У биринчидан, бир объектининг ижобий ёки салбий қимматини, иккинчидан, ижтимоий онгининг норматив белгилувчи-баҳоловчи жиҳати (субъектив қадриятлар ёки онг қадриятлари)ни ифода этади»¹. Рус тилидаги «ценность», яъни «қадрият» тушунчасига кишиларнинг ижтимоий-сиёсий фазолиятига, маънавий дунёқарошига ижобий ёки салбий таъсир кўрсатадиган барча нарса ва ҳодисалар киритилган.

Ана шунга яқин нуқтаи назар бошқа илмий манбаларда ҳам баён этилган: «Қадрият (фалсафа, социологияда) — воқеликдаги муайян ҳодисаларнинг шқтисодий, ижтимоий ва маърифий аҳамиятини кўрсатиш учун қўлланиладиган тушунча. Қадриятларнинг мазмуни ва характериға кўра, прогрессив ва реакцион типларға ажратиш мумкин» дейилган. Фикримизча, бундай таърифлар мазкур категорияни ўта сифмдор қилиш билан бирға, унинг асл моҳиятини аниқлашда бир қатор илмий чалкашликларни

¹ Философская энциклопедия. Т.5. —М.: 1970, с.462.

келтириб чиқармоқда. Шунга кўра, унинг мазмуни, тузилиши, асосий шакллари, намоён бўлиш хусусиятлари ва умуминсоний қадриятлар тизими, бу тизимдаги асосий қадрият шаклларининг ўрни ва аҳамиятини илмий таҳлил қилиш билан боғлиқ бир қатор масалаларга эътибор кам эъканлигини кўрсатиб ўтиш лозим.

«Қадрият» дейилганда, инсон ва инсоният учун аҳамиятли бўлган миллат, элат ва ижтимоий гуруҳларнинг манфаатлари ва мақсадларига хизмат қиладиган ва шу туфайли улар томонидан баҳолашиб, қадрланадиган табиат ва жамият нсъматлари ҳодисалари мажмуини тушунмоғимиз лозим.¹ Рус, инглиз, немис, француз ва чех тилларида Россия Фанлар Академиясининг академиги Г.В.Осипов муҳаррирлигида чоп этилган «Социологический энциклопедический словарь»да қадриятларни баҳолаш, қадриятлар тизими, ижтимоий қадриятлар, қадриятлар йўналиши ва умуман қадриятларга таърифлар берилган.² Қадриятлар тушунчасига «Мустақиллик ихлоқи илмий-оммабоп луғати»да ҳам алоҳида ўрин ажратилган.

Шу ўринда хўш, «қадрият» сўзи нима маънони англатади деган табиий бир савол туғилади. «Қадрият» атамаси бизга арабча «қадри» сўзидан кириб келган бўлиб, бугунги кунда бу тушунча «борлиқ ва жамиятдаги бирор-бир нарса ва ҳодисанинг кишилар ўртасидаги, ўзаро ижтимоий муносабатлардаги тугган муҳим аҳамиятини ифода этиш»

1 Қадриятлар ва ижтимоий тараққиёт (илмий ишлар тўплами). —Т.: Ўзбекистон, 1997, 198-бет; Т.Комилова, С.Абидова. Миллий ахлоқий қадриятлар ва уларнинг тарбиявий аҳамияти. — Т.: Фан, 2000, 20-бет; Б.С.Ерасов Культурология, 2-е изд., —М.: Аспект-Пресс, 1997, 591-бет; Н.Ортиқов Маънавият: Миллий ва умуминсоний қадриятлар. —Т.: Ўзбекистон, 1997, 48-бет.

2 Г.В.Осипов. Социологический энциклопедический словарь, —М.: 2000, стр.402-403.

учун қўлланилмоқда. Бу масаланинг бир томони. Унинг иккинчи томони шундан иборатки, «қадрият» сўзи қадим замонларда пайдо бўлган ва барча халқлар тилларида мавжуддир. Демак, бу тушунча бир неча минг йиллик тарихга эгадир. Фикримизнинг исботи сифатида қадимги дунёда «аксиология» деган атаманинг мавжудлигини айтиши мумкин. Аксиология аслида фалсафанинг муҳим йўналишларидан биридир. Фақат бу тушунча XIX-XX асрларга келиб, Европа мамлакатлари фалсафасида ривожлантирилди. Унинг тарихи демократия тарихи билан боғлиқдир. Бинобарин, Европа мамлакатларида ҳам демократик жамиятни барио этишда қадриятларга асосланиш устувор бўлган.

«Қадриятлар — жамиятда кишилар ўртасида обрўга, эътиборга, ҳурматга, нуфузга, аҳамиятга эга кишилар, муносабатлар, ҳолатлар, моддий нарсалар ва маънавий бойликлар мажмуаси»¹ деган таъриф мавжуд. Қадриятларни бундай таърифлаш унинг моҳиятини анча ёрқин ифодаласа-да, лекин қадриятларга берилган таърифлар ичида ўзининг илмийлиги билан бошқа таърифлардан ажралиб туради, деган фикрдамыз. Бизнингча, «умуминсоний қадриятлар тушунчаси бутун жамият аҳамиятига эга бўлган, инсониятнинг мавжудлиги, ўтмиши, бугуни ва келажагини, яшашнинг асосий йўналишлари, қонун-қоидаларини, талаб ва тартибларини, одамларнинг энг азалий орзу-умидлари ва идсалларини ўзида акс эттирадиган қадриятларининг умумий шакллари ифодалайди. Умуминсоний қадрият тушунчасининг объектив асоси ижтимоий муносабатлар ва жараёнлар, инсониятнинг узлуксиз ҳаётини ва турмуш

¹ Мустақиллик изоҳли илмий-оммабоп лугат. А.Жалолов ва Қ.Хоназаров умумий таҳририда. —Т.: Шарқ, 1998, 279-бет.

тарзини умумлаштирадиган «жамиятдир». Дарҳақиқат «умуминсонийлик» тушунчасида қадриятларни тирик табиатнинг бир қисми бўлган одам зотининг ҳаёти ва камолоти, унинг тарихий тараққиёти, сиёсий ва бошқа бирликлар учун аҳамияти ўз ифодасини топиши керак. Демак, инсониятнинг энг умумий жамоаси бўлган жамиятгина, умуминсоний қадриятларнинг яратувчиси ва сақлаб турувчиси дир. Умуминсоний қадриятлар ниҳоятда кенг қўламли ва серқирра тушунча. Унинг замини энг аввало озодлик, эркинлик, тинчлик, демократия туфайли шаклланган инсон бахт-саодати каби умумижтимоий маъно ва мазмун кашф этадиган қадриятлардан иборат, дейиш мумкин. Қадриятларни фақат моддий ва маънавий бойликлар сифатида тушуниш ва уни шундай изоҳлаш илмий нуқтаи назардан тўғри эмас.

**Миллий
қадриятларнинг
демократик жамият
қуришда тутган ўрни**

Ҳар бир миллат ўз қадриятига эга. Бинобарин, унинг ҳар бир мамлакат, ҳар бир халқнинг бу имкониятлардан қай даражада фойдаланиши —

демократик жамиятни барпо этишда муҳим ўрин эгаллайди. Ҳозирги даврда қадриятларнинг муҳим хусусиятларидан бири ҳам ана шундадир. Мустақилликдан кейин миллий қадриятларнинг демократик жамият қуришдаги ўрнини аниқлаш борасида жиддий илмий изланишлар ҳам, амалиёт билан боғлиқ муаммолар ҳам давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Негаки, бирон-бир жамият маънавий имкониятларини, одамлар онгида маънавий ва ахлоқий қадриятларни ривожлантирмай ҳамда мустаҳкамламай туриб

Ўз истиқболларини тасаввур эта олмайди. Айниқса, бизнинг Шарқда халқнинг минг йиллик миллий қадриятлари унинг учун қудратли маънавий манбаи бўлиб хизмат қилган. Халқимизнинг яқин ўтмишидаги узоқ вақт давом этган кучли мафқуравий тазйиққа қарамай, Ўзбекистон халқи авлоддан-авлодга ўтиб келган ўз тарихий ва маданий қадриятларини ҳамда ўзига хос анъаналарини сақлаб қолишга муваффақ бўлганлиги сабаби ҳам руҳида, қалбида доимий равишда умумбашарий қадриятларга содиқ бўлганлигидир. «Биз, — деб таъкидлайди И.А.Каримов, — маънавий қадриятларни тиклашни миллий ўзини англашнинг ўсишидан, халқнинг маънавий сарчавималарига, унинг илдизларига қайтишидан иборат узвий, табиий жараён деб ҳисоблаймиз»¹. Демак, Ўзбекистонда демократик жамият барпо этишнинг миллий, умумбашарий тамойилларини ҳар бир халқнинг қадриятларисиз, алоҳида ажратиб бўлмайди.

Бирон-бир нарса ва ҳодиса, хоҳ у моддий бўлсин, хоҳ маънавий бўлсин, қадриятга айланиши учун маълум бир вақт, давр ўтиши керак. Демократиянинг миллий ва умуминсоний қадрият сифатида шаклланиши ҳам шундай босқичларни босиб ўтган. Ўтмишдаги барча нарсалар ҳам миллий қадрият ҳисобланавермайди. Унинг миллий қадриятга айланиши учун ўзини кўрсата олиши шарт. Демак, биз демократик жамият қуришда ўтмишимиздаги барча нарсаларимизни тўлалигича ололмаймиз. Негаки, у ҳамма учун ибратли эмас.

Шу ўринда Президент И.А.Каримовнинг қуйидаги фикрлари ўта муҳим аҳамият касб этади «... ўтмиш қадриятларига, анъаналарига ва турмуш тарзига бетартиб равишда,

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. —Т.: Ўзбекистон, 1997, 137-бет.

орқа-кетини ўйламай қайтиш бошқа бир кескинликка — ҳозирги даврни қабул қилмасликка, жамиятни янгилаш заруриятини инкор этишга олиб келиши мумкин». Айни шу инкор этиш онларида экстремистик руҳдаги мухалифатнинг вужудга келиш хавфи тувилди. У аслини олганда, маънавиятга қарши мухалифат бўлиши мумкин эди.¹ Баъзан шундай ҳам бўлади.

Ўзбекистонда демократик жамият қуришда миллий қадриятлардан ташқари диний қадриятларимизга ҳам алоҳида ўрин берилаётганлиги тасодифий ҳол эмас. Чунки миллий ва диний қадрият ўртасида қатъий чегара йўқ. Улар донмиё равишда ўзаро боғлиқ ҳолда намоён бўлади, бир-бири билан мулоқотда, биргаликда мавжуд бўлади. Миллий ва диний қадриятлар мутеликдан, фикр қарамлигидан қутулиш, миллий ўзликни англашга хизмат қилиши билан жамиятда демократик умумбашарий тамойилларнинг қарор топишига замин яратади.

**Демократия: миллий
ва умумбашарий
қадрият**

Демократик қадриятларнинг муайян шароитларда маҳаллий, миллий, минтақавий ва умуминсоний шаклларда намоён бўлади. Бинобарин, ҳар бир жамият маънавий имкониятларини, одамлар онгида маънавий ва ахлоқий қадриятларини ривожлантирмай ҳамда мустаҳкамламай туриб, ўз истиқболини тасаввур эта олмайди.

Халқларнинг маданий қадриятлари, маънавий мероси минг

¹ Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. 6-жилд. —Т.: Ўзбекистон, 1998, 126-бет.

йиллар мобайнида Шарқ халқлари учун қудратли маънавий манбаи бўлиб хизмат қилган. Республикаимиз Президенти И.А.Каримов бу борада фикр юритиб шундай деб таъкидлаганлар: «Узоқ вақт давом этган кучли мафкуравий тазйиққа қарамай, Ўзбекистон халқи авлоддан-авлодга ўтиб келган ўз тарихий ва маданий қадриятларини ҳамда ўзига хос анъаналарини сақлаб қолишга муваффақ бўлди»¹. Бинобарин, ҳар бир қадриятнинг моҳияти ва аҳамияти табиат, жамият ва руҳий олам ҳодисаларини бигиш, илмий умумлаштириш, ижтимоий ва маънавий тараққиётга таъсир этиш имкониятлари асосида белгиланади.

Демократик жамиятни умуминсоний ва миллий қадриятларсиз барпо этиб бўлмайди. Қадриятлар ҳақида фикр юритганда унинг иккита таркибий қисмини назарда тутмоқ керак. Бунда, энг аввало, инсоннинг объектив оламга нисбатан бўлган актив фаолиятини алоҳида таҳлил қилиш зарур. Умуминсоний қадриятлар тушунчасига моддий ва маънавий муҳит, яшаш шарт-шароитларининг ривожланиши ва ворислик содир бўлиб, янги-янги қадриятларнинг шаклланишига ўтишдан мерос бўлиб қолганлари эса давр руҳи, янги ижтимоий эҳтиёж ва тараққиёт учун асос бўлган қадриятлар киради. Умуминсоний қадриятларнинг асосий вазифаси оламни бигиш ва уни амалий ўзгартиришнинг муҳим омилдир.

Юрғошимизнинг «Мустақилликка эришганимиздан кейингина биз буюк аجدодларимизнинг ҳурматини ўрнига қўя олдик. Бизнинг бу интилишларимизни Марказий Осиёдаги қўшниларимиз, маданий халқаро ҳамжамият

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. —Т.: Ўзбекистон, 1997. 14-бет.

қўлаб-қувватлади. Бу ҳол тасодифий эмас — соҳибқирон Амир Темур шахси унинг авлодлари бўлиши фақат бизнинг эмас, балки минтақамиздаги барча халқларнинг, бутун маърифий инсониятнинг бойлигидир» деган фикрлар ҳар бир миллат ривожланишидаги тарихий воқеалар, унга ижобий ҳисса қўшган шахслар ҳам миллий қадриятлар жумласига киришини англатади. Шу нуқтаи назардан Амир Темур шахси бунинг ёрқин исботидир. Бинобарин, Амир Темур қанчалик тақводор, асл мусулмон бўлмасин, қонунчиликнинг турли тизимлари — диний ва дунёвий томонлари борлигини, уларни ҳисобга олиш кераклигини жуда тўғри англаган. Амир Темур қонунчилик деганда фақат шариат қонунчилигини эмас, балки бошқа халқлар қадриятлари, урф-одатларини ҳам тушунган. «Миллий қадриятлар — миллат учун муҳим ва жиддий аҳамиятга эга бўлган жиҳат ва хусусиятлар. Ўз миллий қадрияти бўлмаган миллат ёки элат йўқ. Миллатнинг таназули — миллий қадриятларнинг таназулидир. Миллий қадриятлар миллатнинг тарихи, яшаш тарзи, келажаги, уни ташкил этган авлодлар, ижтимоий қатламлар, миллий оғи, тили, маънавият ҳамда маданият билан узвий боғлиқ ҳолда намоён бўлади».¹ Негаки, миллий қадриятлар нафақат мамлакатимиз мустақиллигини мустаҳкамлайдиган маънавий асослардан бири, балки демократик, адолатли, ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти қуришнинг асосий манбаи ҳамдир. Марказий Осиё халқларининг асрлардан-асрларга мерос бўлиб келаётган миллий қадриятлари узоқ тарихий жараёнда шаклланган ва қўлаб оғир синовлар-

¹ Мустақиллик изоҳли илмий-оммабоп луғати. А.Жалолов ва Қ.Хоназаров умумий таҳририда. —Т.: Шарқ, 1998, 141-бет.

ни бошдан кечирган. Дарҳақиқат, минтақамиз халқлари 3000 йилдан ортиқ даврни ўзида мужассамлаштирган Марказий Осиё цивилизациясини ярата олган.

Марказий Осиё халқларининг миллий қадриятлардаги ўзига хос жиҳатларига қўйидагиларни киритиш мумкин:

- а) туғилган макон ва она юртга эҳтиром;
- б) аجدодлар хотирасига садоқат;
- в) катталарга ҳурмат, ёшларга нззат;
- г) инсоний муомалада мулозамат;
- д) ҳаё, андиша, вазминлик, сабр-тоқат кабиларнинг

устуворлиги.

Маълумки, демократик қадриятлар муайян шароитларда шаклланади. Шу сабабли улар маҳаллий, миллий, минтақавий, умуминсоний мазмунда намоён бўлади.

Миллий муҳит демократик қадриятларни яратиш ва саралашнинг асосий манбасидир. Айнан миллий муҳит маҳаллий қадриятлар устуворлигини ўз даражасига кўтаради ва уларни вояга етказиб, умуминсоний қадриятлар даражасига олиб чиқади. Умуминсоний қадриятларни ҳар бир киши ўзининг бойлигига айлантиргандагина миллий тамойиллар ўз кучини кўрсатади. «Шу билан бирга ўтмиш қадриятларига, анъаналарга ва турмуш тарзига бетартиб равишда, орқа кетиши ўйламай қайтиш бошқа бир кескинликка — ҳозирги даврни қабул қилмасликка, жамиятни янгилаш заруриятини инкор этишга олиб келиши мумкин»¹, деб таъкидлайди Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов. Биз бүгунги кунда ҳақиқий қадриятларимизни:

— тадрижийлик, андишалилик асосида;

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. —Т.: Ўзбекистон, 1997, 138-бет.

— бўҳрон пайтида сабр-тоқат, маромийлик ва вазминлик асосида;

— мулозаматда сертакаллуфлик, кексаларга муносабатда ҳурмат-иззат асосида;

— ижтимоий-сиёсий ҳаётда босиқлик, сиполик ва бошқа асосларда асраб-авайлаб ривожлантирмоқдамиз.

Миллий қадриятлар қандайдир ўзгармас ҳодисалар эмас. Миллат тараққиёти билан боғлиқ бўлган ижтимоий, иқтисодий, маънавий ҳаётнинг такомиллашиб бориши, яшаш ва меҳнат қилиш шароитлар ўзгариши билан миллий қадриятлар ҳам ривожланиб боришига имкон яратилади. Ҳар бир қадрият маълум конкрет давр, шароит ва эҳтиёжларнинг маҳсулигига эмас, балки унинг кўзгуси ҳамдир. Шу нуқтаи назардан, қадриятларнинг демократик тамойиллар билан қарор топишидаги ўрнига баҳо беришдан олдин улардан фойдаланишда икки омилга алоҳида эътибор бериш керак: биринчиси — қайси бир қадриятларнинг юзага келган аниқ тарихий шароитлар, иккинчиси ўша даврларга хос бўлган имконият ва эҳтиёжлар. Шунингдек, умумбашарий демократик қадриятларми, минтақавий қадриятларми, миллий қадриятларми — унинг қайси замин эҳтиёжи асосида вужудга келганлиги, улар ўртасида қандай уйғунлик мавжуд бўлганлиги, ворисийлик масалаларини ҳам ўрганиш зарур. Бу ҳолатлар Ўзбекистонда демократик жамият қуришнинг муҳим шартидир.

Айни пайтда, фикримизча, муайян миллий, синфий, минтақавий, шахсий ва бошқа хусусий қадриятлар тизими ҳам умуминсоний қадриятлар тизимининг ўрнини боса олмайди.

Фуқаролик жамиятини барпо этишда умуминсоний қадриятларнинг намоён бўлиш хусусиятлари нисбий характерга эга бўлиб, унинг бу хусусияти ҳар доим ҳам кўзга ташла-

навермайди. Шунга кўра, демократик тамойилларни миллий қадриятлар билан уйғуллаштиришда унинг қўйидаги намоён бўлиш шаклларини алоҳида таъкидлаш зарур.

а) демократик жараёнларнинг ўзвийлиги асосида миллий қадрият сифатида шакллантириш;

б) одамларнинг тафаккури ва ижтимоий-сиёсий савияси билан демократик ўзгаришлар даражасининг мутаносиб бўлишига эришиш орқали;

в) жамиятдаги турли хил гуруҳлар қарашларини ягона мақсад – «Ўзбекистон келажаги буюк давлат» деган миллий воя асосида ҳамжиҳатлик, миллатлараро тотувлик, ижтимоий-иқтисодий барқарорликни таъминлаш асосида;

г) демократик жараёнлар халқимизнинг қонунни ҳурмат қилиши, қонунга итоат этиш каби фазилатларига мос равишда ривожланишини таъминлаш;

д) сиёсий муносабатларда ҳам ахлоқий, маънавий, миллий қадриятлар устуворлигига эришиш орқали умумбашарий демократик тамойилларни мамлакат фуқаросининг турмуш аҳтиёжига айлантириш ва бошқалар.

Демократик адолатли жамият барно этишда умуминсоний қадриятлар тушунчасига хос бўлган кундалик мулоқотлардаги мазмун билан фалсафий аксиологик маъно ўртасидаги фарққа эътибор бериш лозим. Шу нуқтаи назардан, бизнинг фикримизча, умуминсоний қадрият деганда, энг аввало, жамият ва одамзод насли учун энг қадрли ва унинг маънавий камолоти учун хизмат қилувчи умумижтимоий аҳамият касб этувчи нарсалар, ҳодисалар, фаолият ва бошқаларнинг номи, уларни ижтимоий ифодалаш учун ишлатиладиган фалсафий аксиологик тушунчалар назарда тутилади. Демак, умуминсоний қадрият деганда, жамият аъзоларининг ҳаммаси учун умумий аҳамиятта эга бўлган ва ҳар бир шахснинг ҳаётида

рўй бераётган ўзгаришларга ижобий таъсир этадиган, кишиларнинг хатти-ҳаракати, амалий фаолияти, яшаш тарзи, бошқаларга муносабати ҳам умуминсоний қадриятларнинг мезони сифатида баҳоланади. Шу билан ҳам умуминсоний қадриятлар тизимида демократик тамойилларнинг ўзи унинг шаклланиши учун кенг майдон очиб беради. Бироқ бундан миллий қадриятларнинг ўрни ана шу тизимда пассив ҳолатда экан-да, деган хулосани чиқармастик керак. Негаки, қадриятлар тизимида миллат, унга хос бўлган белгилар, жиҳатлар, хусусиятлар, уларнинг вужудга келиш жараёнига бевосита таъсир кўрсатадиган ҳудуд, макон ва у билан боғлиқ тўғулар демократик жамиятни барпо этишда муҳим ўрин эгаллайди. Миллий қадриятлар шахс қадриятларини умуминсоний қадриятлар билан боғловчи занжирнинг муҳим ва асосий бўтини ҳисобланади. Шунга кўра, миллат ҳар қандай миллий қадриятнинг объекти, унинг яратувчиси ва миллий қадриятлар тизимида асосий таянадиган ижтимоий таянч ҳамдир. Миллат бир томондан, ўзининг қадриятларини муттасил вужудга келтириб турганлиги билан ҳам яшовчанлик хусусиятига эга. Демак, миллий қадриятлар ўтмишдан келажакка ривожланиш жараёнида уларни доимий такомиллаштириб, янги-янги қирраларини вужудга келтиради. Айнан ана шу жараён адолатли ва демократик жамиятнинг шаклланишида ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлади. Демак, биринчидан миллий қадриятларсиз демократия тамойилларини ҳаётга жорий этиш, уни ҳар бир шахснинг турмуш тарзига айлантириш мумкин эмас. Демократия нафақат шахс фаолияти, балки у миллатнинг руҳияти ҳамдир. Иккинчидан, демократик жараёнлар давомида мавжуд қадриятлар тизимининг ўзи ҳам ривожланиб, ўзгариб боради. Учинчидан, миллат миллий қадриятнинг ҳақиқий эгаси. Демак, миллат унинг макон ва замондаги

ҳаракати ҳам, ўтмишдан келажакка томон яшаш ҳам, авлоддан-авлодга етказиб берувчиси ҳам, унинг асосий объекти ҳамдир. Тўртинчидан, миллий қадриятларнинг такомиллашмаганлиги миллатнинг йўқ бўлиб кетиши ва охиrhoқибатда эгасиз бўлиб қолишининг бошланишидир. Собиқ шўролар даврида миллатга бўлган ҳужум энг аввало, унинг қадриятларига бўлган ҳужумдан бошланганлиги тасодифий ҳол эмас эди. Бунинг бир қатор мисолларини кўҳна тарихдан ҳам, ҳозирги даврдан ҳам кўплаб келтириш мумкин. Бешинчидан, миллий қадриятларнинг сақланиб қолиши бу фақат уларнинг ўзини ўзи асраб қолишининг асосий масаласи деб қараш керак эмас. Балки ҳар қандай миллатнинг сақланиб қолиши учун ҳар бир миллатнинг ўзи жавобгар, масъул бўлиши шарт. Ана шу жавобгарлик, масъуллиқ даражаси миллий ривожланиш жараёнида алоҳида аҳамият касб этади. Бу ҳақда қозовистонлик профессор, фойласоф Қ.Қодиржонов халқаро конференцияларнинг бирида шундай фикрини билдирди: «Қозоқ зиёлиларининг ўз она тилларини ўрганишлари, ўзлаштириши ва ўз тилларида илмий-фалсафий, сиёсий китобларни ёзиши ўта мушкул бўлиб қолаётганлигининг сабаби — улар миллий руҳининг эркинлигига нисбатан узоқ йиллар ҳукмрон бўлган «қизил империя»нинг мафкуравий тазйиқининг натижасидир. Бундай ҳолатни Қирғизистон ва Ўзбекистон зиёлилари ўртасида ҳам кузатиш мумкин»¹.

Миллий қадриятларнинг адолатли демократик жамиятни барио этишдаги ўрнини таҳлил этиш жараёнида энг аввало, миллатнинг ўзига ижтимоий қадрият сифатида қараш зарур.

¹ 2002 йил 8 майда ЖИДУда бўлган Халқаро конференция баённомасида келтирилган фикрдан кўчирма.

Негакн, миллат миллий қадриятларнинг ҳам объектн, ҳам субъектидир. Демак, мамлакатимизда демократик жамият барпо этишда миллий ва умумбашарий қадриятларнинг уйғунлашуви тараққиётнинг зарурий қонунидир. Умумбашарий тамойиллар ва қадриятлар қандайдир ўзгармас, ақидавий тушунчалар эмас. Даврлар ўтиши, шароит, талаб ва эҳтиёжларнинг ўзгариши билан уларнинг мазмуни, баҳолаш мезонлари ҳам ўзгариб боради. Лекин бу ўзгаришлардан қатъий назар, умуминсоний қадриятлар одамларни янгилаштирувчи, маълум мақсадлар, ижтимоий, маънавий камолотнинг муайян йўллари учун бирга курашишга, ҳаракатга чорловчи ижтимоий ҳодисалардир. Умуминсоний қадриятлар турли давлатлар, халқлар ўртасидаги кўприк каби одамларни бир-бирга яқинлаштирувчи, ҳамжиҳатлик ва ҳамкорликка чорловчи куч воситасини ўтайди. Маънавият борасида ҳам умуминсоний қадриятлар барча халқлар маданиятини яқинлаштиради ва тезроқ камол топишига имкон яратиб беради.

Ўзбекистонда эркин, демократик жамият қуриш вазифасини амалга ошириш жараёни демократиянинг умуминсоний ва миллий-маънавий қадриятлари уйғун эканлиги эътироф этилади. Демократиянинг асосий белгиси у ёки бу мамлакатда халқнинг олий ҳокимиятни амалга оширувчи манбаи эканлигини эътироф этишдир. Айни пайтда, турли халқлар халқ ҳокимиятининг шакли ва мазмунини турли даврларда турлича талқин этишлари мумкин. Масалан, демократиянинг антик даврдаги талқини билан Европадаги ҳозирги замон талқини ҳам айнан бир хил эмас. Қайсики, муҳим демократик миллий ва умуминсоний қадриятлар ҳамда тамойиллар турли хил сиёсий режимларда, унга мос равишда шу мамлакат, минтақадаги халқларнинг миллий-маданий, тарихий ва бошқа анъаналарида ўзининг ҳаётий ифодасини топган.

Бугун шуни алоҳида қайд этиш мумкинки, демократия турли хил миллий-маданий шароитларда яшай олиш хусусиятига эга эканлигини неботлади. Бу дегани бир, томондан демократиянинг миллий хусусиятлари мавжудлигини кўрсатса, иккинчидан уни турли халқлар, миллатлар ҳаётида, давлатчилик қурилиш анъаналарида намойиш бўлишидан далолатдир. Шунда ўзининг миллий-маънавий қадриятларига таянмаган, уни ҳисобга олиб, айни пайтда умуминсоний қадриятлар, тамойиллар билан уйғун бўлмаган демократияни ҳақиқий демократия ёки демократик жамият деб бўлмайди. Бу соҳада ҳамон айрим баҳслар мавжуд. Уни таҳлил этиш ва муносабат билдириш ҳақиқатни англашга ёрдам беради. Масалан, Шарқ демократияси, Ғарб демократиясини тушуниш бўйича: **биринчидан** демократиянинг умуминсоний қадрият эканлигига таянган ҳолда уни Шарқ, Ғарб кўришишларига бўлиб ўрганишга нисбатан эътирозли фикрларнинг мавжудлигидир. Зеро, бундай ёндашув бугунги глобаллашув жараёнига тўғри келмайди, ҳозир кўпроқ глобаллашув жараёни тўғрисида гапириб лозим дейдиганлар ҳам йўқ эмас. Шарқона демократияни қўллаш орқасида ўзимизнинг айрим қусурларимизни «яшириш» ҳолатлари бор деган нуқтаи назар. **Иккинчидан**, Шарқона демократия орқали Шарқни улутлаш, фақат ютуқларни кўриш, бир томонлама унга маҳлиё бўлиш, ўзини мақташ кайфияти мавжуд. Шунинг учун ҳам уни бўлиб ўрганиш, унинг ўртасида «хитой девори»ни қўйиш тўғри эмас, деган нуқтаи назардир. Яна бир қарашда эса Шарқ ва Ғарбга хос бўлган демократиянинг ўзига хос хусусиятларини эътироф этиш яққол кўзга ташланади.

Аввало, «Шарқ» ва «Ғарб» атамалари тўғрисида табиий ёндашганда бу тушунча умумэътироф этилган ва кенг жа-

моатчилликка яхши сингганлиги маътум. Айни пайтда, у тобора кенгроқ маъно-мазмун касб этиб бормоқда. У бутун сиёсий-иқтимоий, маънавий маъно касб этаётганлигини ҳам таъкидлаш лозим. Бундан ташқари, «шарқона демократия» ёки «фарбона демократия» атамасининг алоҳида-алоҳида тарзда ишлатилиши демократиянинг умуминсоний маъно-мазмунига, умумэтироф этилган қадрият сифатида унинг умумий моҳиятига соя ташламайди. Бошқача айтганда, демократия (Шарқда ҳам, Фарбда ҳам) умумэтироф этилган тушунча. Бу соҳада ўзаро баҳс, кескиш ихтилофлар йўқ. Муаммо шарқона ёки фарбона демократия ўртасидаги фарқни англашда кимнинг қандай тушуниб ёндошиши билан боғлиқ. Бунда муаммо демократиянинг умумий, ягона моҳиятида эмас, унинг ўзига хос миллий-маънавий хусусиятларини фарқлаш, эътироф этиш билан боғлиқ. Албатта, шарқона демократия тўғрисида фикр юритиб, уни Фарб демократиясидан устун қўйишга ёки Фарб демократиясини Шарқникидан устун қўйишга, уни камситишга бўлган урунишни ҳам адолатдан бўлмайдн. Ёхуд шарқона демократия тўғрисида гапирганда унинг фақат ижобий жиҳатларини бўрттириб, айрим нуқсонли, зарарли, замон руҳига мос келмайдиган, бугунги дунё эътироф этган қадриятлардан орқада қолган томонларини ҳам ҳисобга олмаслик мумкин эмас. Шунинг учун ҳам унга қандай маъно бериш, унинг мазмун-моҳиятини ҳолисона ёндошиб муносабат билдириш билан муҳимдир.

Ҳар бир халқнинг миллий онгида шу халққа хос ва мос бўлган, тарихан шаклланган асосий жиҳатлар борки, у шу халқнинг руҳиятини, менталитетини, характерини ифодалайди ва улар мамлакатнинг сиёсий тизимида ўзининг изларини қолдирмаслиги мумкин эмас. Албатта дунё

тараққиётида демократия умуминсоний қадрият сифатида турли халқлар, миллатлар тафаккури ва турмуш тарзига сиғган, эътироф этилган ва унга мос эътибор берилмаётган, амал қилиб келинмаётган бошқарини услубидир. Бу умумий қонуният. Айни пайтда, ана шу умумий қонуниятнинг иккинчи муҳим бир жиҳатини ҳисобга олмастик ҳам мумкин эмас. Бу ҳар бир халқнинг ҳаёт тарзи, менталитети, демократияни ҳис этиш, англаш ва унга амал қилиш хусусиятининг мавжудлиги билан боғлиқ. Ҳамма халқлар учун ягона сиёсий идора этиш услуби ҳам, ягона жамият андозаси ҳам йўқ. Бирини иккинчисидан афзал кўриш ҳам мумкин эмас. Умуминсоний қадриятга айланган демократиянинг ҳамма учун муҳим ва аҳамиятли бўлган жиҳатларини тан олиб, унинг ҳар бир халқ миллий-маънавий руҳияти асосида қарор топиши ва умуминсоний ҳодисага айланганини эътироф этмаслик жамият ривожига, демократик тараққиёт мантиғига тўғри келмайди. Демократия қанчалик умуминсоний маъно ва қадрият касб этмасин, унинг негизини, унга руҳий куч-қувват берадиган, уни бойинтиб турадиган, ранг-баранглигини таъминлайдиган миллийлик, миллий руҳият, миллий-маънавий қадриятлардир. Демократия миллийликни, миллий руҳиятни ҳисобга олмаса, унга таянмаса, ўз моҳиятига зид бўлиб қолади.

Шарқона ва ғарбона демократия

Бугун «миллий давлатчилик», «миллий демократик давлатчилик», «миллий демократия», «шарқона демократия» ёки «Ғарб демократияси» деган атамалар ўзига хос маъно ва мазмунга эга. Демократиянинг

ҳамма халқлар ва мамлакатлар учун ягона бўлган мутлақ андозаси йўқ. Дунёни ягона жамиятга олиб боришга даъво қилган «Коммунизм вояси» қанчалик мантқиққа зид ҳодиса бўлган бўлса, бутун демократик тараққиёт йўлининг ўзига хос хусусиятларини тан олмаслик, яъни демократиянинг миллий-руҳий негизини, халқларнинг миллий-маънавий қадриятларини, хусусиятларини тан олмаслик шундай зидликка олиб боради. Бу орқага қайтиш ва ягона воя асосида демократияни анъанавий тушунини эътироф этиш билан баробар бўлган бўлур эди. Бизда шарқона демократия деганда уни айрим кишилар томонидан фақат ижобий жиҳатини бир томонлама идрок этиш ҳоллари мавжуд бўлиши мумкин. Ёки уни фақат мақташ, нисал, андоза сифатида ёшлар онгига сингдиришга ҳаракат қилиш ҳам бефойда ва самарасиз бўлиб, жамият ҳаётида салбий из қолдириши аниқ. Лекин бу билан демократиянинг миллий-маънавий хусусиятлари, кўринишлари мавжудлигидан кўз юмиб бўлмайди. «Шарқона демократия» атамасини қабул қилишда, янги қарашлар, стереотиплар қандай асосда шаклланимуда? Бу бугунги мустақиллик ва демократик тараққиётдаги, тафаккурдаги ютуқларнинг самараси билан боғлиқ. Бугун Ўзбекистонда демократик жамият қураётган эканмиз, бизда демократия билан боғлиқ бўлган дунё эътироф этган демократик қадриятларга ёки Ғарб демократиясига ҳам, шарқона демократияга ҳам тўғри келмасдан, ундан орқада қолаётган айрим салбий қусурлар билан боғлиқ ҳодиса деб қараш мумкин. Унинг ижтимоий-иқтисодий, маънавий ҳамда вақт, макон билан узвий туташ нуқталари мавжуд. Айрим салбий қусурларимизни, шарқона хусусиятлар билан боғлаб, умумэътироф этилган демократик қадриятлардан, тамойиллардан чекиниб қолаётганмиз, деб бўлмайди. Масалан,

демократия қонун устуворлигига асосланади. Қонун устуворлиги таъминланмаса, демократия бўлмайди. Ёки демократия инсон ҳуқуқ ва эркинлигининг устуворлигига асосланади. Қонун устуворлигига амал қилинмаса ёки инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг бузилиши билан боғлиқ айрим носоғлом ҳолатларни «миллий ҳодиса» сифатида баҳолашга тўлиқ қўшилтиб бўлмайди. У айрим кишилар, мансабдор шахслар, ижтимоий гуруҳлар фаолияти билан боғлиқ бўлиши мумкин. Асло миллий ҳодиса эмас. Бу масалада яхлит ҳолда у ёки бу миллатни айблаб бўлмайди. Айрим миллатга хос бехарқлик кўринишлари, унга кўникиш, ички қўрқув ҳолатларни бўлиши мумкин. У ҳам чуқур, ўзининг тарихий илдизларига эга. Демократия, эркинлик, ошкоралик унинг олдини олишни касолатлаб борган сари у аста-секин барҳам топиб боради.

Сиёсий ҳаёт муқобиллик асосида ривожланса ҳаётбахш бўлади. Сиёсий институтлар хилма-хиллиги ҳам, мафкуралар хилма-хиллиги ҳам демократиянинг сиёсий ҳаётдаги амалий инфодасидир. Бу Ғарб учун ҳам, Шарқ учун ҳам умумэътироф этилган қадрият. Ёшнинг у қайси мамлакатда халқнинг турмуш тарзи, менталитети, сиёсий ҳуқ-атвори билан уйғунлашиб кетган бўлса шунга кўпроқ эришилган. Қасрда аксинча бўлса, ўша жойда муаммолар ҳам мавжуд бўлади. Ўзбекистонда қонун устуворлиги асосида қурилаётган, умумэътироф этилган демократия билан боғлиқ айрим қадриятларнинг ҳали ҳаёт тарзимизга, тафаккуримизга, амалий ҳаётимизга тўла сингиб кетмаганлиги ижтимоий ҳаётда айрим муаммоларнинг сақланиб қолишига сабаб бўлмоқда. Бу демократиянинг хусусиятларини англаш, уни ижтимоий ҳаётга тадбиқ этишга ҳам тегишлидир. Демократиянинг миллий хусусиятларини тан

олишни, айримлар ўйлаётганидек, ўзининг баъзи қусурларини беркитиш деб бўлмайди. Қолаверса, Фарб монархия, Шарқ ҳам подноҳлик ҳокимиятини бошидан кечирган. Ҳар иккисида ҳам бу ҳокимиятнинг айрим яқобий томонлар билан бирга асосан инсон эркинлиги ва ҳуқуқларига, демократик тамойилларга тўғри келмаган айрим қусурлари мавжуд бўлганлигидан кўз юмиб бўлмайди. Бугунги Фарб демократияни ҳаётга тадбиқ этиш соҳасида нисбатан ютуқларга эришган бўлса, унга бирданига, осонгина эга бўлмаган. Масалан, Фарб мамлакатлари бугун эътироф этилаётган демократияга эришиш учун бир неча асрлик вақт сарфлаган. АҚШда либерал-демократик институтлар билан боғлиқ республика қурилиши XVIII асрнинг охирида қарор топган бўлса, Францияда узил-кесил XIX асрнинг охирида амалга ошганлигини кўрамиз. Италия ва Германияда эса демократия Иккинчи жаҳон урушидан кейин, Фарбий Европанинг учта мамлакати: Греция, Португалия ва Испанияда XX асрнинг 70-йиллари ўрталарида, Шарқий Европага демократиялаштиш 80-йилларнинг охирига тўғри келади.

Жамият ҳаётида демократик қадриятларнинг чуқур жой олиб бориши халқнинг сиёсий-маданий онги, уларнинг сиёсий демократия ва бозор муносабатларининг асосий талаблари, тамойилларини қабул қилиш ҳамда тадбиқ этишга тайёрлик даражасига ҳам боғлиқ. Бошқача айтганда, ҳар бир халқ сиёсий ўз-ўзини ташкил этиш шаклларига, механизмларига тайёр бўлиб етишиши ҳам зарур. Бу узоқ давом этадиган, узлуксиз жараён бўлиб, муайян тарихий тажрибага эга бўлишни ҳам тақозо этади. Демократиянинг фарбона кўриниши кимгадир афзал туюлаётган бўлса, бу фарбона демократияни бир томонлама кўриш, унга ортиқча баҳо бериб,

унинг миллий-маънавий хусусиятларини эътироф этмасликни англатади ёки шарқона демократиянинг замондан орқада қолган жиҳатлари, менталитетимиздан чуқур жой олган айрим носовлом стереотипларни ўзгартиришга эҳтиёж мавжудлигини кўрсатади. Шарқона демократия ҳам умумэътироф этилган демократик тамойилларга таянади. Айни пайтда, ўзининг минтақавий, умумий, миллий-маънавий хусусиятларини ҳисобга олишни англатади. Бу Шарқ халқларининг тарихан қарор топган қадриятларидаги ўзига хос миллий хусусиятларидир. Улар халқларнинг тафаккур тарзида, урф-одат ва анъаналарида сиёсий ҳаёт, инсон, жамият ва давлатга қарашда амал қиладиган ўзига хос сиёсий-маданий хулқ-атвор кўринишларида намоён бўлади. Бу халқимиз ҳаётида қадим-қадимдан жамоа бўлиб яшаш руҳиятининг устуворлиги, оила, маҳалла, эл-юрт тушунчаларининг одамлар қалбидан чуқур ўрин олиб, ота-онага, маҳалла-кўйга, жамоатга юксак ҳурмат ва эътибор билан қаралиши, катталарга ҳурмат, кичикларнинг иззат қилиниши, оналарга ва умуман аёл зотига алоҳида эҳтиром кўрсатилиши, сабр-бардошлилик ва меҳнатсварлик, меҳроқибатли бўлиш билан боғлиқ тамойиллар авлодлардан-авлодларга ўтиб келаётган қадриятлардир. Бундай қадриятлар табиий равишда демократиянинг умуминсоний тамойиллари билан ўзаро муносабатда, узвий боғлиқ. Лекин бир нарсани ҳаётда кузатиш мумкин, баъзида миллий-маънавий қадриятларга таяниш демократиянинг умуминсоний тамойилларидан кўра устунроқ бўлиб қолиш ҳоллари айрим кишилар фаолиятида учрайди. Масалан, қонун устуворлиги демократиянинг умумбашарий қадриятларидан ҳисобланади. Унда миллий манфаатлар ҳам ўзининг ифодасини топган. Лекин, масалан, каттага ҳурмат

деб ёки менинг маҳаллам деб, айрим учрайдиган салбий хатти-ҳаракатларни яширсак, ноқонуний хатти-ҳаракатлардан кўз юмсак бу жамият ҳаётига, ҳар биримиз учун ҳам ёмон оқибатларнинг содир бўлишига сабаб бўлиши, ўзимиз ҳам унга сабабчи бўлиб қолишимиз мумкин. Бундай ҳолатда ҳақиқатни айтиши ва айти оlish шарқона демократияга энд бўлган ҳолат эмас. Шу учун ҳам у кўпчиликнинг ҳаёт тарзи ва фаолиятидаги хулқ-атвор нормасига, қадриятга айланиши зарур. Шарқона демократия ахлоқ ва маърифат муносабатлари ҳамда анъаналарга кўпроқ боғланганлиги билан ҳам фарқ қилади. Бу ҳеч қачон демократиянинг умумбашарий қадриятларига соя солмайди.

Ғарб демократиясида ҳам худди шундай хусусиятларни келтириб, уни Ғарб ҳаёт тарзи ва кўникмаларига нисбатан қиёсий талқин этиши мумкин. Айни пайтда, у кўпроқ анъаналарга эмас, уни ҳисобга олган ҳолда қонунга, шахс эркинлиги, Шарқ нуқтаи назаридан ёндошганда қонун асосидаги индивидуализмга асосланиб, фуқаро сиёсий маданиятига чуқур сингганлигини кўрамиз. Бундан Ғарб демократияси жамоани, миллий-маънавий хусусиятларни мутлақо тан олмайди, у жамоатчиликдан ҳам, инсоний меҳр-оқибат муносабатларидан ҳам мутлақо бегона, деган хулоса келиб чиқмайди. Шарқнинг ўзига хос жиҳати демократияни индивидуаллик билан жамоавийликни муштарак ҳолда қабул қилиб, у билан (оила, гуруҳ, жамоа, маҳалла, давлат) уйғун ҳолда кўришида кўпроқ намоён бўлади. Унда айрим ҳолатларда индивид (шахс) эркинлиги ҳамда манфаатларидан жамоа фикри ва манфаатларининг устун келиши ҳолати мавжуд. Уни инкор этиб бўлмайди. Бу индивид, яъни алоҳида шахснинг манфаати жамоага ва унинг манфаатига зид қўйилади, деган маънони бермайди.

Бунн қайсидир даражада жамият ва шахс муносабатларини, шахс ҳаёти фаолиятини жамиятдан ташқарида эмаслиги, акенича у билан боғлиқлик фалсафасига таянади дейиши мумкин. Шахсининг эркинлиги, ҳуқуқлари жамоат манфаати билан кўпроқ боғлиқ ҳолда қаралиши билан фарқ қилади.

✓ Ғарбда тўғри деб топилган индивиднинг қонун асосидаги айрим хатти-ҳаракати, ҳулқ-атвориши Шарқ анъанасига кўра жамоатчилнк осонгина қабул қилмаслиги ва қонунга зид бўлмаса ҳам тўғри деб ҳисобламаслиги мумкин. Бунга Ғарб кўнроқ қонунга асосланган ҳолда баҳо берса, Шарқ жамоатчилик, қадриятлар, анъаналарни ҳисобга олиб уни қонун билан мувофиқ кўради ҳамда баҳо беради, рабатлантиради ёки жазолайди ҳам. Шунинг учун Шарқда қонун ижтимоий ахлоқ кўринишлари билан доимо ўзаро мувозанатда бўлади. Шахс хатти-ҳаракатига баҳо берганда, умумэътироф этилган қонуний меъёрлар билан бирга анъанавий меъёрлар, ахлоқ кўринишлари ҳам устуворлик касб этади. Лекин бу қонуний асосларга зид бўлмайди. Қонун устуворлиги шу жиҳатдан ҳам кўпроқ ҳаёт тарзимизга сингиб бормоқда. Лекин ҳали ҳамма ҳам унга тўлиқ кўникиб олгани йўқ. Анъанавий ҳолатларда мўлжалларимизга фақат ахлоқ нормалари нуқтаи назардан қараш, айрим ҳолатларда қонунни ҳам четга чиқариб, унга ноқонуний тарзда ёндошиш оқибатида жамоатчилик фикри, жамоа нуфузи, шаъни, ор-номусининг қонуний асослардан устувор келиб қолиш ҳоллари ҳаётимизда учрайди.

Бу яхшими ёки ёмон, деган саволга жавоб бериш осон эмас. Агарда яхши деб жавоб берсак, ўз манфаатига ва қонуний-ҳуқуқий ҳолатига тўғри келмаслигини англаб етган киши ўз эркинлигини камситилган деб ҳис этиши мумкин. Агарда ёмон дейиладиган бўлса, унда биз ўзимизнинг айрим

хусусиятларимизга, анъаналаримизга, жамоага нисбатан тарихан шаклланиб келган қадриятларга нисбатан ҳурматсизлик қилган бўлаемиз. Тўғрироғи, кимдир шундай қараш ва баҳо бериши аниқ.

Шунинг учун қонунларда инсон ҳақ-ҳуқуқлари аниқ ифодаланиши, инсон манфаатишнинг устуворлиги қонунан эътироф этилиши шарт. Қонушга таяниш ва қонун асосида муаммони ҳал этиш умумэътироф этилган демократик қадриятдир. «Ўзбекистон Республикасида демократия умуминсоний принципларга асосланади, уларга кўра инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни, қадр-қиммати ва бошқа дахлсиз ҳуқуқлари олий қадрият ҳисобланади», дейилади Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида (13-модда). Шунга асосланиш ва таяниб иш кўриш Шарқ ва Ғарб демократияси учун ҳам умумий, муштарак нуқталардир.

Демократиянинг шарқона ва ғарбона кўринишлари ҳам миллий-маънавий хусусиятларни эътироф этадиган, унга таянадиган умуминсоний моҳият касб этади. Демократиянинг қандай шакли бўлишидан қатъи назар миллий-маънавий хусусиятлардан озуқа олади, унга таянсагина умуминсоний қадриятга айланиб боради. Бу халқлар ҳаётида муҳим ўрин тутади. Демократик жамият қуришни кафолатлайди.

Демократиянинг бирон-бир кўринишини мутлақлаштириб бўлмайди. Демократиянинг миллий хусусиятини, умумбашарий тамойилларини тан олишни жамият ривожига, давлат ва жамият қурилиши, уни эркинлаштириш жараёнлари тақозо этади. Ўзбекистонда демократиянинг шарқона хусусиятлари эътироф этилишининг моҳиятини шунда кўриш мумкин. Шунинг учун ҳам мамлакатимизда демократияга миллий ва умумбашарий қадрият сифатида қаралмоқда. Акс ҳолда, бирон-бир давлат ёки жамият

қурилшин бошқа давлат ёки халқлар учун ягона андоза бўлиб хизмат қилаверган бўлар эди. Бу эса демократик тараққиётнинг хилма-хиллигига, ривожланиш моделларининг ранг-баранглигига тўғри келмайди.

**Умуминсоний
қадриятларга содиқлик
— Ўзбекистонда
демократик жамият
барпо этишнинг асосий
тамойили**

Умуминсоний қадриятлар инсон маънавий-ижтимоий камолотининг қандайдир алоҳида, бошқалардан ажралган томон эмас. Умуминсоний қадриятлар миллий ва минтақавий қадриятларнинг умумлашган ифодасидир. Умуминсоний қадриятлар бутун инсониятга хос қадриятлар асосида ташкил топади ва ривожланади. Улар айни вақтда барча миллий қадриятларнинг бир-бирига яқинлашини ва ривожланишига ҳам хизмат қилади.

Инсонпарварлик ғояларига садоқат, демократия, ижтимоий адолат ҳамма ерда барқарор бўлишига интилиш, инсон ҳуқуқлари иймол этилишига йўл қўймастик, ҳамма халқларнинг миллий мустақиллик учун бўлган курашларини ҳимоя қилиш, кишиларни дўстлик, ҳамкорлик ва ҳамдардликка чорлаш, ҳамма ерда тинчлик, осойишталик қарор топишига ҳаракат қилиш, атроф-муҳитни тоза сақлаш умуминсоний қадриятларнинг ҳозирги кунда катта аҳамият касб этаётган жиҳатларидир.

Бу қадриятлар бутун инсоният томонидан қўлга киритилган фан, техника, маданият, ижтимоий ишлаб чиқариш муносабатларини ривожлантириш борасидаги янги

жиҳатлар, демократия, қонунчилик, адолатни барқарорлаштириш борасидаги ютуқлардан ҳам иборат бўлиб, улардан оқилона фойдаланиш республикамизни жаҳондаги ривожланган давлатлардан бирига айлантириш ишига хизмат қилади. Бу борада бирор чеклинишларга, миллий маҳдудликка ва калондимоғликка йўл қўйиш ниҳоятда катта йўқотишларга олиб келиши мумкин.

Шу жиҳатдан Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси муқаддимасида Ўзбекистон халқи:

- инсон ҳуқуқларига ва давлат суверенитети ғояларига содиқлигини тантанали равишда эълон қилиб,

- ҳозирги ва келажак авлодлар олдидagi юксак маъсулиятини англаган ҳолда,

- ўзбек давлатчилиги ривожининг тарихий тажрибасига таяниб,

- демократия ва ижтимоий адолатга садоқатини намоян қилиб,

- халқаро ҳуқуқнинг умумэтироф этилган қоидалари устуңлигини тан олган ҳолда,

- республика фуқароларининг муносиб ҳаёт кечиришларини таъминлашга интилиб,

- инсоншарвар демократик ҳуқуқий давлат барпо этишчи кўзлаб,

- фуқаролар тинчлиги ва миллий тотувлигини таъминлаш мақсадида,

- ўзининг мухтор вакиллари сиймосида Ўзбекистон Республикасининг мазкур Конституциясини қабул қилади дейилган.

Ўзбекистон суверен демократик давлат бўлиб, халқ давлат ҳокимиятининг асосий манбаи ҳисобланади. Бу ҳақда Конституциянинг 13-моддасида шундай дейилган: «Ўзбекис-

тон Республикасида демократия умуминсоний принципларга асосланади, уларга кўра инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни, қадр-қиммати ва бонқа дахлсиз ҳуқуқлари олий қадрият ҳисобланади.

Демократик ҳуқуқ ва эркинликлар Конституция ва қонунлар билан ҳимоя қилинади».¹ Демак, демократик давлатда халқ давлат ҳокимиятининг асосий манбаи бўлиб, умуминсоний тамойилларни амалга ошириш орқали инсон ва жамиятнинг фаровонлигини, барча халқнинг турмуш даражасини ошириб боришга эришади.

Катта ижтимоий ва тарбиявий аҳамиятга эга бўлган минтақавий қадриятлардан яна бири — жамоатчилик фикридир. Жамоатчилик фикри одамлар ўртасидаги бир-бирига яқинлик, ўзаро ҳурматнинг ифодаси бўлиб, кенг фойдаланиш мумкин бўлган қадриятдир.

Хулоса қилиб айтганда, қадриятлар жамият тарихий тараққиёти жараёнида шаклланган ва ривожланган, ўтмишда, ҳозирги кунда ва келажакда ҳам ижтимоий тараққиётга ижобий таъсир этадиган, кишилар онига сингиб, ижтимоий аҳамият касб этган моддий, маънавий бойликлардир. Шу нуқтаи назардан, тарихий тажриба, анъаналарнинг мерос бўлиб ўтиши — буларнинг барчаси янгидан-янги, авлодларни тарбиялайдиган қадриятларга айланиб қолиши лозим.

Демак, миллий қадриятлар умуминсоний демократик тамойиллар билан уйғунлаштирилса, шундагина жамият тараққиётининг ривожланишида унинг ўрни алоҳида аҳамиятга эга бўлади. Аммо шўролар даврида қадриятлар бир томонлама ёритилар, бу борада кўп тадқиқотлар олиб борилган эди. Лекин миллий қадриятларнинг мавжудлиги

¹ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. —Т.: Ўзбекистон, 2003. 11-бет.

эътибордан четда қолиб келган. Бундай «тадқиқот»лардан мақсад ҳар бир миллатнинг ўз муайян тарихий тажрибаси асосида ўз қадриятлари тизими шаклланишга қадар кишиларнинг эътиборини тортмасдан демократиянинг умумжаҳон ва умумбашарий тамойиллари эса синфий асосда талқин этиш эди. Танлаб олинган ва умумжаҳон тамойиллар ҳамда қадриятлар ичида энг нуфузли жойни улуг миллатнинг қадриятлари эгаллаб турарди.

«Бугунги кунда, — дея мамлакатимиз Президенти И.А.Каримов таъкидлаганидек, — анъанавий қадриятларимизни демократик жамиятнинг қадриятлари билан уйғунлаштириш келажакда янада равнақ топишимизнинг жамиятимиз жаҳон ҳамжамиятига қўшилишининг гаровидир»¹. Шу нуқтаи назардан, умумбашарий демократик тамойилларни қарор топтириш, кўн бор таъкидлаганидек, жамиятимиз тараққиётидаги энг мураккаб масалалардан биридир. Айниқса, бу узоқ вақт тоталитар тузум асоратида яшаган собиқ Иттифоқ маконида, жумладан, Ўзбекистонда ҳам унинг иллатларидан буткул қутула олмаган жамиятда янада мураккаброқ кечади. Ана шу мураккаб жараённи, ижтимоий-сиёсий ларзаларга олиб келмасликнинг йўлларида бирин, қонуни устуворлиги тамойилидир.

¹ Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. 6-жилд. —Т.: Ўзбекистон, 1998, 135-бет.

II БЎЛИМ **ЎЗБЕКИСТОНДА ҲУҚУҚИЙ ДЕМОКРАТИК ДАВЛАТ ВА ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИНИ БАРПО ЭТИШ АСОСЛАРИ**

6-МАВЗУ **ҚОНУН УСТУВОРЛИГИ — ҲУҚУҚИЙ ДЕМОКРАТИК ДАВЛАТ ВА ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ ҚУРИШНИНГ АСОСИ**

в м

**Қонун устуворлиги
тушунчаси ва унинг
моҳияти**

Маълумки, Ўзбекистон мустақилликка эришганидан кейин ўзига хос бўлган тараққиёт йўлини — яъни, бозор иқтисодиёти тамойилларига асосланган эркин, очиқ демократик давлат қуриши вазифасини асосий мақсад қилиб белгилаб олди. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримов таъкидлаб ўтганидек: «Биз шунчаки демократик жамият эмас, демократик одил жамият қурмоқчимиз... Адолат ва ҳақиқат ғояси ижти-

мойи ҳаётимизнинг барча соҳаларини қамраб олмоғи даркор. Адолат ва ҳақиқат вояси қонунчилик фаолияти-мизнинг замини, бош йўналиши бўлмоғи шарт»¹.

Дарҳақиқат, адолат тушунчаси билан қонун устуворлиги тушунчаси ҳамбарчас боғлиқдир. Юртбошимиз белгилаб берганларидек, қабул қилинаётган қонунларимизнинг замирида адолат ётиши лозим. Адолатга асосланган қонунларнинг ҳаётга татбиқ этилиши адолатнинг тантана қилишига олиб келади.

Демократик жамият қуриш учун мамлакатда қабул қилинаётган қонунлар адолатли бўлиши, ўзида халқ манфаатларини ифода этиши шарт. Бу қонунларга ояшмай нгоат этилсагина, жамиятда демократия қарор топади ва мустақкам бўлади. Чунки барча демократик институтлар, инсон ҳуқуқ ва эркинликлари қонун воситасида жорий этилади.

Демократик жамиятнинг энг муҳим белгиларидан бири — жамият аъзоларининг қонун олдидаги тенглигининг, Конституция ва қонунларнинг устуворлигининг таъминланганлигидир. Шу билан бирга, Конституция ва қонунларнинг пировард мақсади инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлашдан иборат бўлмоғи лозим.

«Қонун устуворлигини таъминлаш, шахс, оила, жамият ва давлатнинг ҳуқуқ ва манфаатлари муҳофазасини кучайтириш, аҳолининг ҳуқуқий маданияти ва ҳуқуқий онгини ошириш, фуқароларни қонунга бўйсунтириш ва ҳурмат руҳида тарбиялаш — бу ривожланган бозор иқтисодиётига асосланган чинакам демократик, ҳуқуқий давлат ва эркин

¹ Каримов И.А. Ўзбекистоннинг сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг биринчи сессиясидаги маъруза. 1995 йил 23 февраль. «Ватан сажда-гоҳ каби муқаддасдир» китобида. 3-жилд. —Т.: Ўзбекистон, 1996, 10-бет.

фуқаролик жамияти қуришнинг нафақат мақсади, балки унинг воситаси, энг муҳим шарти ҳисобланади»¹.

Қонун устуворлигининг моҳияти Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг қатор моддаларида белгилаб берилган. Конституциянинг III боби иккита 15 ва 16-моддаларидан иборат бўлиб, Конституция ва қонун устуворлигига бағншланган.

Конституциянинг 15-моддасига мувофиқ «Ўзбекистон Республикасида Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонунларининг устунлиги сўзсиз тан олинади.

Давлат, унинг органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмалари, фуқаролар Конституция ва қонунларга мувофиқ иш кўрадилар».

Ўз фаолиятини Конституция ва қонунларга мувофиқ амалга ошириш санаб ўтилган субъектларнинг конституциявий бурчи ҳисобланади. Агарда давлат органлари, нодавлат ташкилотлар, мансабдор шахслар ёки фуқаролар ўзларининг бу бурчларини бажармасалар, уларга нисбатан тегишли жавобгарлик чоралари қўлланиши мумкин.

Конституция ва қонунларга риоя этмаган шахсларнинг жавобгарлиги Конституциянинг ўзида ёки тегишли қонун ҳужжатларида мустаҳкамлаб қўйилган бўлади. Масалан, Конституция 93-моддаси 12-бандига мувофиқ Конституцияни, қонунларни бузган туман ва шаҳар ҳокимларини Республика Президенти ўз қарори билан лавозимидан озод этишга ҳақли.

Бу борада шуни ҳам айтиб ўтиш лозимки, Конституция-

¹ Каримов И.А. Адолат қонун устуворлигида. Иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг олтинчи сессиясидаги маъруза. 2001 йил 29 август. «Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак» китобида, 10-жилд, —Т.: Ўзбекистон, 2002, 28-бет.

нинг нормаси бошқа қонунларнинг нормаларига нисбатан устунлик характерига эга. Чунки Конституция барча бошқа қонунлар учун пойдевордир.

Шунинг учун ҳам Конституциянинг 16-моддасида мустақамланган қопдага биноан «Бирорта ҳам қонун ёки бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжат Конституция нормалари ва қоидаларига зид келмиши мумкин эмас». Агарда бирорта норматив-ҳуқуқий ҳужжат Конституцияга зид келадиган бўлса, у бекор қилиниши лозим.

Ўзбекистон Республикасида норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг Конституцияга мослигини таъминлаш механизми ишлаб чиқилган ва амалда қўлланилади.

Хўш, Конституциянинг бу моддасига биноан қонун ёки бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатнинг Конституцияга мослигини қайси орган назорат қилади, деган саволнинг туғилиши табиийдир.

Норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг Конституцияга мослигини назорат қилишни унинг қайси босқичда амалга оширилишига қараб, қуйидаги икки турга бўлиш мумкин:

Биринчидан, дастлабки назорат. Бу назорат норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар лойиҳа шаклида тайёрланган вақтида уларни ҳуқуқий экспертизадан ўтказиш орқали амалга оширилади. Ўзбекистон Республикасининг «Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида»ги 2000 йил 14 декабрда қабул қилинган қонунининг 18-моддасига мувофиқ «Ҳуқуқий экспертиза норматив-ҳуқуқий ҳужжат лойиҳасини тайёрлаган органнинг ёки норматив-ҳуқуқий ҳужжатни қабул қиладиган органнинг юридик хизмати, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан амалга оширилиши мумкин».

Иккинчидан, кейинги назорат. Бу назорат норматив-

ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинганидан кейин амалга оширилади. Кейинги назоратнинг ўзини ҳам шкн турга бўлиш мумкин.

а) норматив-ҳуқуқий ҳужжат қабул қилинганидан кейин, аммо у ҳали кучга кириншдан аввал амалга ошириладиган назорат. Бу назорат ҳам Адлия вазирлиги томонидан вазирликлар, давлат қўмиталари ва идоралар қабул қилган умуммажбурий характерга эга бўлган норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни давлат рўйхатидан ўтказишдан аввал амалга оширилади. Бу норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар давлат рўйхатидан ўтказилгандан кейингина кучга киради.

Ўзбекистон Республикасида вазирликлар, давлат қўмиталари ва идораларнинг умуммажбурий характердаги норматив-ҳуқуқий ҳужжатларининг Конституция ва қонунларга мослигини таъминлаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси 1993 йил 17 июнда «Вазирликлар, давлат қўмиталари ва идораларнинг умумий-мажбурий тусдаги норматив ҳужжатларининг ҳуқуқий экспертизаси ва уларни давлат рўйхатига олиш тўғрисидаги Низомни тасдиқлаш ҳақида» ва 1997 йил 9 октябрда «Вазирликлар, давлат қўмиталари ва идоралар мсьёрий ҳужжатларининг қонунийлигини таъминлаш чоратадбирлари тўғрисида» қарорлар қабул қилди.

Бу қарорларнинг моҳияти шундаки, улар умуммажбурий характердаги идоравий норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида давлат рўйхатидан ўтказилишининг мажбурийлигини таъминлаб берди. 1997 йил 9 октябрдаги қарорда белгиланишича, агар шундай ҳужжатлар давлат рўйхатидан ўтказилмаса, улар юридик кучга эга бўлмайди. Конституция ёки қонунга зид

бўлганлар эса давлат рўйхатига олинishi мўмкин эмас. Ана шундай йўл билан идоравий норматив-хўқуқий хўжжатларнинг Конституцияга ва қонунларга мослиги таъминланмоқда.

б) кўчга кирган норматив-хўқуқий хўжжатларнинг Конституцияга мослиги юзасдан назорат. Бундай назоратни барча давлат органлари амалга оширадilar.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузасида «Ҳаётимизни ислоҳ қилиш ва янгилаш ҳақида гапирар эканмиз, ўз олдимизга қўйган қўйидаги устувор вазифа ва йўналишларга алоҳида эътиборни қаратиш зарур» деб таъкилади. Биринчи устувор вазифа: «Давлат қурилиши ва бошқаруви соҳасидаги энг муҳим вазифа, бу — қонунчилик ҳокимияти бўлиши мамлакат парламентининг роли ва таъсирини кўчайтириш, ҳокимиятнинг қонунчилик, ижро ва суд тармоқлари ўртасида янада мутаносиб ва барқарор мувозанатга эришишдан иборат».¹

Умуман олганда, қонунларнинг ижро этилиши ва норматив-хўқуқий хўжжатларнинг Конституцияга ва қонунларга мос бўлишини назорат қилиш қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятини амалга оширувчи давлат органлари томонидан олиб борилади.

Қабул қилинган қонунларнинг ижро этилишини назорат қилиб бориш Олий Мажлис фаолиятида ўзига хос ўрин тутати. Олий Мажлис томонидан қонунларга риоя қилинишини назорат қилиш, уларнинг таъсирчанлигини

¹ Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз — жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. —Т.: Ўзбекистон, 2005, 36-бет.

ўрганиш, қонун ҳужжатларидаги камчиликларни, ижтимоий муносабатларни тартибга солишдаги нуқсонларни ўз вақтида бартараф этиш мақсадини кўзлайди. Олий Мажлис қўмиталари ва комиссиялари ҳар йилги қарийиб 50 та қонуннинг ижросини ўрганадилар. Қонун ҳужжатлари талаблари қандай бажарилаётганлиги деярли барча вазирликлар ва идораларда, вилоятларда текширилади.

**Хуқуқий демократик
давлат барпо этишда
Омбудсман институти**

Фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлаш юзасидан парламент назоратини амалга оши-

ришда Олий Мажлиснинг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакили (Омбудсман) институти муҳим роль ўйнайди¹. Ер юзида инсон борки, у доимо ўз ҳуқуқи ва эркинлигини ҳимоя қилиш учун имконият излаган. Омбудсманнинг ташкил топиши эса, давлат билан фуқаро ўртасидаги муносабатларга янада аниқлик киритди. Омбудсман фуқароларнинг ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи, муносабатларни назорат қилувчи вакилдир. «Омбудсман» (Ombudsmen) шведча сўз бўлиб, «ҳукумат идоралари фаолиятини тафтиш, назорат қилувчи мансабдор шахс ёки вакил» маъносини англатади².

Ушбу фаолият турига оид маълумотлар ҳозирги замон ҳуқуқий адабиётларида кенг тарқалгандир. Бироқ жамиятда қонун устуворлигини таъминлашда Омбудсман институти-

¹ Халилов Э.Х. Ўзбекистон Республикасининг Парламенти: Биринчи чақирiq Олий Мажлиснинг фаолияти. —Т.: Ўзбекистон, 1999, 11-17-бетлар.

² Мустақиллик: изоҳли илмий-оммабоп луғати. —Т.: Шарқ, 1998, 179-бет.

нинг ўзига хос талқини ва тарихий илдиэлари мавжуд. Шу нуқтан назардан, америкалик мутахассис Дин Готтерернинг билдирган фикрлари диққатга сазовордир. У шундай деб ёзади: Омбудсман институтининг илдиэлари узоқ ўтмишга бориб тақалади. Омбудсманнинг тарихий илдиэларидан бири Қуръони Карим ва ислом мафқурасининг бир қисми сифатида одиллик тамойилларидан келиб чиқади¹. Ўша пайтг инсон ҳуқуқи ва эркинликларини ҳимоя қилиш, мулкий, онла ва никоҳга онд ҳуқуқларни тартибга солувчи ҳамда шикоятларни қабул қилиш ва низоларни ҳал қилиш учун мухтасиб мансаби дастлаб халифа Умар томонидан ташкил этилган эди. Кейинчалик ана шундай мухтасиб мансаби Мовароуннаҳрдаги мавжуд хонликларда ҳам ташкил этилган бўлиб, улар асосан фуқароларнинг шикоятларини адолат нуқтан назаридан ҳал этишга интилганлар.

Шундай қилиб, Омбудсман институтининг илдиэлари Дин Готтерер таъкидлаганидек, Шарқ мамлакатлари давлатчилигига бориб тақалади. Бироқ Ер юзида расмий равишда эса, биринчи маротаба Омбудсман институти 1709 йил Швеция қироллиги ҳузурида ташкил топган. 1709 йили Швеция қироли Карл XII Полтава жангида мағлубиятга учраб, Туркияга қочиб кетади. Қиролсиз қолган Швецияда тартибсизлик бошланади. Бундан хабар топган Карл XII Туркияда туриб, 1713 йил Швеция қироллиги ҳузурида Омбудсман ташкил қилиш ҳақидаги қонунга имзо чекади. Бугунги кунда деярли барча демократик мамлакатларда Омбудсман институти ташкил этилган. Омбудсманнинг муҳим хусусиятларидан бири унинг мустақиллигидир.

¹ Готтерер Д. Омбудсман ҳақида. Демократлаштириш ва инсон ҳуқуқлари журнали. 1999, 1-сон, 27-бет.

Олий Мажлиснинг инсон ҳуқуқлари бўйича вакили (Омбудсман) демократик йўлдан бораётган жамиятимиздаги инсон ҳуқуқлари билан боғлиқ муаммоларни ҳал қилишда фаол иштирок этмоқда. Олий Мажлиснинг инсон ҳуқуқлари бўйича вакили Омбудсман 1997 йил 24 апрелда қабул қилинган қонунда берилган ваколатларига мувофиқ фаолият кўрсатмоқда. Мамлакатимизда ҳуқуқий демократик давлат ва фуқаролик жамиятини барпо этишда алоҳида аҳамиятга эга бўлмоқда.

Ўзбекистон Республикасининг «Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида»ги Қонуни 26-моддасининг биринчи қисмига мувофиқ «Халқ депутатлари вилоят, туман, шаҳар Кенгашининг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунларига, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари, қарорлари ва фармойишларига зид келадиган қарори Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан бекор қилинади».

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси 93-моддасининг I-бандига мувофиқ Ўзбекистон Республикасининг Президенти «фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларига, Конституция ва қонунларга риоя этилишининг кафилидир».

Бу нормага кўра, Президент биринчидан, қабул қилинаётган қонунлар ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларига риоя этилаётганлигини, иккинчидан эса, уларнинг Конституцияга мослигини назорат қилиб боради.

Конституцияга кўра, қонунлар Республика Президенти томонидан имзоланади, бошқача қилиб айтганда, ўзининг расмий тасдиғини тонади. Агар Президент қабул қилинган қонунда фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларига риоя этилмаган ёки у Конституцияга зид деб ҳисобласа,

Конституция 93-моддасининг 14-бандига мувофиқ қонунга ўз эътирозларини илова этиб, уни такроран муҳокама қилиш ва овозга қўйиш учун Олий Мажлисга қайтаришга ҳақли. Агарда бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжат, масалан, Вазирлар Маҳкамасининг қарори, вазирнинг буйруғи, ҳокимнинг қарори Конституцияга ёки қонунларга зид бўлса, республика Президенти шу модданинг 13-бандига мувофиқ уни тўхтатишга ёки бекор қилишга ҳақли.

«Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида»ги Қонуннинг 26-моддаси иккинчи қисмига мувофиқ «Ҳокимларнинг Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонунларига, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари, қарорлари ва фармойишларига, Ҳукумат ҳужжатларига, шунингдек, Ўзбекистон Республикасининг давлат манфаатларига зид келадиган ҳужжатлари Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан тўхтатилади ва бекор қилинади».

Шуни ҳам алоҳида таъкидлаш жоизки, қонун устуворлигини таъминлашда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисга қонунчилик ташаббуси асосида инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишга қаратилган қонунлар лойиҳаларининг киритилиши ҳам катта аҳамиятга эга.

**Жиний жазоларни
либераллаштириш —
қонун устуворлигининг
муҳим шarti**

Кейинги йилларда Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан инсонпарварлик, адолатпарварлик ғояларига асосланган жиноят, жиноят-процессуал қонун ҳужжатларини такомиллаштиришга, жи-

ной жазоларни либераллаштиришга қаратилган бир қатор қонун лойиҳалари Олий Мажлисга киритилди. Уларнинг қабул қилиниши мамлакатимиз ижтимоий ҳаётида ўзининг самарасини бермоқда.

Масалан, Республикамиз Президенти томонидан лойиҳаси киритилиб, 2001 йил 29 августда Олий Мажлис томонидан қабул қилинган «Жиноий жазоларнинг либераллаштирилиши муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг Жиноят, Жиноят-процессуал кодекслари ҳамда Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексга ўзгаришлар ва қўшимчалар киритиш ҳақида»ги Қонун билан жиноятларни таснифлаш енгиллаштириш маъносида такомиллаштирилди, ярашув институти жорий этилди. Жиноят кодексига ўлим жазосини назарда тутувчи моддалар сони кескин камайтирилди, мол-мулкни мусодара қилиш жиноий жазо сифатида бекор қилинди ва шу каби инсон ҳуқуқини ҳимоя қилишга қаратилган қатор чоратадбирлар қўлланилди.

Ўтган ўн йилдан ортиқроқ вақт мобайнида ўлим жазоси тўлақонли мумкин бўлган жиноятлар таркиби 33 тадан 2 тагага қисқартирилди.

Эндиликда фақат террорчилик ва оғирлаштирувчи вазиятларда қасдан одам ўлдирганлик учунгина ўлим жазоси берилиши кўзда тутилган. Айни вақтда қонунчилигимиз ўлим жазосининг хотин-қизларга, воёга етмаганлар ва 60 ёшдан ошган шахсларга нисбатан қўлланилишини ман этади.¹

Ўзбекистон Республикасининг «Прокуратура тўғриси-

¹ Каримов И.А. Бизнинг бош мақсалимиз — жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. —Т.: Ўзбекистон, 2005, 48-бет.

да»ги 2001 йил 29 августда янги таҳрирда қабул қилинган Қонунининг 20-моддасига мувофиқ «Вазирликлар, давлат қўмиталари, идоралар, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, жамоат бирлашмалари, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар ҳамда вазирликлар, давлат қўмиталари ва идораларнинг ҳарбий қисмлари, ҳарбий тузилмалари, ҳокимлар ва бошқа мансабдор шахслар томонидан қонунларнинг ижро этилиши, шунингдек, улар томонидан қабул қилинаётган ҳужжатларнинг Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонунларига мувофиқлиги назорат предмети ҳисобланади».

Қонун устуворлигини таъминлаш — ҳуқуқий давлат барпо этишининг асосий мезони

Ҳуқуқий давлат тушунчаси демократик давлат тушунчаси билан чамбарчас боғлиқдир. Жаҳон тажрибаси шуни кўрсат-моқдаки, демократик, ҳуқуқий давлат куч, инқилоб билан эмас, балки табиий-тарихий эволюцион йўл билан барпо этилади. Албатта, ҳар қандай жамиятда ҳуқуқий давлат тушунчаси у ёки бу қонунларнинг мавжудлиги билан белги-ланмайди. Негаки, қонунлар ҳуқуқий нормалар мажмуи сифатида ҳар бир давлатда мавжуд ва ҳар қандай ҳокимият улардан фойдаланади. Ҳамма гап ўша қонунларнинг қандайлигида ва уларнинг қандай бажарилишида-дир.

Мамлакатимиз Президенти И.А.Каримов Иккинчи ча-қириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг биринчи сессиясидаги маърузаларида «Ҳуқуқий давлатнинг

мазмун-моҳиятини белгилайдиган амалдаги кодекслар, қонунлар, меъсрий ҳужжатларни танқидий баҳолаган ҳолда ҳуқуқий давлатни шакллантириш борасида биринчи галда қабул қилишимиз зарур бўлган янги қонун ва меъсрий ҳужжатларни аниқлаб олишимиз керак»¹ дб таъкидлаб ўтдилар.

Мамлакатимизда қонун устуворлигини таъминлашда Юртбошимизнинг 1996 йил 31 октябрдаги «Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази»ни тузиш тўғрисидаги фармони алоҳида аҳамиятга эга бўлмоқда. Бугунги кунда Миллий марказнинг мамлакатимиз ва бутун жаҳондаги инсон ҳуқуқлари, эркинликларини жаҳон халқаро ҳуқуқ нормалари асосида ҳимоя этишнинг таъсирли воситаси сифатида фаолияти ҳам ибратли бўлмоқда. Бироқ бу борада демократик тамойилларни ҳаётга тўлиқ жорий этилишида айрим жиддий муаммолар ҳам мавжуд. Улардан бири том маънодаги суд мустақиллигига эришишдан иборатдир. Президентимиз И.А.Каримов таъкидлаганидек, «Судлар том маънодаги мустақил бўлган ҳолдагина қонунларнинг қатъий ижроси, уларнинг ҳақиқий устуворлиги сўзсиз таъминланади. Қасрда суд мустақил бўлмас экан, шу ерда қонун талаблари ва адолат бузилиши муқаррар»². Дарҳақиқат, қонун устуворлигини, инсоннинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳимоясини таъминламасдан туриб, демократик ва фуқаролик жамиятини қуриш ҳақида сўз юритишга ҳеч қандай асос қолмайди.

1 Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт пировард мақсадимиз. —Т.: Ўзбекистон, 29-бет.

2 Каримов И.А. Биз танлаган йўл — демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. 11-жилд. —Т.: Ўзбекистон, 2003, 31-бет.

**Суд ҳокимиятининг
мустақиллиги —
қонун устуворлигининг
асосий белгиси**

Судлар томонидан давлат органлари ҳуқуқий ҳужжатларининг Конституцияга ва қонунларга мослигининг назорат қилиниши — суд органларининг ваколатларидан бири ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 12-моддаси «Давлат органининг ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органининг ҳужжатини ҳақиқий эмас деб топиш», деб номланган бўлиб, унинг биринчи қисмига мувофиқ «Давлат органларининг ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органининг қонун ҳужжатларига мувофиқ бўлмаган ҳамда фуқароларнинг ёки юридик шахсларнинг фуқаролик ҳуқуқларини ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларини бузадиган ҳужжати суд томонидан ҳақиқий эмас, деб топилиши мумкин».

Суд ҳуқуқий ҳужжатни ҳақиқий эмас, деб қарор чиқарган тақдирда, бу қарор ҳамма давлат органлари ва бошқалар учун ҳам мажбурийдир. Чунки Конституциянинг 114-моддасида «Суд ҳокимияти чиқарган ҳужжатлар барча давлат органлари, жамоат бирлашмалари, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, мансабдор шахслар ва фуқаролар учун мажбурийдир», деб мустаҳкамлаб қўйилган.

Суд қарорига кўра ҳақиқий эмас деб эълон қилинган ҳуқуқий ҳужжат — юридик кучга эга эмас. Агарда бирон-бир ҳужжатнинг қонунийлиги тўғрисида суд қарори мажбур бўлса, ўша ҳужжат юзасидан фуқаролар ёки ташкилотлар судга яна шикоят қилишлари мумкин эмас.

Қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятлар томонидан чиқарилган норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг конс-

титуциявийлигини назорат қилиш Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий судига юклатилган.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 109-моддасига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди қонунларнинг ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси қабул қилган бошқа ҳужжатларнинг, Ўзбекистон Республикаси Президенти фармонларининг, Ҳукумат қарорларининг, давлат ҳокимияти маҳаллий органлари қарорларининг Ўзбекистон Республикаси Конституциясига мослигини аниқлайди.

Конституциянинг ушбу моддасида кўрсатилган норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг Конституцияга ёки қонунларга мослигини умумий юрисдикция ёки хўжалик судлари назорат қилишга ҳақли эмаслар. Уларнинг Конституцияга мослигини аниқлаш Конституциявий суднинг мутлақ ваколатига киради.

Шу ерда яна бир савол тувилади. Конституциявий суд фақатгина норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг Конституцияга мослигини назорат қиладими ёки норматив бўлмаган индивидуал ҳуқуқий ҳужжатларнинг ҳам Конституцияга мослигини назорат қиладими? Бу тўғрида Конституцияда ҳам, бошқа қонун ҳужжатларида ҳам аниқ кўрсатилмаган. Аммо Ўзбекистон Республикасининг «Прокуратура тўғрисида»ги Қонунининг 13-моддасини охириги қисмига мувофиқ «Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорининг буйруқлари ва бошқа ҳужжатлари (индивидуал хусусиятга эга бўлган ҳужжатлар бундан мустасно) Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонунларига зид бўлса, Ўзбекистон Республикаси Конституциявий судининг қарори асосида беқор қилинади» деган норма мустаҳкамланган.

Агар шу норма асос қилиб олинадиган бўлса, фикри-

мизга кўра, Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди республика Президентининг индивидуал характерга эга бўлган фармонларнинг ёки Вазирлар Маҳкамасининг индивидуал характерга эга бўлган қарорларининг Конституцияга мослигини ҳам назорат қилмаслиги лозим.

Прокурор қабул қилган қарорлар устидан, шунингдек, республика Бош прокурори қабул қилган индивидуал характерга эга бўлган буйруқлар ва бошқа ҳужжатлар устидан амалдаги қонун ҳужжатларига кўра, судга шикоят қилиш мумкин эмас. Чунончи, «Прокуратура тўғрисида»ги қонуннинг 7-моддасида прокурор қабул қилган «қарор устидан юқори турувчи прокурорга шикоят қилиниши мумкин» деган қоида мустақамлаб қўйилган.

Фикримизча, бу норманинг ўзи Конституцияга мос эмас. Конституциянинг 44-моддасида «Ҳар бир шахсга ўз ҳуқуқ ва эркинликларини суд орқали ҳимоя қилиш, давлат органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмаларининг вайриқонуний хатти-ҳаракатлари устидан судга шикоят қилиш ҳуқуқи кафолатланади», деб кўрсатилган.

Агарда умумий юрисдикция судларида ёки хўжалик судларида Конституциянинг 109-моддасида санаб ўтилган норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг Конституцияга мослигига шубҳа бўлса ёки бу масалада фуқароларнинг шикоятлари бўлса, Олий суднинг раиси, Олий хўжалик судининг раиси ушбу норматив-ҳуқуқий ҳужжатнинг Конституцияга мослигини аниқлаб беришни сўраб, Конституциявий судга мурожаат қилиши мумкин.

Бундай ҳолда улар Конституциявий судга мурожаат қилишлари шартми ёки бу уларнинг ҳуқуқларими, деган ўринли савол туғилади. «Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий суди тўғрисида»ги Қонунининг 19-модда-

сига мувофиқ бу уларнинг ҳуқуқларидир. Демак, улар хоҳласалар Конституциявий судга масалани кўриб чиқиш учун мурожаат этадилар, хоҳламасалар йўқ.

Норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни Конституцияга мослигини назорат қилишда кўрсатиб ўтилган органларнинг жумладан, Конституциявий суднинг ваколатлари муҳим аҳамият касб этади ва мамлакатимиздаги ислохотларнинг кейинги босқичларида яна ҳам такомиллашиб боради.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, қонун устуворлиги қуйидаги учала ҳолат бўлгандагина, ўзининг тўлиқ ифодасини топади.

Биринчидан, қабул қилинаётган қонунлар ва бошқа норматив-ҳужжатлар адолат принципига, инсон ҳуқуқи ва манфаатларидан келиб чиқиб, ижтимоий асосланган бўлиши шарт.

Иккинчидан, барча қонунлар ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар талаби барча давлат органлари, мансабдор шахслар, нодавлат ташкилотлар ва фуқаролар томонидан қатъий бажарилиши зарур.

Учинчидан, барча норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар Конституция ва қонунларга мос бўлиши шарт.

Демократик жамиятнинг муҳим тамойили бўлган қонун устуворлиги мамлакатимизда барпо этилаётган фуқаролик жамияти қуришнинг асосидир. Албатта, демократик жамият қуриш фақат қонун устуворлиги билан чекланиб

7-МАВЗУ

МИЛЛИЙ-МАЪНАВИЙ НЕГИЗЛАРГА ТАЯНИШ — ДЕМОКРАТИК ЖАМИЯТ ҚУРИШНИНГ ЗАРУРИЙ ШАРТИ

**Ўзбекистонда
демократик жамият
қуришнинг миллий-
маънавий негизлари**

Мустақилликни мустаҳкамлаш жамият ҳаётининг сиёсий, иқтисодий, маданий, маънавий жаҳдаларида туб тарихий бурилиш билан боғлиқ

бир қатор муаммоларни ва вазифаларни ҳал этиш масаласини қўймоқда. Ана шундай улкан вазифа ва масъулият халқимиздан бир томондан, маънавий янгиланиш жараёнини тўлиқ идрок этишни, иккинчи томондан эса, демократик жамият қуришда унга таянишни тақозо этмоқда. Негаки, миллий-маънавий янгиланиш, юксалиш, тараққиёт омилига айланмоқда. Шу боис, мустақиллик йилларида жаҳон цивилизациясига салмоқли ҳисса қўшган буюк алломаларимизнинг меросини ҳам янгидан ижодий ўзлаштириш ҳаётий эҳтиёжга айланди. Айниқса, Имом Бухорий, Имом ат-Термизий, Хожа Баҳоуддин Нақшбанд, Хожа Аҳмад Яссавий, Ал-Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Беруний, Ибн Сино, Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур,

Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Бехбудий, Усмон Носир ва бошқа кўплаб буюк сиймоларимиз илмий-адабий меросини ўрганиш мамлакатимизда барпо этилаётган демократик жамиятнинг миллий-маънавий негизларни ташкил этмоқда. Мустақиллигимизнинг дастлабки кунлариданоқ, аждодларимиз томонидан кўп асрлар мобайнида яратиб келинган ғоят улкан, бебаҳо маънавий ва маданий меросни тиклаш давлат сиёсати даражасига кўтарилган ниҳоятда муҳим вазифа бўлиб қолди.

Биз маънавий қадриятларни тиклашни миллий ўзликни англашнинг ўсишидан, халқнинг маънавий сарчашмаларига, унинг илдизларига қайтишдан иборат узвий, табиий жараён деб ҳисоблаймиз.¹ Масаланинг худди шу жиҳатига урғу бериб, мамлакатимиз Президенти И.А.Каримов ўзининг «Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда» аса-рида баён этилган олти устувор йўналишнинг бажарилиши керак бўлган улкан вазифалар пайдо бўлди. Халқимиз сиёсий мустақиллик ва озодликни қўлга киритгач, ўз тақдирининг чинакам эгаси, ўзига хос миллий маънавият ва маданиятнинг соҳибига айланди.²

Ўзбекистон бугунги кунда том маънодаги асрга тенг буюк воқсаларни бошидан кечирмоқда. Тарихдан маълумки, бирор халқ ҳаётида туб бурилиш содир бўлаётган даврларда жамият янги истиқболлар сари бормови учун ижтимоий муносабатларни шунга мувофиқ ўзгартирмови лозим бўлади. Шу боис, ижтимоий муҳитдаги ўзгаришлар

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. —Т.: Ўзбекистон, 1997, 137-138-бетлар.

² Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. 6-жилд. —Т.: Ўзбекистон, 1998, 125-бет.

шахсининг ва бутун жамиятнинг тафаккурида, дунёқарашида, маънавий оламида ўзгаришларни тақозо этади.

XX асрнинг улғу гуманисти А.Швейцер: «Воқеликни шакллантирувчи кучлар ичида маънавийят биринчидир»¹, деган эди. Биз бутун улкан имкониятлар даврида яшамоқдамиз. Бироқ уларни реал воқеликка айлантириш йўлидаги ров ва хавф-хатарлар ҳам мавжудлигича қолмоқда.

Снёсий, иқтисодий, ижтимоий ислохотларни изчиллик билан амалга ошириш учун аввало, инсонлар онгида туб ўзгаришлар юз бериши зарур. Зеро, кишилар тафаккурини банд этган эски андозалардан, тор қолиплардан, ўз умрини яшаб бўлган ақидалардан халос этмай туриб, янги давр, тарихий тараққиёт билан табиий равишда қўл ушлашиб келадиган янгидан-янги муаммоларни ҳал этиб бўлмайди.

Президент И.Каримов «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» асарида мустақил тараққиётимизга хавф солаётган ташқи ва ички таҳдидлар ҳамда уларнинг олдини олиш йўллари ҳақида батафсил фикр юритиб, маънавий қадриятлар ва миллий ўзликни англашнинг аҳамиятига алоҳида урғу беради ва: «Бирон-бир жамият маънавий имкониятларини, одамлар онгида маънавий ва ахлоқий қадриятларни ривожлантирмай туриб, ўз истиқболини тасаввур эта олмайди»², дея алоҳида таъкидлаган эди.

Дарҳақиқат, жамиятни маънавий жиҳатдан янгилла-

¹ Каримов.И.А. Биз танлаган йўл — демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. 11-жилд. —Т.: Ўзбекистон, 2003, 34-бет.

² Каримов.И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. 6-жилд. —Т.: Ўзбекистон, 1998, 125-бет.

май, кишилар тафаккурини ўзгартирмай туриб, демократик жамиятни қуриш, бозор иқтисодиётига ўтиш, умуман ҳеч қандай тараққиётга эришиш мумкин эмас. Зеро, демократик фуқаролик жамияти юксак маънавият ва кенг маърифат тантана қилган жамиятдир.

Юртбошимизнинг 1992 йилда эълон қилниган ва дастурий аҳамият касб этган «Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли» китобининг «Мустақил Ўзбекистонни ривожлантиришнинг маънавий-ахлоқий негизлари» деб номланган алоҳида бобида кўрсатилган тўрт асосий негиз бунинг асосий мазмунини очиб берган:

— умуминсоний қадриятларга содиқлик;

— халқимизнинг маънавий меросини мустаҳкамлаш ва ривожлантириш;

— инсоннинг ўз имкониятларини эркин намоён қилиши;

— ватанпарварлик.

Бу тушунчалар бир-биридан ажралмас ва бир-бирини тақозо этган ҳолда, Ўзбекистонда демократик фуқаролик жамиятини қуришда мустаҳкам асос вазифасини ўтайди.

Шунинг учун ҳам Президент Ислам Каримов 2002 йил 29 августдаги Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Иккинчи чақириқ тўққизинчи сессиясидаги маърузасида яна бир бор бу масалага эътиборни қаратиб, шундай деди:

«Хўш жамиятнинг маънавий янгиланиши, деганда нимани тушунмоқ керак? Маънавий янгиланишнинг мазмун-моҳияти нимадан иборат?

Дарҳақиқат, демократия ҳар бир инсон учун олий қадриятга, жамиятнинг бойлигига айланмоғи керак. Бу-

сиз у шунчаки назария ёки қоғозда қолган қонунлигича қолади, холос. Барча ислоҳотларимизнинг бош йўналиши ва самарадорлигининг пировард натижасини белгилаб берадиган инсон омили ва мезонидир.»¹

Негаки, бозор иқтисодиётини барпо этиш бирдан-бир мақсад эмас. Барча ислоҳотлар — иқтисодий, сиёсий ислоҳотлардан кўзланган пировард мақсад инсоннинг ижодий ва маънавий имкониятларини рўсбга чиқаришдан иборат. «Шу сабабли, — деб таъкидлаган эди Президент И.А.Каримов, — жамиятнинг сифат жиҳатидан янги ҳолатга ўтишида бизга ислоҳот чоғида одамлар моддий аҳволи кескин ёмонлашадиган, ахлоқий қадриятлар, маънавий таянчлар барбод бўладиган, ўтиш даврининг барча қийинчиликлари аҳоли слкасига тушадиган андоза мақбул эмас»². Бинобарин, энг аввало, эркин фикрлайдиган одамгина ўз Ватанининг ҳақиқий фарзандига айланади. Чунки тафаккур озод бўлмаса, онг ва шуур тазйиқдан, қулликдан қутилмаса, инсон тўла озод бўлолмайди. Инсон озод эмас экан жамият демократик тамойилларни қабул қилмайди.

Демак, инсон манфаатларини амалга ошириш учун зарур шароит, имконият яратиш орқалигина демократик жамиятни барпо этиш мумкин.

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримовнинг Иккинчи чақириқ Олий Мажлисининг тўққизинчи сессиясидаги маърузасида баён этилган асосий вазифалар ва қоидаларни кенг ёритиш бўйича ташкилий-маърифий тадбирлар дастури. —Т.: Ўзбекистон, 2002, 29-бет.

² Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. I-жилд. Т: Ўзбекистон, 1996, 322-бет.

**Ўзбекистондаги
демократик
ўзгаришларнинг
жамият маънавий
янгилашишига
боғлиқлиги**

Ўзбекистонда кечаётган демократик ўзгаришларни жамият маънавий янгилашиши билан боғлиқлигининг яна бир жиҳати бор. Ана шу боғлиқлик Президент И.А.Каримовнинг бир қатор ри-

солаларида ва маърузаларида алоҳида таъкидланган. У Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг умумий йиғилишида (1994 йил 7 июлда) сўзлаган нутқида шундай деган эди: «Буюк аждодларимизнинг беқисс маънавий мероси, минг йиллик тарихимиз ва маданиятимизга асосланган маънавий ҳаётимизни тиклай бошладик. Динимиз ва тилимизга қайтдик, миллий урф-одатларимиз ва анъаналаримиз, ҳуллас, инсон маънавиятига дахлдор барча бойликларимиз қайтадан қад ростлаяпти»¹. Дарвоқе, Президентимизнинг маънавият, унинг моҳияти тўғрисида назарий-илмий фикрлари юят чуқур ва кенг қамровлидир. Шунингдек, у маънавий тарбия — мамлакатимизда демократик жамият барпо этишнинг муҳим шarti эканлигига алоҳида эътибор беради. Дунё тарихида мустақиллик ва озодлик курашчилари тимсолига айланганлардан бири, XX аср буюк ҳинд давлат арбоби Махатма Ганди: «Инсоният — бу ягона оила, бўлинмас оила. Унинг ҳар бир аъзоси содир қилган жиноят учун ҳар биримиз жавобгармиз», деган эди. У ёки бу миллат ёхуд давлат ана шу инсоният деган катта оиланинг ичидаги кичик оила. Ана шу оила аъзоларида баҳамжиҳат-

¹ Каримов И.А. Истиқлол ва маънавият. —Т.: Ўзбекистон, 1994, 14-бет.

лик, маънавий муштараклик бўлмас экан, улар Ганди сўзларида аке этган маънавий бурч ҳисси билан яшамас экан, ёруғ келажак ҳақидаги ўйлар хомхаёл бўлиб қолаверади. Зеро, демократик ривожланиш барқарорлик ва ижтимоий ҳамкорликка таянади.

Одамлар маънавият ришталари билан боғлангандагина улар халқ, миллатга айланади. Чунки «маънавият — инсонни руҳий покланиш ва юксалишга даъват этадиган, инсон ички оламини бойиштадиган, унинг иймон-иродасини, эътиқодини мустаҳкамлайдиган, виждонини уйғотадиган қудратли ботиний куч»¹ дир.

Маънавият мавҳум тушунча эмас. У миллат билан, миллий тафаккур билан, миллатнинг тарихи, асрлар мобайинда тўнланган билим ва тажрибаси, тушунчалари, тасаввурлари билан боғлиқ. Француз маърифатчиси Жан Жак Руссо Европа жамияти ҳаётида улкан силжишлар содир бўлаётган XVIII асрда халқда миллий характерни шакллантириш биринчи вазифа, деб билган эди. Чунки унинг наздида «ҳар қандай яхши ўзгаришларнинг умумий мақсадлари ҳар бир давлатда маҳаллий шарт-шароит ва аҳолининг ўзига хос хусусиятлари асосида шаклландиган муносабатларга мувофиқ шакл олиши керак»². Ж.Руссонинг фикрларини бугунги кун нуқтаи-назаридан талқин қилсак, демократик ўзгаришларни амалга ошириш, адолатли, маънавияти юксак инсонлар жамиятини қурнишда жаҳон тажрибасига таянган ҳолда, аввало, миллий менталитетни инобатга олиш кераклиги маълум бўлади. Айни пайтда шуни алоҳида таъкидлаш лозимки,

¹ Каримов.И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилоқда. —Т.: Ўзбекистон, 1999. 17-бет.

² Уша жойда.

Ўзбекистонда кечаётган демократик ўзгаришлар жамият маънавий янгилинишига боғлиқлигини фақат ўзбек миллати маънавияти билан боғлаш ва уни шундай деб баҳолаш адолатдан эмас. Балки унинг билан ягона бир мамлакат ҳудудида яшаётган турли халқ ва миллатга мансуб бўлган барча аҳолининг, турли этник бирликлар ва ижтимоий гуруҳларнинг ҳам умумий бойлиги, деб қараш ҳақиқатга яқинроқ бўлади.

Демак, Ўзбекистонда демократик фуқаролик жамиятини барпо этиш вазифасини маънавий янгилинишларсиз амалга ошириб бўлмайди. Бу ҳақиқатни ҳеч қачон унутмаслик керак.

Демократия, бу кишиларнинг биргаликда ҳаёт кечириши, муаммоларни баҳамжиҳатлик билан ҳал қилиши, шахсий манфаатларни жамоа, миллат, давлат манфаатлари билан уйғун кўриши, бир сўз билан айтганда, муроса қилиш маданиятидир.

1983 йилги жаҳоннинг 29 минтақаси олимлари, жамоат арбобларидан иборат «Гуманитар муаммоларни ўрганиш бўйича Халқаро Комиссия» тузилди. Комиссия XX асрдаги гуманитар вазият ва уни такомиллаштириш устида изланди. Жазоир, Швейцария, Польша, Австрия, Хитой, Ҳиндистон, Мексика, Эрон, Швеция, Япония — жами 29 мамлакатнинг маърифатнарварлари дунёдаги гуманитар муаммоларни амалий ўргандилар. «Инсоният ахлоқи», «Глобал масалалар» (яъни, экология, қашшоқлик, қуроқлиниш, терроризм, наркомафия), «Оммавий қирғин қуроқлари», «Қуроқли тўқнашувлар», «Дайди болалар», «Озиқовқат инқирози», «Чўл-сахроларнинг кенгайиб бораётганлиги», «Фавқулоддаги вазиятлар», «Урушлар» каби ҳалокатли ҳолатларнинг келиб чиқиш сабабларини таҳлил этиб,

барча муаммолар инсоний туйғуларнинг сусайиши, яъни маънавий қадриятларнинг қадрсизланиши билан боғлиқ, деган хулосага келдилар. Уларнинг тўрт йиллик меҳнати натижаси бўлган китоб «Инсоният инсонийлигини сақлаб қола оладими?» (Нью Жерси, 1989) деган ном билан жаҳон тилларида нашр қилинди.

**Баркамол шахс —
демократик жамият
таянчи**

Маънавий баркамол инсон ҳақидаги ижтимоий-сиёсий қарашлар, фалсафий фикрлар тарихда кўни кеча найдо бўлган эмас. Унинг тарихий илдизлари Шарқ мутафаккирлари ижодий, фалсафий таълимотларига бориб тақалади. Энг ривожланган демократик мамлакатлар тарихий тараққиётини ўрганиш шундан далолат берадики, бирон-бир жамият дастлаб баркамол авлодни вояга етказмасдан туриб, буюк ўзгаришларни содир этолмаган. Мустақил Ўзбекистон тараққиётининг тақдири, унинг келажаги ҳам бундан мустасно эмас. Мамлакатимиз Президенти томонидан таъкидлаб келинаётганидек, ҳар қайси жамият, ҳар қайси давлат ва миллат қудрати, унинг табиий бойликлари, ҳарбий кучига ҳамда ишлаб чиқариш технологияларига боғлиқлиги нисбийдир. Уни биринчи навбатда дунёга танитадиган, юксак маданиятли маънавий баркамол инсонлардир. Масалага ана шу нуқтаи назардан ёндашиш муҳим аҳамиятга эгадир. Негаки, демократик жамиятни фақат маърифатли, маънавий баркамол кишиларгина барпо этиши мумкин. Президент Исмоил Каримов Олий Мажлиснинг Биринчи чақирىқ биринчи сессиясида «Ўзбекистонининг

сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболлини асосий тамойиллари» маърузасида «Биз соғлом авлодни тарбиялаб, вояга етказишимиз керак. Соғлом киши деганда фақат жисмоний соғломликни эмас, балки шарқона ахлоқ-одоб ва умумбашарий қоялар руҳида камол топган инсонни тушунамиз», деган фикрлари демократик жамиятни барпо этишда баркамол авлодни вояга етказиш стратегик аҳамиятга эга эканлиги исботидир. Шу ўринда, баркамол шахс тулпунчаси, унинг демократик жамиятни барпо этишдаги ўрни масаласини таҳлил этиш муҳим аҳамиятга эгадир. Албатта, бу Шарқниинг буюк алломалари асарларида камил инсон масаласи доимий равишда катта ўрин олиб келганлигига ва уларни безовта қилганлигига ҳам боғлиқ эмас.

Бу муаммога ўз муносабатини билдирган Юртбошимиз шундай дейди: «Қадимги аждодларимиз камил инсон ҳақида бутун бир ахлоқий талаблар мажмуасини, замонавий тилда айтсак, шарқона ахлоқ кодексини ишлаб чиққанлар. Камил инсон деганда, биз аввал, онги юксак, мустақил фикрлай оладиган, хулқ-атвори билан ўзгаларга ибрат бўладиган, билимли, маърифатли кишиларни тушунамиз. Онгли, билимли одамни олди-қочди гаплар билан алдаб бўлмайди. У ҳар бир нарсани ақл, мантиқ тарозисига солиб кўради. Ўз фикри-ўйи, хулосасини мантиқ асосида қурган киши, етук одам бўлади»¹. Ана шундай баркамол, етук инсонларни тарбиялаб, вояга етказиш мустақилликни мустаҳкамлаш, уни кўз-қорачиғидай асраб-авайлаш талаб-эҳтиёжи билан боғлиқ бўлган объектнв тараққиёт заруратидир.

Буюк шоир ва давлат арбоби Алишер Навоий бундан беш аср олдиноқ камил инсонлар ҳақидаги таълимотини

¹ Каримов И.А. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. 7-жилд. —Т.: Ўзбекистон, 1999, 134-бет.

яратган эди. Унинг бу ҳақдаги фикрлари асосан «Маҳбуб ул-қулуб», «Ҳайрат ул-аброр», «Насойимул муҳаббат» асарларида ўз ифодасини топган. Алншер Навоний комил инсонга хос хусусиятларни, унинг хислат ва фазилатларини батафсил санаб ўтган. У «Маҳбуб ул-қулуб» асарида «Одам икки дунёнинг энг азиз ва шароф маҳлуқидир», деган сўзни келтиради. А.Навоний фикрича, Парвардигорнинг олами яратишдан мақсади инсон эди.

Шундай экан, мамлакатимиз келажаги, демократик ислохотлар тақдири кишиларнинг, бутун халқнинг онги, маънавияти даражасига боғлиқ. Инсон руҳияти соғлом бўлса, ўзлигини англаса, шахсга айланади. Киши шахс даражасига кўтарилсагина, яъни ўз мустақил фикрига, дунёқарашига, чинакам инсоний фазилатларга эга бўлганидагина, «демократия неъматларининг оддий истеъмолчиси эмас, балки уларнинг фаол яратувчиси ва ҳимоячисига айланади. Шунда демократия фуқаролик жамияти асосларини амалда барпо этиш, инсон ҳақ-ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлаши мумкин бўлади».¹

**Жамиятнинг маънавий
ангиланиши — демократик
фуқаролик жамиятини
барпо этиш омили**

Собиқ тоталитар тузум даврида олиб борилган халқларни ялпи манқуртлаштириш сиёсати ўзбек халқини ҳам ўз тари-

хидан, маданиятидан, маънавий қувватидан, миллий ҳис-

¹ Каримов И.А. Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари, «Халқ сўзи», 2002 йил 30 август.

сиётидан, ўзлигидан айиринга анча-мушча улгурди. Советлар давридан қолган бундай оғир «мерос» ҳақида кейинчалик Президент И.А.Каримов шундай фикр билдиради: «Бу тузум ўз халқининг тарихини, унинг руҳи ва урф одатларини, ўз авлод-аждодини билмайдиган манқуртларга таянар эди»¹.

Узоқ йиллар давом этган тутқунлик, ғайринисоний мафкуранинг якка ҳукмронлиги бизга мутеликни сингдирди. Мутелик ўзбек халқининг азалий қадриятлари — андиша, назокат либосини кийди ва ҳақиқатни дадил айтиш, ўз фикрини очиқ билдириш, юшиоқ айтганда, беодобликка, беандишалikka йўғрилди. Ваҳоланки, демократия — яхши ниятли ростгўйликни, фикр эркинлигини тақозо этади.

Афсуски, собиқ Иттифоқ ҳудудида бу каби эски касалликлардан халос бўлмаган кимсалар ҳамон учрамоқда. Буни И.Каримов Иккинчи чақриқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг тўққизинчи сессиясидаги маърузасида яна бир бор алоҳида таъкидлаб, шундай дейди: «...ўз умрини яшаб бўлган, сиёсий жиҳатдан касодга учраган, коммунистик мафкурага асосланган тизимни соғиниб-қўмсаб гапираётган айрим сиёсат ва давлат арбоблари — эски тузум тарафдорлари яна қайтадан бош кўтараётганига гувоҳ бўлмоқдамиз ...Бир сўз билан айтганда, СССРнинг сояси собиқ Иттифоқ минтақасидан ҳали бери бутунлай кўтарилган эмас ва буни биз доимо инобатга олишимиз, ҳаминша сергак ва хушёр бўлиб яшанимиз зарур»².

¹ Каримов. И.А Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-жилд. —Т.: Ўзбекистон, 1996, 7-бет.

² Каримов И.А. Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари. «Халқ сўзи», 2002 йил 30 август.

Шукрларким, халқимиз онги, қалбига чуқур сингиган минглаб йиллик маънавий қадриятларимиз, миллий ағъаналаримиз уни зўрлик билан юлиб ташланга ҳаракат қилшган коммунистик мафқуранинг домига тўлиқ тушиб қолмади. Аммо Абдулла Қаҳҳор таъбири билан айтганда: «Ернинг шўрини ювиш осон экан-у, одамнинг онгидаги шўрини ювиш қийин» эканки, «манқуртлик касали»нинг асоратлари баъзи кншпларимиз онги ва руҳиятида ҳапузгача сақланиб қолимоқда. Эркин фуқаролик жамиятини куришда тарихни, аждодларимиз қолдирган маънавий меросни ўрганиш ва амалда фойдаланиш муҳим аҳамият касб этади. Тарихимиз қанча кўп ўрганилса, ундан бугунги маънавият, ғоявий ислохотлар учун шунча кўп амалий тавсиялар чиқаверади. Ҳазрат Навоийшиг: «Озод бўлмоқ истасанг, ўзингни озод тут», деган сўзлари бугунги воқелик билан боғлиқ эмасми? Ёки яна бир мисол: ўрта асрлар тиббиёт илмининг бир тармоғи – маънавият тиббиёти деб аталган экан. «Маънавий тиббиёт» деган битта номда Ал-Кипци (800-860 й.й.), Абу Бакр Ар-Розий (865-925 й.й.), Абу ал-Фарах Абу ар-Раҳмон ибн Жавзий (вафоти-1201 й.), Абу Исҳоқ Ироҳим ибн Юсуф Аш-Шерозий (вафоти – 1093 й.) каби кўплаб Шарқ аломалари ўз китобларини ёзиб қолдирганлар. Тан табобати инсон жисми билан боғлиқ касалликларининг олдиш олиш ва даволаш билан шуғулланган бўлса, маънавий тиббиёт инсон қалби, онгини иллатлардан фориғ этишга, инсоний фазилатларни такомиллаштиришга хизмат қилган.

Тарихнинг аччиқ сабоқларидан яна бири шуки, маънавият, ахлоқ-одоб ҳар бир инсон хатти-ҳаракатлари, фаолияти ва эҳтиёжларининг мезонига айланмай туриб, жамият биронта муаммони самарали ҳал этиши ва ижтимоий тараққиётга эришиши мумкин эмас.

Туркистон ўлкасининг XIX аср 70-йилларида Россия

имиериясининг мустамлакасига айланиши тарихи бунинг ёрқин мисоли бўла олади. Халқимиз тарихидаги бу қайғули ҳодисанинг қўлиаб сабабини келтириш мумкин. Аммо энг асосийси, жамиятнинг руҳий эврилишга учрагани, элга бош бўлиши лозим бўлган ҳукмдорлардан тортиб, бой ва уламоларгача ўз шахсий манфаати доирасида ўралашиб қолганлиги, истиқлол учун курашган зиёлиларнинг сазй-ҳаракатларига қарамай, жамият кишилари бирлаша олмагани эканлиги, десак хато қилмаймиз. Зеро, XX аср бошларида тараққийпарвар зиёлилардан бири айтганидек: «Инсоннинг дунёда яшамови учун молу жонга эҳтиёжи бўлса-да, дунёнинг иззати ва охиратнинг саодати учун восила бўлунган илму адабга зиёдароқ эҳтиёжи бордур. Молу жонни илму адаб бирла мақрун бўлмаганлари ҳолда дунёда сабаби таъну лаъни мардумон ва охиратда балойи жон бўлувларига шубҳа йўқдур».¹

**Тарих — халқ
маънавиятининг
асоси**

Тарихий тараққиёт йўлида инсоният тўшлаган тажриба ва сабоқлар маънавий мезон ва қарашлар тизими сифатида авлоддан-авлодга мерос бўлиб ўтади. И.А.Каримовнинг тарихчи олимлар билан суҳбатда таъкидлаганидек: «Тарих — халқ маънавиятининг асосидир»².

Тарих сабоқлари инсонни руҳий эврилишдан асрайди. Бироқ таъкидлаш жоизки, маънавият фақат мерос бўлиб

¹ «Ойна» (1914-1915 й.) Т.: Академия, 2001, 42-бет.

² Каримов И.А. Маънавий юксалиш йўлида. —Т.: Ўзбекистон, 1998, 438-бет.

авлоддан-авлодга ўтадиган тарихий қадрият бўлмай, доимий ривожланиб, янги давр қадриятлари билан бойиб, уйғунлашиб борадиган, доимий ҳаракатдаги ҳодисадир. Шунинг учун ҳам мамлакатимиз Президентини И.Каримов таъкидлаганидек: «Бизнинг анъанавий қадриятларимизни ҳозирги демократик жамиятнинг қадриятлари билан уйғунлаштириш келажакда янада равнақ топишимизнинг, жамиятимиз жаҳон ҳамжамиятига қўшилшининг гаровидир»¹. Шунинг учун ҳам, муस्ताқил Ўзбекистонни ривожлантиришнинг тўрт асосий маънавий негизлари ичида «умуминсоний қадриятларга содиқлик» белгиланди. Бугунги кунда мамлакатимиз равнақини ҳозирги цивилизация ўзида яқинда этадиган демократия, инсон ҳуқуқларига риоя этиш, тadbиркорлик эркинлиги, эркин бозор муносабатлари, сўз эркинлиги каби умуминсоний қадриятларсиз тасаввур этиб бўлмайди.

Инсон руҳияти соғлом бўлса, ўзлигини англаса, шахсга айланади. Киши шахс даражасига қўтарилсагина, яъни ўз муस्ताқил фикрига, дунёқарашига, чинакам инсоний фазилатларга эга бўлганидагина, «демократия неъматларининг оддий истемолчиси эмас, балки уларнинг фаол яратувчиси ва ҳимоячисига айланади. Шундагина демократия, фуқаролик жамияти асосларини амалда барпо этиш, инсон ҳақ-ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлаш мумкин бўлади»².

Мамлакатимизда фуқаролик жамиятини барпо этиш мақсад этиб белгиланган бир пайтда, демократик тамо-

¹ Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. —Т.: Ўзбекистон, 1998, 135-бет.

² Каримов И.А. Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари. «Халқ сўзи», 2002 йил 30 август.

ийиларни эгаллаш, фуқаролар ижтимоий-сиёсий фаоллигини ошириш, шахс эркинлигини амалда жорий этиш, сиёсий жараёнларни эркинлаштириш, демократик меъёрлар асосида кўшартиявийлик тизимни такомиллаштириш, давлат бошқаруви органларининг айрим ваколатларини босқичма-босқич жамоат ва ўз-ўзини бошқариш ташкилотларига ўтказиш каби вазифалар умуминсоний қадриятларни ўзида ифода этган ҳолда маънавият билан туташади.

Янги даврда жаҳондаги илғор мамлакатларда шаклланган демократия ва фуқаролик жамиятининг асосий қадриятлари — халқ ҳокимияти, фуқаролар манфаатларини ҳимоялашга қаратилган сиёсат, сиёсий қарорларни қабул қилишда кўпчиликнинг иродасига таяниш, озчиликнинг ҳуқуқларини ҳурмат қилиш, инсон ҳуқуқларига риоя этишнинг кафолатланиши, эркин ва адолатли сайловлар тизимининг жорий этилиши, барчанинг қонун олдида тенглиги, ҳокимият органлари фаолияти устидан жамоатчилик назорати кабилар халқнинг, ҳар бир фуқаро сиёсий маданиятининг узвий ва ажралмас қисмига айлангандагина, демократик жамиятни қуриш реал воқеликка айланади.

XVIII асрнинг машҳур файласуфи Жан Жак Руссо: «Демократия золимларни дунёга келтиради», деб ёзган эди. Бу ўта қатъий айтилган фикрга тўлиқ қўшилиб бўлмаса-да, айтиш лозимки, унинг ортида реал хавфга ишора бор. Собиқ СССРда кечган жараёнлар бунга ёрқин далил бўла олади. Демократия шиорлари остида олиб борилган сиёсат ортида алоҳида шахсни кўпчиликнинг иродасига бўйсундириш амалиёти яширинган эди. Алоҳида шахснинг манфаати ва ҳуқуқлари қонун билан ҳимоя

этилмаган ҳолда эса, ҳар қандай ҳокимият, ҳатто демократия шаклидагиси ҳам осонлик билан авторитаризм ва тоталитаризмга айланади. Ана шу ўринда маънавиятнинг ижтимоий-сиёсий характери, ҳуқуқ билан туташ нуқтаси намоён бўлади.

Маълумки, жамият ҳаётини тартибга солиш эҳтиёжи маълум ҳудудда яшайдиган кишилардан жамиятнинг бошқариш, одамлар ўртасида муносабатларни тартибга солиш билан боғлиқ ҳуқуқларни бошқарувчиларга ваколат тарзида тоиширишни талаб этди ва шу аснода давлатчилик юзага келди. Лекин бошқариш ҳуқуқи берилган киши ўз ваколатлари доирасини ўзбошимчалик билан кенгайтirse, демократик жамият қуриш имкониятлари тобора тораяди. Башарият тарихи кўп бора тасдиқланган бу ҳақиқатни бундан қарийб 2000 йил аввал римлик машҳур номиқ ва давлат арбоби Цицерон эътироф этган эди. Унинг фикрича, давлат (Рим)нинг таянчи кўҳна удумлар (маънавий мерос) ва ҳақиқий эрлардир. Демак, давлатнинг гуллаб-яшнаши учун, аввало, маънавий-ахлоқий ислохотларни амалга ошириш керак. Бу вазифани эса, Цицерон айтганидек, ахлоқий фазилатларга эга бўлган раҳбаргина адо этиши мумкин.

Демак, жамиятдаги демократик ўзгаришларни амалга ошириш учун маънавият сиёсатнинг бош таянчи бўлмоғи керак. Шунинг учун ҳам мамлакатимиз Президенти И.А.Каримов демократик фуқаролик жамияти асосларини барпо этиш учун «инсофли, диёнатли одамларнинггина раҳбарлик тўнини кийишга маънавий ҳақи бор»лигини таъкидлаб келмоқда.

Президент Иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг тўққизинчи сессиясидаги «Ўзбе-

кистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари» маърузасида ислохотларнинг бош йўналишини белгилаб берадиган қўйидаги устувор вазифаларни кўрсатиб ўтди: «Фуқаролик жамияти асосларини барпо этишнинг энг муҳим таркибий қисми маънавият ва маърифат соҳасида, шахсни мунтазам камол топтириш борасида узлуксиз иш олиб боришдан иборат.

Бу ҳаётий ҳақиқат биз ҳамиша амал қиладиган таъмоилга, жамият ривожининг асоси ва шартига айланмоғи ҳамда ўзида яхлит бир тизимни мужассам этмоғи лозим. Бу тизим марказида маънавият, ахлоқ-одоб, маърифат каби ўлмас қадриятлар турмоғи керак».¹

Маънавият инсон руҳиятида воқе бўлади. Шунинг учун у аввало, алоҳида олинган инсон билан боғлиқ тushунча. Аммо инсон жамиятдан ажралмас бўлиб, жамиятдан ташқарида ўз инсонлик моҳиятини йўқотар экан, маънавият инсонни ўзга одамларга, жамиятга, бутун борлиққа дахлдор қилади. Шу жиҳатдан маънавият ижтимоий мазмун касб этади. «Инсон ўзини халқнинг бир зарраси деб сезгандагина, у ҳақда ўйлаб, меҳнат қилиб яшагандагина, маънавият билан туташади»². Демак, ҳар бир киши ўзининг яшаш тарзига, ўзгалар билан бўлган муносабатига жиддий эътибор қаратмасдан туриб, жамият биронта муаммони ҳал этиши мушкул.

Бугунги кунда ҳар қандай миллий тикланиш ва миллий ривожланишнинг асоси бўлган маънавий мерос, урф-

¹ И.А.Каримов. Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари. 11-жилд. —Т.: Ўзбекистон, 2002, 81-бет.

² Ўша жойда.

одатлар, анъаналар, юксак қадриятлар, тарихий хотира халқимизга қайтарилди. Миллий ўзлигини, ҳуқуқларини тобора теранроқ англаб бораётган халқимиз учун буюк келажакни барпо этиш йўлида бу боii имкониятлардан фойдаланиш, барча моддий ва маънавий бойликларни миллий ривожланишга, Ўзбекистонда демократик-ҳуқуқий жамият қуриш ишига йўналтиришга сафарбар этишдек улкан имкониятлар яратилди.

8-МАВЗУ

ФУҚАРО ЭРКИНЛИГИ ВА ФАОЛЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШ — ДЕМОКРАТИК ЖАМИЯТ ҚУРИШ ОМИЛИ

Фуқаро эркинлиги ва фаоллиги тушунчалари

Бугунги кунда «фуқаро», «фуқаролик», «фуқаролик жамияти», «фуқаролик масъулияти», «фуқаро ҳуқуқлари ва эркинликлари» тушунчалари демократик ривожланишининг зарурий шартларида бирига айлаимоқда. Бинобарин, демократия ва фуқаро эркинлиги ҳамда унинг фаоллигини таъминлаш масалалари долзарб бўлиб қолмоқда.

Фуқаролик тушунчаси жамиятнинг ҳозирги даврига, яъни ҳуқуқий давлат томон ривожланишида катта йўлни босиб ўтди. У жамиятнинг демократик ривожланишида қўлга киритилган улкан ютуқлардан бири.

Фуқаролик тушунчаси қадимий Юнонистоида ва Римда мавжуд бўлса-да, асосан феодализм инқирозга учраб, жамиятдаги сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий ҳаёт демократия ва бозор муносабатлари заминига ўта бошлаганда, ҳозирги шаклида пайдо бўла бошлади ва илк бор «шаҳарлик»

(французча «ситуайян», инглизча «ситезен», русча «горожанин-гражданин») деган маъноларни англаган. Мустақиллик эълон қилингандан сўнг, ўзбек тилида ўтмишдаги «гражданилик» сўзи ўрнига «фуқаролик» деган атама қабул қилинди¹.

Мустақиллик йилларида фуқаро эркинлиги ва унинг фаоллиги масаласи демократик жамият барпо этишнинг муҳим шартларидан бири сифатида эътироф этила бошланди. Шу ўринда, эркинлик тушунчасини аниқлаш ҳам зарурдир. Негаки, фуқаро эркин бўлган тақдирдагина, жамият тараққиётга эришади.

Ижтимоий-сиёсий фанларда ва фалсафада индивидлар эркинлиги ва улар продасининг эркинлиги бир-бирига ўхшаш тушунчалар деб қабул қилинади. Бунинг асосий сабабларидан бири, ҳуқуқнинг ўзи одамлар эркинлигининг алоҳида шакли, яъни улар иродасининг эркинлиги эканлиги билан белгиланади. Шу нуқтаи назардан «фуқаро эркинлиги» тушунчаси ҳам иолитологик, ҳам ҳуқуқшунослик фанларининг умумий категориялари сифатида ўрганилади. Демократия инсон эркинлигини қонунлар воситасида кафолатлайди. Демак, демократиянинг ўзи очиқ муҳокама, ижтимоий зиддиятларни ифода этиш ва бартараф қилиш усули сифатида фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар декларацияларида қайд қилинган эркинликларсиз мавжуд бўла олмайди. Бу ерда сўз эркинлиги ва ўз фикрини эркин ифодалаш ҳуқуқи, эркин уюшмалар тузиш ҳуқуқи, ҳаёт тарзини ўзгартириш эркинлиги ва шахснинг хавфсизликка бўлган ҳуқуқи тўғрисида кетмоқда. Ушбу ҳуқуқлар демократиянинг асл

¹ Мустақиллик: Изоҳли илмий-оммабоп луғат. —Т.: Шарқ, 1998, 225-бет.

моҳиятини ташкил қилгани боис, улар ҳимоя қилиниши керак.

Хулоса қилиб айтганда, инсоният борлиқни ва ижтимоий ҳаётда эркинликни ифодалашнинг ҳуқуқдан ташқари бошқа бирон-бир шаклини ҳозиргача кашф этмаган. Бу мантиқан ҳам, амалда ҳам мумкин эмас. Одамлар ўз тенглиги даражасида эркиндирлар ва эркинлиги даражасида тенгдирлар.

↳ Ҳозирги давр ижтимоий-сиёсий фанларида «инсон» деганда Ерда яшаётган мавжудот турларидан бири тушунилади. Инсон алоҳида олинган тур (Homo sapiens) вакилини ифодаловчи умумий тушунчадир. Инсон, умуман зотнинг йиғиқ образи сифатида биоижтимоий мавжудот бўлиб, у бир вақтнинг ўзида ҳам табиатга, ҳам ижтимоий ҳаётга мансубдир. Индивид — инсон зотининг алоҳида олинган нусхаси, унинг вакилларидан бири. Шахс эса у ёки бу инсон сифатида намоён бўлиб, у маълум ва бетакрор индивидуалликка эга бўлади. Индивиднинг жамиятга кириш жараёнлари унинг ижтимоийлашувини таъминлайди. Ижтимоий муносабатларга киришиш натижасида индивиднинг жамиятдаги қадриятлар ва меъёрларни ўзлаштириб бориши учун замин яратилади. Бу жиҳатдан ёндашганда, у ижтимоий таъсир объектидир. Шунингдек, индивид ижтимоийлашув оқибатида жамиятдаги турли муносабатларда фаоллашади ва бунда у ижтимоий муносабатлар субъекти сифатида ҳаракатланувчи шахсга, субъектга, кучга айланади.↓

Инсоннинг иайдо бўлиши, унинг жамиятдаги ўрни ва моҳияти доимо ижтимоий фанларнинг муҳим ва баҳс-таълаб соҳаларидан бири бўлиб келди. Аристотелнинг таъ-

кидлашича, «инсон — табнатаран (моҳиятан) ижтимоий»¹ экаиғини таъкидлаш билан бирга, «умумий маънода кимда-ким ҳокимият юртиш ва бўйсуннига тааллуқли бўлса, ўша фуқародир; ҳар бир давлат тузумида фуқаронинг моҳияти ўзгаради. Давлат тузумининг энг яхши турида кимда-ким маънавий қадриятлар талабларига мос ҳаётни назарда тутган ҳолда бўйсунниш ва ҳокимият юртишни хоҳласа ва унга қобил бўлса, ана ўша фуқародир»².

Инсоннинг моҳиятини дастлабки ўрганган олимлардан бири Хитойдаги Конфуций ва унинг издошлари эди. Эрамиздан илгари 298-238 йилларда яшаган Конфуцийнинг издоши бўлган олим Сень-цзи шундай деб ёзган эди: «Туғма хусусиятлар, бу — самовий муносабатлар ҳосилдир. Уларга таълим ёки одамнинг ўзини яратувчилик ижоди воситасида эришиб бўлмайди. Инсон ёвуз табиатга эга. Инсондаги эзгулик манфаатлар учун орттирилган фазиладир. Ҳозирги инсон туғилишидан бошлаб фойда олишга интилади. Бу шунга олиб келадикки, кишилар ўзаро рақобатлашадилар ва бир-бирларига ён бермайдилар. Шунинг учун ҳам тарбия йўли билан инсон табиатини ўзгартирниш, яратилган қоидалар асосида таълим бериб, уларни адолатлиликка ва масъулиятликка ўргатиш лозим»³. Кўриниб турибдики, инсоннинг жамиятга уюшиши ёки унинг жамият аъзосига айланиши ва фаоллашуви учун у маълум даражада ташқи таъсирга ва ҳаётдаги ижтимоийлашувга эҳтиёж сезади.

Инсоннинг муҳим хусусиятларидан бири — унинг иж-

¹ Аристотель. Соч. в 4-х т. — М.: Мысль, 1984, с.63.

² Ўша жойда, 471-бет.

³ Антология мировой философии. В 4-х т. М.: 1969. Т.1. стр.230-231.

тимой мавжудот эканлигидир. Инсон ўзининг аҳтиёжларини қондириш мақсадларида ўзи каби инсонлар билан бирлашишга интилади. Инсоннинг ижтимоийлашуви сунъий характер касб этиб, у шахс сифатида бошқа инсонлар ўртасидаги муҳитдагина шакллана олади. Агар у инсоний муносабатлардан ҳоли бўлса, ўзидаги ёвузлик ёки ҳайвоний табиатида халос бўла олмайди. Инсондаги жамиятга уюшишга интилишнинг табии тарзда кечилиши Абу Наср Форобий қуйидагича ифодалайди: «Ҳар бир инсон ўз табиати билан шундай тўзилганки, у яшаш ва олий даражадаги етукликка эришмоқ учун кўп нарсаларга муҳтож бўлади. У бир ўзи бундай нарсаларни қўлга кирита олмайди, уларга эга бўлиш учун инсонлар жамоасига аҳтиёж тувилади... Шу сабабли яшаш учун зарур бўлган, кишиларнинг бир-бирларига етказиб берувчи ва ўзаро ёрдамлашуви орқалигина одам ўз табиати бўйича интилган етукликка эришуви мумкин. Бундай жамоа аъзоларининг фаолияти бир бутун ҳолда уларнинг ҳар бирига яшаш ва етукликка эришув учун зарур бўлган нарсаларни етказиб беради. Шунинг учун инсон шахслари кўпайдилар ва ернинг аҳоли яшайдиган қисмига ўришдилар, натижада инсон жамоаси вужудга келди»¹.

Анъанавий жамиятларда инсоннинг яратувчилик ижодий қобилияти аича чегараланди. Чунки анъанавий жамиятларда меҳнатнинг табии тақсмоти ва ихтисослашуви адолат принципларига асосланмади. Шунингдек, бу жамиятларда шахслараро алоқаларнинг ўта табақалашуви, ўзаро ҳаракатлар ва муносабатларнинг норасмий мувофиқлаштирилиши, жамият аъзоларининг бир-

¹ Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. —Т.: А.Қодирий номидаги «Мерос» нашриёти, 1993, 186-бет.

бирига тобелик, уруғчилик ва қон-қариндошлик муносабатлари билан боғлиқлиги натижасида шахс эркинлиги ҳам таъминланмади. Бошқарувдаги примитив тизимлар имтиёсиз жамият аъзоларининг фаоллигини пасайтириб, бу ҳолат шахснинг ижодий фаоллият кўрсатиш ва фикрлаш қобилиятининг ривожлантиришга имкон бермас, натижада ўзаро муносабатлар бнқиқ тарзда рўй берар эди.

Замонавий жамиятнинг пайдо бўлиши билан инсоннинг ижтимоий ва сиёсий муносабатлардаги ўрни юксалиб борди. Бу жамиятларда ўзаро муносабатларнинг бирига таъсир этиш даражаси ва меҳнат тақсимотининг чуқурлашуви рўй берди. Бу жараянларнинг секинлик билан юксак таълим ва тажрибага, шунингдек, юқори касбий малакага асосланиши, ижтимоий муносабатларнинг қонунлар, меъёрлар, шартномалар асосида мувофиқлаштиришнинг расмий тизими яратилиши замонавий жамиятларнинг халқчил бўлишига замин яратди. Диннинг давлат ва бошқарувдан ажратилиши, ижтимоий институтларнинг кўпайиши ва ривожланиши каби омиллар натижасида инсонлараро муносабатлар юксалиб, сиёсий институтларни назорат этиш, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя этиш, жамиятда тенглик ўрнатиш имкониятлари пайдо бўлди. XX асрга келиб энг такомиллашган ва замонавий кишилик бирликларини фуқаролик жамияти деб аташ русумга кирди.

Маълумки, инсон ўзининг ижтимоий мавжудот эканлиги ва ўз моҳиятидан келиб чиқиб, табиий равишда сиёсий муносабатларда иштирок этишга интилади. Ижтимоий-сиёсий муносабатларда фаол иштирок этиш эҳтиёжлари ва зурурияти эса ҳар бир фуқарода манфаатларни

фақат гуруҳий шаклдагина ифодалаш ва қондириш мумкин эканлигини англаб етишга замин яратади. Турли хил ижтимоий гуруҳлар ва табақаларнинг турлича манфаатларини ўзаро тўқнашувлар ва зиддиятларга киришиши, уларни ўзаро келиштириш ва мувозанатлаштиришсиз ҳал қилиб бўлмаслигини англаш жараёнлари табиий равишда халқчил жамият ва сиёсий ҳокимиятга бўлган эҳтиёжларни шакллантирди. Чунки турли манфаатлар мувозанатини таъминлашни фақат демократик жамият билан давлат ҳокимияти ҳамкорлигида амалга ошириш мумкин эканлигини тарихий тажрибалар исботлаб берди. Шу сабабли ҳам, сиёсий онг турли хил ижтимоий гуруҳларнинг сиёсий институтлар ва сиёсий субъектлар билан ўзаро мулоқот ва муносабатларга киришиши учун зарурий эҳтиёжларни шакллантирди ҳамда расмийлаштирди.

Фуқаро ҳуқуқларини таъминлашда инсоннинг табиий ҳуқуқларини эътиборга олиш муҳим аҳамиятга эгадир. Қадимги антик файласуфлар талқинича, табиий ҳуқуқ табиатига боғлиқ ҳолда инсонлар туғилишлариданоқ бир хилдирлар. Ижтимоий шартномалар асосида қонун ва давлат пайдо бўлди. Аристотелнинг фикрича, инсоннинг туғилишидаёқ иайдо бўлган хусусий мулкка бўлган табиий ҳуқуқи унинг табиати ва унинг дастлабки ўзини ўзи севишига асосланади. Қолаверса, ана шу табиий ҳуқуқни таъминлашга интилиш, хусусий мулк жозибаси, уни сақлаш ва қўйайтириш манфаатлари инсоннинг жамиятда тезлик билан ижтимоийлашувига ва фаоллашувига олиб келади.

Тор маънода, инсон ҳуқуқлари тушунчасига фақат давлат ҳимоя қиладиган ва кафолатланадиган ҳуқуқлар

кириб, ҳозирги даврда уларни конституцион ҳуқуқий асослар ёки давлат чегаралари билан чеклаб қўйиш осон вазифа эмас. Бу ҳуқуқларга барча фуқароларнинг қонун олдида тенглиги, яшаш ва жисмоний дахлсизлик ҳуқуқи, инсон қадр-қимматини ҳурмат қилиш, ўзбошимчалик ва ноқонуний ушлаш ёки қамаш, виждон ва дин эркинлиги, ота-оналарнинг ўз болаларини тарбия қилиш ҳуқуқлари, зулмкорларга қаршилик қилиш ҳуқуқи ва бошқалар кирди. Кенг маънодаги инсон ҳуқуқлари эса, ўзида шахс эркинлиги ва ҳуқуқларининг кенг мажмуаси ва турларини ифодалайди.

Барча инсон ҳуқуқларини ижобий ва салбий йўналишларга доир таснифлаш кенг тарқалган. Мазкур ҳуқуқларнинг бу каби бўлиниши эркинликнинг негатив ва позитив жиҳатларини ифодалашга асосланади. Маълумки, эркинликнинг негатив аҳамияти нуқтаи назарига биноан шахсга нисбатан мажбурлаш ва чеклашларнинг йўқлиги тушунилади. Позитив нуқтаи назардан эса танлаш эркинлиги, асосан, инсоннинг ўз мақсадларига эришиш қобилияти, унинг индивидуал ривожланиши ва умуман, унинг қобилиятлари пайдо бўлиши тушунилади. Эркинликларнинг мазкур бўлинишидан келиб чиқиб, негатив ҳуқуқлар деганда, давлат ва бошқа инсонларнинг индивидга нисбатан у ёки бу ҳаракатлардан ўзини тийиб туриши тушунилади. Бу ҳуқуқлар шахсни ноҳуш таъсирлардан, унинг эркинлигини бузиши мумкин бўлган араланиш ёки чеклашлардан ҳимоя қилади. Бу ҳуқуқлар асос бўлувчи, муҳим ва мутлақ ҳуқуқлар сирасига киради. Мазкур ҳуқуқларни таъминлаш давлат ресурслари ёки мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражаларига боғлиқ эмас. Негатив ҳуқуқлар шахс эркинлигининг асосидир.

Негатив ҳуқуқлардан фарқли ўлароқ, позитив ҳуқуқлар фуқарога уни у ёки бу нсъматлар билан таъминлаш, унинг маълум ҳаракатларини амалга ошириши учун давлат, шахслар ва ташкилотлар мажбуриятларини ифодалайди. Бу, масалан, ижтимоий ёрдам олиш, таълим олиш, соғлиқни сақлашни ҳимоя қилиш, муносиб яшаш даражаси таъминланиши ҳуқуқлари кабилардир.

**Ўзбекистонда инсон
ҳуқуқларини ҳимоя
қилиш асослари**

Инсоннинг фуқаролик (шахсий), сиёсий иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлари амалга

ошиш йўналишларидан келиб чиқиб, негатив ва позитив ҳуқуқлар соҳаларига бўлинадилар. Уларнинг ичида фуқаролик ҳуқуқлари инсоннинг табиий, асос бўлувчи ва ажралмас негатив ҳуқуқлари доирасига киради.

Мустақиллик даврида Ўзбекистонда инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва уларни таъминлашнинг ҳуқуқий асослари ривожланган мамлакатлар тажрибаси ва миллий қадриятлар талаблари даражасида шаклланди. Шунингдек, Конституция ҳамда қонунлар инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлашнинг фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат талаблари даражасидаги мезонлари, мезорларини ярата олди. Конституциянинг 24-моддасидаги «Яшаш ҳуқуқи ҳар бир инсоннинг узвий ҳуқуқидир. Инсон ҳаётига суиқасд қилиш энг оғир жиноятдир», 25-моддасидаги «Ҳар ким эркинлик ва шахсий дахлсизлик ҳуқуқига эга. Ҳеч ким қонунга асосланмаган ҳолда ҳибса олиниши ёки қамоқда сақланиши мумкин эмас», 27-моддасидаги «Ҳар ким ўз шаъни ва обрўсига қилинган тажозо

вузлардан, шахсий ҳаётига аралашидан ҳимояланиш ва турар жойи дахлсизлиги ҳуқуқига эга. Ҳеч ким қонун назарда тутган ҳоллардан ва тартибдан ташқари бировнинг турар жойига кириши, тинтув ўтказиши ёки уни кўздан кечириши, ёзишмалар ва телефонда сўзлашувлар сирини ошкор қилиши мумкин эмас», 29-моддасидаги «Ҳар ким фикрлаш, сўз ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқига эга...», 32-моддасидаги «Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари жамият ва давлат ишларини бошқаришда бевосита ҳамда ўз вакиллари орқали иштирок этиш ҳуқуқига эгадирлар. Бундай иштирок этиш ўз-ўзини бошқариш, референдумлар ўтказиш ва давлат органларини демократик тарзда ташкил этиш йўли билан амалга оширилади», 36-моддасидаги «Ҳар бир шахс мулкдор бўлишга ҳақли. Банкка қўйилган омонатлар сир тутилиши ва мерос ҳуқуқи қонун билан кафолатланади», 43-моддасидаги «Давлат фуқароларнинг Конституция ва қонунларда мустаҳкамланган ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлайди»¹ **каби фуқаролик жамияти қуришнинг демократик қадриятлари ва тамойиллари шаклланишини таъминлайдиган қонун ва қоидаларнинг киритилиши Ўзбекистонда демократик жамият барпо этишнинг келажак истиқболларини белгилаб берди.**

Фуқаро эркинлигини таъминлаш унинг бурчлари билан мустаҳкам боғлангандагина, реал воқеликка айланиши мумкин. Ривожланган мамлакатларда фуқаро бурчларига қонунларга амал қилиш, бошқа шахсларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳурмат қилиш, солиқларни тўлаш,

¹ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т.: Ўзбекистон, 2000, 10-14-бетлар.

ҳарбий мажбурият, табиат, атроф-муҳит, тарихий ёдгорликларни асраш кабилар киради. Баъзи мамлакатларда эса давлат ҳокимияти органларига сайловларда овоз бериш ҳам муҳим фуқаролик бурчларидан бири ҳисобланади. Демократик жамият қуриш тажрибалари кўрсатадики, қайси бир жамиятда мансаби, ирқи, жинси ва ижтимоий мавқеи қандай бўлишидан қатъий назар, фуқаролар конституция ва қонунлар билан мустаҳкамлаб қўйилган ўз бурчларини амалда бажарганларидагина, ўзларига тегшли бўлган эркинликлари ва ҳуқуқларидан фойдалана олишлари мумкин. Акс ҳолда, бу демократик қадриятлар кўпол равишда бузилиб келинган. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон Конституциясининг IX бобидаги 6 та модда махсус равишда фуқароларнинг бурчларини мустаҳкамлаб қўйган. Хусусан, Конституциянинг 48-моддаси қуйидагича ифодаланади: «Фуқаролар Конституция ва қонунларга риоя этишга, бошқа кишиларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари, шаъни ва қадр-қимматини ҳурмат қилишга мажбурдирлар».

Фуқароларнинг сиёсий фаоллигини ошириш — демократик жамият қуриш омили

Демократик жамият барпо этишда фуқароларнинг ижтимоий жараёнларда фаол иштирок этиши энг муҳим омиллардан биридир. Бу ҳақида мамлакат Президенти И.А.Каримов қуйидаги фикрни билдиради: «Ҳокимият тузилмаларининг демократик мазмуни кўп жиҳатдан давлатни бошқаришда фуқароларнинг иштирок этиш масаласи қанчалик ҳал қилинганли-

ги билан белгиланиши маълум. Ўзбекистонда ушбу ҳуқуқнинг амал қилиши учун қонун асослари яратилган. Бироқ ҳалш жамият ва фуқаролар давлатни бошқаришда иштирок этнш, ўзларни қандай бошқарилаётганлиги ҳақида маълумот олиш ҳуқуқини англай бошлашига ва бу ҳуқуқдан фойдалана оладиган бўлишларига эришиш керак. Шундай шароитдагина давлат ва унинг институтлари, мансабдор шахслар жамият ва фуқаро олдидagi ўз масъулиятларини ҳис қиладилар. Бунинг учун фуқароларнинг сиёсий фаоллигини ошириш зарур. Барқарор, мустаҳкам тизимларда, агар фуқароларнинг сиёсий манфаатларини рўйбга чиқариш учун ҳамма ҳуқуқий, демократик шарт-шароитлар яратилган бўлса, аҳолининг ўзи ихтиёрий равишда, профессионал асосда мамлакатнинг сиёсий ҳаётида тобора кенг иштирок этади»¹.

Фуқароларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллигини оширишда фуқаролик жамияти институтларининг ўрни беқиёсдир. Ҳозирги даврда Ўзбекистон жамиятида 7 миллионга яқин фуқаролар касаба уюшмалари фаолиятида, 600 мингдан ортиқроқ фуқаролар эса сиёсий партиялар аъзолари сифатида жамоатчилик ишларида иштирок этадилар. Шунингдек, миллионлаб фуқаролар ёшлар, хотин-қизлар, турли жамғармалар, нодавлат, ноижорат ташкилотлар фаолиятида иштирок этадилар. Мамлакат вилоятларида 661 та, туманларда 4564 та, шаҳарларда 831 та вилоят, шаҳар ва туман кенгашлари депутатлари, 10 000 га яқин ўзини ўзи бошқариш органлари ижтимоий-сиёсий жараёнларда фаол иштирок этмоқдалар.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. —Т.: Ўзбекистон, 1997, 173-174-бетлар.

Мустақиллик даврида ёшларнинг ижтимоий фаоллигини оширишга ҳам муҳим эътибор берилди. Мамлакатда Ўзбекистон ёшларининг «Қамолот» ижтимоий ҳаракати жамиятнинг барча йўналишларида кенг фаолият олиб бормоқда. Ҳаракат фаолиятининг асосий мақсади — ёшларни бирлаштириши, соғлом турмуш талаблари асосида тарбиялаш, уларнинг машаақатларини ҳимоя қилиш, ёш йиғит-қизларининг ўз ақл-заковати, куч-гайратини тўла намоён этиши, жамиятда муносиб ўрин эгаллашлари учун шарт-шароит яратиб беришдан иборат, деб белгиланган. Ҳаракатга Ватан тараққиёти, юрт тинчлиги, халқ фаровонлиги йўлида меҳнат қилиш ва курашнинг ўзи учун ҳаётий эътиқод деб биладиган, ўқишда, меҳнатда, ҳарбий хизматда, жамоатчилик ишларида бошқаларга ўрнатқ бўладиган ўн тўрт ёшдан йиғирма саккиз ёшгача бўлган Ўзбекистон ёшлари аъзо бўлиши мумкин. Ҳаракатнинг вилоят, шаҳар ва туман бўлимлари, мактаблар, лицей ҳамда коллежлар, олий ўқув юрғлари, меҳнат жамоалари, ҳарбий қисмларда бўлим ва бошланғич ташкилотлари фаолият олиб боради. Мамлакатда 14 ёшдан 28 ёшгача бўлган ёшларининг сони 7 миллиондан ортиқроқни ташкил этади. Ҳозирги даврда ҳаракатнинг бошланғич ташкилотлари сони 20 мингдан ортиқроқни ташкил этиб, улар 4 миллиондан ортиқроқ ёшларни бирлаштиради. Шунингдек, ҳаракат таркибида унинг ҳомийлиги асосида ишлайдиган 7 ёшдан 14 ёшгача бўлган ўқувчиларни бирлаштирган Болалар ташкилоти ўз фаолиятини тарбиянинг ўзинга хос ёндашув ва усулларида фойдаланган ҳолда, болалар дунёқарашига ватанпарварлик, ижтимоий тадбирларда фаол иштирок этиши, ўзини ўзи бошқаришнинг йрғанишини сингдирши каби йўналишларга қаратган.

Ижтимоий-сиёсий фаолликни оширишда сайловлар муҳим ўрин тутди. Унда аввало, сайловчиларнинг ихтиёрий равишда берган овозларига биноан сиёсий институтларнинг легитимлиги ошади. Қолаверса, сайловларда жамиятдаги турли хил гуруҳларнинг тинч рақобатдошлиги қутилганлиги сабабли ҳам сайлаш жараёнлари сиёсий эҳдииятларни ҳал этишга олиб келади. Шунингдек, сайловлар аҳоли сиёсий манфаатларини ифода этувчи сиёсий партиялар, бошқа сиёсий ташкилотларнинг фаол ҳаракатлари туфайли турли экстремистик ҳаракатларни чеклаб туради. Шу билан бирга, сайловлар фуқароларнинг ижтимоий-сиёсий ижтимоийлашувига кўмаклашади. Сайловлар вақтидаги турли кампаниялар, айни жараёнларни оммавий ахборот воситаларида ёритиш каби тадбирлар сайловчиларнинг сиёсий ва ҳуқуқий маданиятини юксалтиради, фуқароларнинг сиёсий жараёнларда фаол иштирок этишига қулай имкониятлар яратади.

Ўзбекистонда фуқаролар ижтимоий фаоллигининг ўсиб бориши уларнинг мамлакат давлат органларига бўлган сайловлардаги иштирокида ҳам сезилмоқда. 1999 йил 5 декабрда иккинчи марта демократик таъйинлар асосида Олий Мажлисга бўлган сайловларда 12,5 миллиондан ортиқ сайлов ҳуқуқига эга бўлган фуқароларнинг 95,03 фоизи иштирок этдилар. Унда 250 та Олий Мажлис депутатлари сайланди. Шунингдек, 2000 йилнинг 9 январиди Ўзбекистон Республикаси Президентлигига сайловлар бўлиб ўтди. Унда эса 12 миллион 123 мингдан кўпроқ сайловчилар иштирок этдилар. «Фидокорлар» миллий демократик партиясининг номзоди Ислом Абдуғаниевич Каримов учун 11 миллион 147 минг 621, ёки сайловчиларнинг 91,90 фоизи овоз бердилар.

Мамлакатда ўтказилган сайловларни таҳлил этиш шунинг кўрсатдики, фуқароларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллиги йилдан-йилга ўсиб бормоқда. Мамлакат фуқаролари ҳозир мамлакатда амалга оширилаётган сиёсий жараёнлар ва ислохотларга нисбатан бепарқ эмаслар. Айниқса, фуқароларнинг ўз манфаатларини ижтимоий фаоллик ва гуруҳий нодавлат ташкилотлар воситасида ифода этиш, уларни қондиришга интилишлари ривожланиб бормоқда. Лекин, шу билан бирга, фуқароларнинг қарорлар қабул қилишдаги фаоллигини ошириш учун улар дунёқарашида демократик тамойиллар асосидаги сиёсий ва ҳуқуқий онгини енгидириш эҳтиёжлари сезилмоқда. Бунинг асосий сабабларидан бири, иқтисодий ҳамда сиёсий ҳаётни эркинлаштиришдир.

Ҳақиятни ташкил этиш қонуниятларига биноан маълум бир сиёсий тизим доирасида турган индивид ва ижтимоий гуруҳлар ижтимоий-сиёсий жараёнга бир хилда тортилмайдилар. Уларнинг баъзилари сиёсатга бепарқ қарайдилар, яна бошқалари баъзи пайтларда ижтимоий-сиёсий жараёнда иштирок этадилар, учинчилари эса доимо сиёсий қурашга интиладилар. Ҳаттоки, сиёсий ва ижтимоий ҳодисаларда фаол рол ўйнаётганлар ичида ҳам фақат уларнинг баъзилари ҳокимиятга ёки жамоатчилик фаолиятига жон-жаҳдлари билан интилади.

XX аср 90-йилларининг охири — янги аср бошларидаги сиёсий ислохотларнинг муҳим аҳамияти шунда бўлдики, бу пайтга келиб халқ оmmasининг ижтимоий-сиёсий фаоллигини ошириш, сиёсий маданиятини юксалтириш, демократиянинг энг муҳим тамойилларини ҳаётга татбиқ этиш учун шарт-шароитлар яратилди. Ўзбекистонда сиёсий жараёнларни демократлаштиришнинг ўзига хос қад-

рийтлари шаклланди. Мамлакат Президентини И.А.Каримов мустақиллик давридаги тажрибаларини ва статкчи хорижий мамлакатлар ижтимоий-сиёсий ҳаётини чуқур таҳлил этиб, фуқароларнинг сиёсий жараёнларда иштирок этишининг демократик тамойилларини илгари сурди: «Жамиятда демократия қай даражада эканлигини белгиловчи камда учта мезон бор. Булар — халқнинг қарорлар қабул қилиш жараёнларидан қанчалик хабардорлиги, ҳукумат қарорлари халқ томонидан қанчалик назорат қилиниши, оддий фуқаролар давлатни бошқаришда қанчалик иштирок этишидир...»¹

Ўз-ўзидаи равшанки, сиёсий тузум тўла-тўкис амал қилишини ва унинг янада эркинлашувини таъминлаш учун уни ташкил этувчи ҳамма тузилмалар, яъни мавжуд субъектлар — шахс, сиёсий институтлар, аҳолининг ижтимоий гуруҳлари ҳамда қатламлари ва ҳоказолар тўлақонли фаолият кўрсатишига эришиш зарур»².

Кўриниб турибдики, фуқароларнинг сиёсий фаолиятини юксалтириш, уларнинг қарорлар қабул қилишда бевосита ёки бевосита иштирок этиш мамлакатда фуқаролик жамиятини қуриш кафолатларидан биридир. Айниқса, собиқ тоталитар тузум мерос қилиб қолдирган маъмурий буйруқбозлик тизими асоратлари фуқаролар дунёқарашини, сиёсий онини ва амалий хатти-ҳаракатида барҳам топмас экан, ижтимоий ҳаётни сиёсий жиҳатдан эркинлаштиришга доир ислохотлар ҳам қийин кечиши турган гап.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т.: Ўзбекистон, 1997. 181-182-бетлар.

² Ўша жойда.

Маълумки, сиёсий онг ва сиёсий маданият юксалишида фуқароларнинг сиёсий қарорлар қабул қилишдаги иштирокининг аҳамияти беқийсдир. Фуқаролар жамоат ташкилотларининг фаолияти воситасида ёки бевосита сиёсий қарорлар қабул қилиш жараёнида иштирок этар экан, уларда қуйидаги ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар содир бўлиши кутилди:

— фуқароларнинг сиёсий қарорлар қабул қилишдаги иштироки уларнинг сиёсий-ижтимоий фаоллигини ўйғотади, ҳаракатга келтиради, бу йўналишда муайян кўникмалар шаклланади. Бошқача айтганда, ҳар бир фуқароларнинг ижтимоийлашув жараёни амалга ошади;

— қарорлар қабул қилиш жараёнида фаол иштирок этиш оддий фуқароларнинг манфаатлари, эҳтиёжлари ва интилишларининг ҳисобга олинишига тўртки бўлади. Энг асосийси, бу жараёнлар фуқароларда сиёсий масъулият руҳини шакллантиради;

— фуқароларнинг сиёсий қарорлар қабул қилишда турли ижтимоий гуруҳларнинг манфаатларини турли жамоат ташкилотлари ва сиёсий партиялар воситасида ифодаланишидан қониқишлари уларни янада фаоллаштиради; натижада ўзаро манфаатлар келишуви оқибатида жамиятнинг барқарор бўлишига катта ҳисса қўшилади;

— бу жараёнларда иштирок ҳар бир фуқарога ўзлигини англашга, унинг жамиятда ўзига муносиб ўрин эгаллашига қулай шароит яратади, миллий ифтихор туйғуларининг юксалишини таъминлайди;

— давлат ҳокимияти жамиятдаги барча ижтимоий табақалар ва гуруҳлар манфаатларини ўз сиёсий қарорларида ифодалашига эриштиради; маъмурий қарорлар амалга ошириши натижасида сиёсий ҳокимият янада легитимла-

шад: давлат органларини, фуқароларни бошқариш, сиёсий қарорларни бажаришни таъминлашга доир жараёнлар ва маъмурий тадбирларни амалга оширишни жамият ҳеч бир зўриқиниш ва ихтиёрий равишда қабул қилди; шунингдек, бу фаолият фуқаролар томонидан кенг қўллаб-қувватланади;

— бу жараёнлар жамиятдаги кўнчилиқ фуқароларнинг иродасини ифодалашга имкон яратиб, жамият ва давлат ҳокимиятининг демократик таъиниллар асосида фаолият кўрсатиш салоҳиятини оширади.

Фуқароларнинг сиёсий маданияти ва фаоллиги

Фуқароларнинг сиёсий маданияти ва фаоллигини оширишда уларнинг сиёсат ва ҳокимиятга нисбатан шахсий муносабатларини билдиришлари муҳим аҳамиятга молик маънавий ҳодисадир. Бундай шахсий муносабат инсоннинг ўз фуқаролик бурчини англаб етган, сиёсий субъект сифатида фаолият кўрсата олишни ифода этади. Шунинг учун инсоннинг демократик, сиёсий қадриятларга нисбатан муносабатларининг турлича шаклда рўй бериши (масалан, ҳокимиятга, давлатга, партияларга ва институтлашмаган субъектларга нисбатан) сиёсий маданиятнинг муҳим тузилишини тавсифлаб беради.

Умуман, сиёсий маданият инсоннинг сиёсий ҳодисалар ҳақидаги қадриятларга доир тасаввурлари ва унинг амалиётда намоён бўладиган хулқининг ёки унинг сиёсий ҳокимият субъекти сифатидаги фаолиятининг кўринишидир. Шу маънода, сиёсий маданият фуқаронинг

умуминсоний аҳамиятга молик бўлган сиёсий фаолият намуналарини қай даражада эгаллаганлигини намоён қилади. Шунингдек, у инсондаги фикрлаш ва амалий фаолият меъёрларини жамият маданияти, деб таърифлаган субъективлигини қанчалик даражада ошира олганлиги ҳамдир.

Жамиятнинг ҳар бир аъзоси ижтимоийлашув ва камолотга эришиш жараёнида ижтимоий-маданий мавжудот сифатида шаклланади. Шунингдек, инсон жамиятда ҳукмрон бўлган ижтимоий-маданий тизимнинг асосий хусусиятларини ўзида уйғунлаштиради ва умумлаштиради. Айни пайтда, ҳар бир индивид сиёсий маданият ташувчи ҳисобланади ва шу сабабли ҳам сиёсий маданият сиёсий-маданий тизимнинг умумлаштирувчи, бирлаштирувчи қисми деб қаралади. Сиёсий маданият, бу — муносабатлар тизими ва айни пайтда авлодлар алмашинуви натижаси, уни ташкил этувчи унсурларни ишлаб чиқиш ва қайта ишлаб чиқиш жараёнидир. Сиёсий маданият ривожланиб борувчи динамик ҳодисадир.

Инсонда дунёқараш шаклланишидан сўнг уни ҳимоя қилишга қодир ҳуқуқий маданият шаклланишига шартшароитлар яратиш зарурияти туғилади. Демак, ҳуқуқий маданият ва ҳуқуқий ҳимоянинг мавжудлиги жамиятни демократиялашнинг асосий кафолатларидан биридир. Қолаверса, демократияни табиий равишда ривожлантириш учун фуқароларнинг умумий маданиятлилик даражаси ҳам юқори бўлиши лозим. Аниқроғи, демократик жараён билан инсоннинг маданиятлиги ўртасидаги мувозанат доимий характерга эга бўлиши керак. Фақат юксак маданиятгина жамиятни ҳақиқий демократик ривожланишга олиб келади. Шунингдек, бу жараёнлар ин-

қиллобий эмас, балки тадрижий йўл билан бўлиши зарурлиги ҳам муҳим аҳамият касб этади. Яъни, табиий ривожланиш йўли бошқа усулларга қараганда энг маъқуллидир. Илҳом тарихий тажрибаси бундай йўлини охириги ютуқ сифатида танлагани бежиз эмас.

Сийсий маданият узоқ йиллар ва авлодлар алмашишуви натижасида таркиб тошган сийсий қоялар, анъаналар, сийсий амалиёт меъёрлари, турли ижтимоий институтлар ўртасидаги ўзаро муносабатларга доир концепцияларни ўз ичига олади. У кишиларнинг ўзлари яшаётган мавжуд тизимга, ундаги институтларга ва хатти-ҳаракат қондаларига, алоҳида шахс, жамият ва давлат ўртасидаги ўзаро муносабатлар тамойилларига нисбатан шаклланган интилишлари ва кўрсатмаларни ҳам ўз ичига қамраб олади.

Сийсий маданият қадриятга оид меъёрий тизим ҳисобланади. У ўзиде сийсий тизимдаги таянч, эътиқодлар, кўрсатмалар, йўналишлар, интилишлар тимсолларини акс эттиради ва бирлаштиради. Америкалик сийсатшунос Д.Дивайннинг фикрича, сийсий маданият маълум ижтимоий-сийсий тизим аъзолари ёқлайдиган, «кенг тарқалган, фундаментал сийсий қадриятларнинг тарихий тизимидир»¹. Сийсий маданият «сийсий мафкура», «леги-тиммен», «суверештет», «қонун бошқаруви», «сийсий партия» каби категорияларни ўрганганини ҳам тақозо этади. Сийсий маданият маълум даражада жамият аъзолари олдига чегаралашлар қўяди. Сийсий жараёнлар ва сийсий ҳуққда намоён бўладиган эътиқодлар, ҳис-туйғулар, қадриятлар

¹ Қаранг: Devine. The Political Culture of the United States. Boston, 1972, P.3-7.

олдидаги бундай чегаралашлар ҳам ўз навбатида сиёсий маданиятнинг муҳим унсури ҳисобланади. Алоҳида шахсининг, гуруҳнинг ва бошқа ижтимоий бирликлар умумий дунёқарашининг таркибий қисми бўлган сиёсий дунёқараш сиёсий маданиятнинг энг муҳим компонентиدير¹.

Сиёсий маданиятни ташкил этувчи қадриятлар, йўналишлар, кўрсатмалар, стратгиялар сиёсий тизимнинг шаклланиши ва сақланиб қолишида асосий ўринни эгаллайди. Жамият аъзолари ўзаро баҳам кўрадиган «ижтимоий» қадриятлар тизими миқдоран унинг алоҳида компонентлари ўртасидаги ўзаро муроа ва келишувни белгилайди ҳамда унинг барқарорлиги, яшаб қолиш қобилиятининг психологик мустақил эканлигини аниқлаб беради.

Кинилар ўзларнинг ижтимоий, иқтисодий, сиёсий манфаатлари ёки имкониятларини рўёбга чиқариш учун амалий жараёнларда иштирок эта бошлагандагина, сиёсий маданият шаклланиб боради. Бундай маданиятни фақат сиёсий партиялар, манфаатлар гуруҳлари фаолиятида иштирок этиш орқалигина эгаллаш мумкин. Ҳеч бир инсон яқка ўзи ҳаракат қилиб, ўзининг моддий, сиёсий, ҳуқуқий манфаатини ёки эркин фикрлаш ҳуқуқини қўлга киритолмайди.

Сиёсий маданиятнинг тоталитар тури ижтимоий, иқтисодий ва маънавий ҳаётнинг принципиал бир хил бўлишига асосланади ҳамда ҳар қандай турли-туманлик, ранг-барангликни йўқотишга мойил ғояларга таянади. Собиқ СССРдаги маданиятнинг бу тури турли ижтимоий

¹ Қирғизбоев М. Фуқаролик жамияти: сиёсий партиялар, сиёсий мафқуралар, сиёсий маданиятлар. —Т.: Шарқ, 1998. 85-86-бетлар.

гуруҳларнинг ўзига хос мақсад ва манфаатларини очиқ намоён қилишга йўл қўймаган. Шун билан бирга тоталитар режим фуқароларнинг сиёсий ҳаётдаги танлаш имкониятларини чегаралаб, ҳар қандай муқобилликни инкор қилар, битта мулкчилик тури, битта партия, бир ўринга битта номзод каби чеклашларни олдиндан белгилаб берар эди. Бу ҳолат ўз навбатида тотал турғунликни, қолаверса, эмирилишни ҳам келтириб чиқарди.

Сиёсий маданиятнинг плюралистик тури қўйидаги муҳим шарт-шароитлар яратилганидагина пайдо бўлиши, ривожланиши, алоҳида устуворлик касб этиши мумкин:

— иқтисодий ва ижтимоий ҳаётда плюрализм мулкчиликнинг турли шакллари пайдо бўлиши, хўжалик юришнинг турли усулларини амал қилиши шарт;

— жамият ижтимоий таркиби қанчалик ранг-баранг бўлса, сиёсий маданият шаклланиши учун шунчалик кўпроқ замин пайдо бўлади.

— фуқаролик жамияти сиёсий институтларининг шаклланиши; давлат ҳокимиятини шакллантириш асосан сайловлар воситасида амалга ошириши, ҳеч ким, ҳеч бир гуруҳнинг бу ҳокимиятни на амалда, на ҳуқуқий жиҳатлардан ўз монополиясига айлантиришига йўл қўймаслик лозим;

— сиёсий партиялар ва ҳаракатлар ўртасида ижтимоий ривожланишнинг асосий қадриятлари, идеаллари ҳамда мақсадлари хусусида келишувга келиш керак;

— шахс эркинлиги таъминланиши даркор.

**ЖАМИЯТ ИҚТИСОДИЙ
ҲАЁТИНИ ЭРКИНЛАШТИРИШ
ВА ДЕМОКРАТЛАШТИРИШ**

**Иқтисодиёт ва
демократик
jamiyatning ўзаро
боғлиқлиги**

Иқтисодиёт жамият ҳаётининг муҳим соҳаларидан бири бўлиб, инсон ривожланиши манбани ташкил қилади. Унда инсонлар ўзларининг моддий ҳамда маънавий эҳтиёжларини қондириш мақсадида турли наъмат ва воситаларни ишлаб чиқарадилар, ўзаро иқтисодий муносабатларга киришадилар.

Иқтисодий ҳаёт кишиларнинг ижтимоий, маданий, сиёсий ҳаёт соҳаларининг моддий асосини ташкил этади ва уларнинг ривожланишига таъсир кўрсатади. Айни пайтда, жамиятнинг ижтимоий-сиёсий ва давлат тизими иқтисодиётга жиддий таъсир этади.

Собиқ тоталитар, маъмурий буйруқбозлик тизими шароитида сиёсат иқтисодиётдан устуни бўлиб, унинг ривожланиши йўналишларини белгилаб берарди. Бу тизимнинг иқтисодий негизини давлат ва колхоз-кооператив мулкчилиги шаклларида иборат умумхалқ мулки ташкил этарди. Давлат асосий ишлаб чиқариш фондида-

ришинг 90 фоиздан ортингига эга бўлиб, иқтисодиётда яккахокимликни ўрнатган эди. Бунинг оқибатида давлат иқтисодиёти, иқтисодий ҳаёти бир марказдан маъмурий буйруқбозлик асосида бошқариб борар эди.

Жамият аъзолари ижтимоий мулкка эгаллик қилиш ҳуқуқидан маҳрум эдилар. Тадбиркорлик, бизнес билан шуғулланиш қонуни билан ман этилган эди. Бундай фаолият билан шуғулланганлар чайқовчи, ёт унсур сифатида жиноий жавобгарликка тортилар эдилар.

Кишиларнинг мулкдан, унинг натижаларини тасарруф этишдан бегоналанганлиги тўғрисида, меҳнат мотивацияси сўят эди. Пиروвард натижада, собиқ Иттифоқ чуқур таназулга учради.

Маълумки, шахсинг мулкдор бўлиш, эркин касб танлаш, адолатли меҳнат шароитларида ишлаш, ўзи истаган иқтисодий фаолият тури билан эркин шуғулланиш ҳамда шунга мувофиқ чекланмаган даромад олиш ва яхши яшаш имкониятларига эга бўлиш каби ҳуқуқларини амалга оширишни фақат ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётигига таъминлашга қодирдир.

Мустақилликка эришган Ўзбекистон ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётига асосланган демократик ҳуқуқий давлатни ва фуқаролик жамиятини барпо этиш мақсадида тўб ислоҳотларни амалга оширмоқда.

Шунинг учун ҳам Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида «бозор мүнсабатларини ривожлантиришга қаратилган Ўзбекистон иқтисодиётининг негизини хилма-хил шакллардаги мулк таркили этади. Давлат истеъмолчиларнинг ҳуқуқи устуновлигини ҳисобга олиб, иқтисодий фаолият, тадбиркорлик ва меҳнат қилиш эркинлигини, барча мулк шаклларининг тенг ҳуқуқлилигини ва ҳуқуқий

жиҳатдан баб-баравар муҳофаза этилишини кафолатлайди»¹ деб белгилаб қўйилган.

Амалдаги илоҳотларнинг асосий мақсади ҳақида Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов: «Барча илоҳотларнинг иқтисодий, демократик, сиёсий илоҳотларнинг асл мақсади инсонга муносиб турмуш ва фаолият шароитларини вужудга келтиришдан иборат»², деб таъкидлаган.

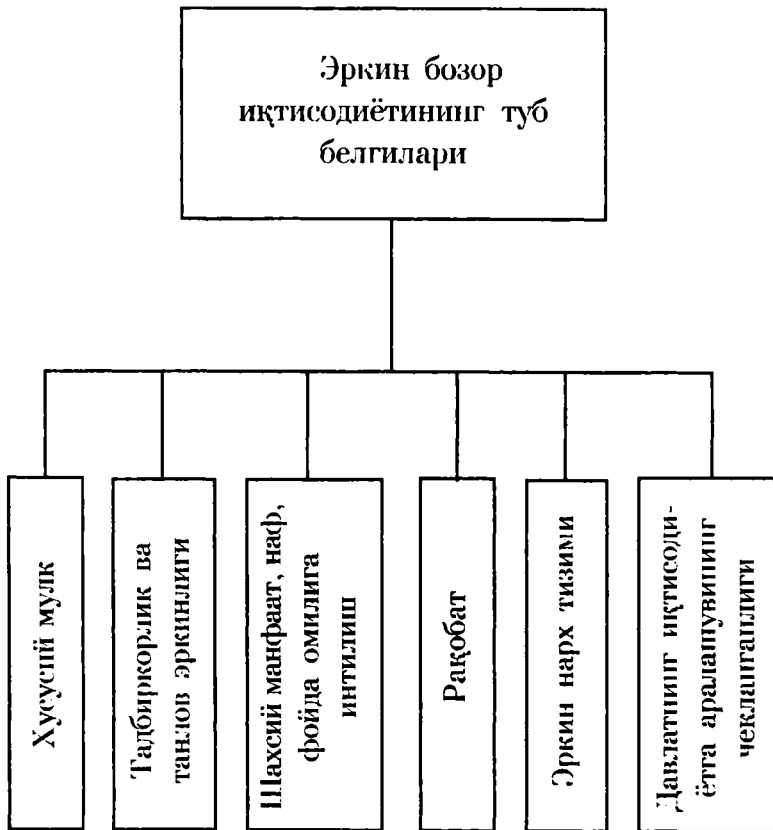
Эркин ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётининг энг муҳим белгиси иқтисодий плюрализм бўлиб, демократиянинг умумбашарий тамойили ҳисобланади. Иқтисодий плюрализм тушунчаси мулк шакллари ва хўжалик юритиш усулларининг хилма-хил бўлишида ўз ифодасини топади. Шу билан ҳам, ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиёти ўз моҳиятига кўра кўп укладли полииқтисодиёт бўлиб, унда турли мулк шакллари ва хўжалик укладларининг тенг ҳуқуқлилиги, мувозанатда бўлиши ҳамда иқтисодий фаолият, тadbirkorлик ва меҳнат қилиш эркинлиги таъминланади.

Демократик жамиятга монанд демократик иқтисодий тамойиллар эркин бозор иқтисодиётининг қўйидаги туб белгиларида ўз ифодасини топади. 1) хусусий мулк; 2) тadbirkorлик ва таълов эркинлиги; 3) шахсий манфаатнинг инсон хатти-ҳаракатининг бош мотиви эканлиги; 4) рақобат; 5) эркин нарх тизими; 6) давлатнинг иқтисодиётга аралашувининг чекланганлиги (қarang: 1-чизма).

¹ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. —Т.: Ўзбекистон, 2003, 11-бет.

² Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. —Т.: Ўзбекистон, 1998, 173-бет.

Демократик жамиятнинг асоси бўлган эркин бозор иқтисодиётининг туб белгилари

**Ўзбекистонда жамият
иқтисодий ҳаётини
эркинлаштиришнинг
мақсади ва босқичлари**

Ўзбекистонда шакл-ланаётган хусусий мулк икки турдан иборат бўлади: биринчиси — якка тартибда фаолият юр-тувчи тадбиркорларнинг, деҳқон ва фермерларнинг хусусий

мулки, иккинчиси — уларнинг ширкат ҳўжаликларидаги пайлари, акциядорлик жамиятларидаги акциялари, уюшма-лардаги улушларидан иборат корпоратив хусусий мулк. Якка ва корпоратив (улушли) хусусий мулк эгалари мулкдор ҳисобланиб, уларнинг мулкка бўлган ҳуқуқлари дахлсизли-ги давлат томонидан ҳимояланди. Ўзбекистон Республика-сининг «Фуқаролик кодекси»да «Мулк ҳуқуқи шахснинг ўзига қарашли мол-мулкка ўз хоҳиши билан ва ўз манфа-атларини кўзлаб эгаллик қилиши, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш, шунингдек ўзининг мулк ҳуқуқини, ким томонидан бўлмасин, ҳар қандай бузишни баўтараф этишни талаб қилиши ҳуқуқидан иборатдир. Мулк ҳуқуқи муддат-сиздир»¹. Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида эса мулкдор ҳуқуқининг дахлсизлиги билан бирга, унинг масъулияти ҳам белгилаб берилган. Хусусан, унда «Мулкдор мулкига ўз хоҳишига кўра эгаллик қилади, ундан фойдала-нади ва уни тасарруф этади. Мулкдан фойдаланиш экологик муҳитга зарар етказмаслиги фуқаролар, юридик шахслар ва давлатнинг ҳуқуқларини ҳамда қонун билан қўриқланадиган манфаатларини бузмаслиги шарт»², деб таъ-кидланган. Тадбиркорлик ва бозор иқтисодиёти хусусий мулк миқёсларининг кенгайиб боришига олиб келади.

¹ Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси. —Т.: 19, 164-модда.

² Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. —Т.: Ўзбекистон, 2003, 11-бет

Тадбиркорлик эркинлиги айрим шахслар ва уларнинг уюмлари, гуруҳларининг фойда, даромад олиш мақсадида маълум соҳада хўжалик, иқтисодий фаолият юритиш эркинлигини билдиради. Бу шунингдек, у ёки бу тармоққа тадбиркорларнинг ўз хоҳишларига кўра киришини ва ундан чиқшини ҳам аниқлатади.

Танлаш эркинлиги истеъмолчилар ҳуқуқлари ва манфаатларининг устунлигини, уларнинг ўз хоҳиши, талаблари, диди, даромадига мос товар ва хизматларни танлаш эркинлигига эга эканликларини ифодалайди. Бунинг учун биринчидан, товар, хизматлар ҳамда ресурс бозорлари ҳам қиммат, ҳам арзон, бир-бирларининг ўрнини босувчи ва тўлдирувчи товарлар билан бўлган бўлиши, иккинчидан, давлат истеъмолчиларни уларнинг ҳаёти, саломатлигига зиён ва зарар етказувчи товарлардан ҳимоя қилади. Шу мақсадларда ✓Ўзбекистон Республикасининг «Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида»ги Қонуни амалга оширилмоқда. Унга биноан истеъмолчилар товар (иш, хизмат) ва уларни ишлаб чиқарувчи (бажарувчи)лар ҳақида тўғри ва тўлиқ маълумот олиш, товарларни эркин танлаш ҳуқуқига эгадирлар. Товар, иш, хизмат истеъмолчининг ҳаёти, соғлиғи ва мол-мулки учун хавфли нуқсонга эга бўлгани ҳамда ишлаб чиқарувчи ёки сотувчининг қайриқонуний ҳаракати тўғрисида таъминланади. зарарнинг тўлиқ ҳажмида қопланиши таъминланади. ✓

Товарнинг нуқсонлари бўйича истеъмолчининг талаблари у касса ёки товар чекини, кафолат муддати белгиланган товарлар бўйича эса тегишлича расмийлаштирилган техник паспорт ёки унинг ўринини босувчи бошқа ҳужжатни тақдим этган тақдирда кўрилади. Бундай товарлар бошқа нуқсонсиз товарларга алмаштирилиб берилади ёки зарарнинг ўрни пул билан қопланади. Истеъмолчи ҳуқуқларининг ҳимоя қили-

ниши, унга танлан эркинлигининг таъминлангани демократик иқтисодий таъминлигининг рўёбга чиқарилишини англатади. Шунинг учун Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йилда қабул қилинган муҳим қарорларига мувофиқ республикага истеъмол товарларини ноқонуний йўл билан олиб келишининг ва сотилишининг олдини олиш чора-тадбирларининг кўрилиши муҳим аҳамият касб этади.

Киншлар наф, фойда ва даромад олиш учун иштироб, ўзларида бор бўлган қобилиятлари ва имкониятларини ишга соладилар. Рақобат иқтисодиёт субъектларининг шахсий манфаатларини рўёбга чиқаришининг чегарасини белгилайди. Шунингдек, рақобат ишлаб чиқарувчи ва сотувчиларнинг истеъмолчи, харидорлар манфаатини, диди, хоҳишини инобатга олишга бир-биридан арзонроқ, сифатлироқ товарлар ишлаб чиқариш мақсадида янги техника ва технологиядан фойдаланишга ундайди.

Рақобат ва эркин нарх тизимига асосланган бозор иқтисодиётида ҳукумат ва давлатнинг роли чекланган бўлади. Давлат бозор механизмининг амал қилишига кўмаклашади. Бунинг учун давлат иқтисодиёт субъектлари фаолиятининг қонуний базасини яратиб, уларнинг фаолият, «ўйин» қоидаларини белгилайди. Аҳолининг турмуш даражасини барқарор ўсиб боришини, кам таъминланган аҳоли қатламларини ижтимоий ҳимоялаш, бой-камбағаллар ўртасидаги фарқларнинг кескинлашиб кетишига йўл қўймаслик мақсадида аҳоли даромадларини солиқлар, трансферт тўловлари воситасида қайта тақсимлайди, макроиқтисодий барқарорликни ва иқтисодий ўсишни таъминлаш мақсадида солиқ, бюджет ва пул-кредит воситалари орқали иқтисодиётни тартибга солади. Давлат бозор механизми тўла-тўғис бажара олмаган вазифаларни ўз зиммасига олиб, рақобат муҳитини сақтайди, иқтисодиёт субъек-

сктларининг эркин фаолиятини таъминлайди ҳамда жамият учун керак бўлган маҳсулотларни ишлаб чиқаришни ўз зиммасига олади. Демак, Ўзбекистонда амалга оширилаётган иқтисодий ислохотлар ишонга муносиб турмуш шароитларини яратишга, кишининг эркин талбиркорлик ва меҳнат қилгши, танлаш эркинлигини ҳамда мулкдор бўлишдек муҳим демократик ҳуқуқларини таъминлашга, иқтисодий ҳаётни демократлаштиришга қаратилгандир.

Ислом Каримовнинг «Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли», «Ўзбекистон келажакги буюк давлат», «Ўзбекистон бозор муносабатларига ўтишининг ўзига хос йўли», «Ўзбекистон иқтисодий ислохотларини чуқурлаштириши йўлида», «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида, хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари», «Ўзбекистон XXI асрга интилоқда», «Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт пировард мақсадимиз» ва бошқа асарларида мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш, бозор иқтисодиётига ўтишининг назарий асослари, концепцияси ишлаб чиқилган.

Ижтимоий-иқтисодий ривожланиш концепцияси уч таркибий қисмдан иборат:

— ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиёти миллий андозаси моҳиятининг таърифи;

— бозор муносабатларини шакллантиришнинг муҳим тамойиллари;

— иқтисодий ислохотларни амалга оширишнинг, тангликдан чиқиб олишнинг, барқарорликни ва муҳим ижтимоий-иқтисодий ривожланишни таъминлашнинг аниқ йўналишлари.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов ижтимоий-иқтисодий ислохотлардан кўзланган «пировард мақ-

садимиз ижтимоий йўналтирилган барқарор бозор иқтисодиётига, очиқ ташқи снссатга эга бўлган кучли демократик ҳуқуқий давлатни ва фуқаролик жамиятини барпо этишдан иборатдир¹», деб белгилаб берган.

Республикамизда амалга оширилаётган иқтисодий ислохотлар иқтисодиётни давлат тасарруфидан чиқариш, унда демократия тамойиллари бўлган иқтисодий фаолият, тадбиркорлик ва танлаш эркинлигини, эркин иқтисодиёт тамойилларини жорий этиш орқали иқтисодий ҳаётни эркинлаштиришга йўналтирилгандир.

Иқтисодиётни давлат тасарруфидан чиқариш ва уни демократлаштириш, эркин ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиёти асосларини яратиш жараёнлари босқичма-босқич амалга оширилмоқда.

Ўзбекистонда амалга оширилаётган иқтисодий ислохотларнинг биринчи босқичида (1991-1994 йй.) маъмурий-буғруқбозлик тизимининг оғир оқибатлари ўрнида юзага чиққан тангликка барҳам бериш ва иқтисодиётни барқарорлаштириш ҳамда республиканинг ўзига хос шароитлари ва хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда бозор муносабатларининг негизларини шакллантириш вазифаларини ҳал қилишга киришилди. Бунинг учун қуйидагилар амалга оширилди:

1) ислохотларнинг қонуний-ҳуқуқий базасини шакллантириш ва ривожлантириш. Бу даврда мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш, тадбиркорлик тўғрисидаги ва бошқа кўплаб бозор муносабатларини шакллантиришга йўналтирилган қонунлар қабул қилиш;

2) кичик миқёсдаги хусусийлаштиришни амалга ошириш ҳисобига кўн укладли иқтисодиёт негизларини яратиш;

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. —Т.: Ўзбекистон, 1998, 179-бет.

3) ишлаб чиқаришнинг насаиб боришига барҳам бериш, молиявий аҳволнинг барқарорлашувини таъминлаш.

Бу даврда (1992-1994 йилларда) асосан савдо, аҳолига маиший хизмат кўрсатиш, маҳаллий sanoat корхоналарини, уй-жойларини давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш жараёнилари амалга оширилди. Бунинг натижасида 69 мингдан ортиқ объектлар давлат тасарруфидан чиқарилди, улардан 18,4 мингтаси хусусий мулкка айланттирилди. 3569 та акциядорлик жамиятлари тузилди. Кичик ва ўрта тадбиркорлик субъектларининг сони 80 мингга етди (қarang: 1-жадвал).

**1-жадвал. Ўзбекистонда давлат
корхоналарининг хусусийлаштирилиши ва
нодавлат хўжалик субъектининг шаклланиши¹**

<i>Кўрсаткичлар</i>	<i>1992- 1994 йй.</i>	<i>1995- 1999 йй.</i>	<i>2000- 2002 йй.</i>
Давлат тасарруфидан чиқарилган ва хусусийлаштирилган объектлар сони	69032	14132	3117
Акциядорлик жамиятлар сони*	3569	5285	6000 дан ортиқ
Кичик ва ўрта тадбиркорлик субъектлари сони, мингта birlik*	80	160	240

* давр охиридаги сони

¹ Абулқосимов Ҳ.П., Ҳасанов Р.Р., Фармонов И., Ўзбекистонда мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш. —Т.: ТДТУ нашриёти, 2003. 21-бет.

Ижтимоий-иқтисодий ислоҳотларнинг биринчи босқичида қишлоқ хўжалигида бозор муносабатларига мос келадиган янги хўжалик тизимини шакллантириш ишлари амалга оширила бошланди. Бунинг оқибатида бу соҳада нодавлат ишлаб чиқариш сектори кенг ривожланди. Шунингдек, халқ хўжалигини, унинг тармоқлари ва ҳудудларини бошқаришнинг мавжуд шaroитларга мос бўлган тизимлари ишлаб чиқилди. Нархлар тўлиқ эркинлаштирилди, бозор инфратузилмасининг асосий бўғинлари, шу жумладан, икки повонали банк тизими, молияни ва пул-кредитни тартибга солувчи мутлақо янги тизим, товар, меҳнат биржалари тизимлари яратилди. Аҳолини ижтимоий ҳимоялаш тизимини шакллантириш амалга оширила бошланди. Иқтисодий ва молиявий барқарорликка эришish чора-тадбирларининг амалга оширилиши оқибатида иқтисодий пасайиш бошқа МДХ мамлакатларидек оғир кечмади. Янги ички маҳсулот 1995 йилда 1990 йилга нисбатан фақат 18.2% камайди. 1995 йилда эса бу кўрсаткич 1,2% га пасайган ҳолос. Ваҳоланки, ЯИМ ҳажми МДХ мамлакатларида 40-60% га, Россияда эса 48% га камайиб кетган¹.

✓ Иқтисодий ислоҳотларнинг иккинчи босқичи (1995-1999 йиллар)да давлат мулкнинг дастлабки, кичик миқёсда хусусийлаштирилиши тугаллаш, мулкни ҳақиқий эгалари қўлига топишириш, тадбиркорлик фаолияти учун кенг имкониятлар бериш вазифалари белгиланди. Бу босқичда саноат, қурилиш ва транспорт соҳасидаги, агросаноат комплексининг гўшт-сут, озиқ-овқат ва пахта саноати тармоқларидаги ўрта ва йирик корхоналар,

¹ Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлиги маълумотлари.

шунингдек, Тошкент, Бухоро, Самарқанд ва Хива шаҳарларидаги сайёҳлик комплексларининг хусусийлаштирилиши бошланди. Бу босқичда очиқ турдаги акциядорлик жамиятлари яратилди, уларнинг акциялари эркин сотувга чиқарилди ҳамда кенг қўламдаги кўчмас мулк ва қимматли қоғозлар бозори вужудга келди. Давлатнинг акциялардаги улуши 26 фоиздан олмайдиган қилиб қўйилди. Акцияларнинг 50 фоиздан кўпроғи аҳолига, миллий ва хорижий инвесторларга эркин сотиладиган бўлди.

Ушбу босқичда ишлаб чиқаришнинг пасайишига барҳам берилди. Макроиктисодий барқарорлик таъминлашниб, 1996 йилдан бошлаб иқтисодий ўсиш йўлига ўтилди. Иқтисодиётнинг таркибий тузилишини ўзгартириш шларини амалга ошириш натижасида республика ёнилғи-энергетика ва қалла мустақиллигига эришилди. Шунингдек, республика учун тамомила янги бўлган автомобил-созлик саноати вужудга келтирилди. Ёнгил ва озиқ-овқат саноати учун асбоб-ускуналар, қишлоқ хўжалиги учун кичик механизация воситалари ишлаб чиқаришни таъминловчи бошқа истиқболли тармоқлар, халқ истеъмол моллари ишлаб чиқариш соҳаларини ривожлантириш чора-тадбирлари амалга оширила бошланди.

Аmmo шу даврларда кичик ва ўрта тадбиркорлик субъектлари фаолиятига давлат ва турли назорат органларини ноўрин, ноқонуний аралашуви ҳолатлари кўпайди.

Иқтисодиётнинг нодавлат секторида монополистик бирлашмалар, корхоналар вужудга келдики, улар ички истеъмол ва ишлаб чиқариш воситалари бозорларида ўз ҳокимликларини ўрнатиб, нарх-навошнинг кўтарилишига сабаб бўлдилар. Ушбу сектордаги акциядорлик жамият-

ларининг устав фондида, акцияларида давлат улуши катта миқдорда сақланганлиги оқибатида, давлат томонидан тайинланган ишончли вакиллар уларнинг фаолиятига ноўрин аралашинишга имкон яратар эди.

Валюта тизими ва бозорининг давлат томонидан қаттиқ назорат қилиниши эса корхоналар ва тадбиркорларнинг таниқ бозорларга эркин чиқishi имкониятини камайтирарди. Бозор ва ишлаб чиқарish инфра-тузилмаларининг ривожланмаганлиги туфайли тадбиркорлар моддий техника ресурслари, молиявий маблавлар, кредитлар олишда қийинчиликка учрар эдилар.

Ушбу ноҳуш ҳолатлар иқтисодий ҳаётни янада эркинлаштириш, тадбиркорлик ва иқтисодий фаолият эркинликларини кенгайтириш, хусусий мулкдорлар мавқеини янада кўтаришни тақозо этди.

«Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда» асарида иқтисодий ҳаётни янада эркинлаштириш вазифаси қўйилди. Иқтисодий ҳаётни эркинлаштириш мамлакат сиёсий ҳаёти-ни, давлат ва жамият қурилишини янада эркинлаштириш жараёслари билан ўзвий боғлиқдир. Бу борада Президент И.А.Каримов «Ўзбекистондаги ислоҳотлар ва янгиланиш жараёсларига баҳо берар эканмиз, шуни таъкидлашни истардимки, ҳаётимизнинг барча соҳаларини эркинлаштириш йўли ўз моҳият эътиборига кўра мамлакатимизда амалга оширилаётган барча ўзгаришларнинг асосий боғловчи бўғинига айланди»,¹ деб таъкидлаганлар.

Иқтисодий ҳаётни янада эркинлаштириш эса демократик жамият қурилишининг асоси сифатида унинг иқти-

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. Биринчи қақриқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ўн тўртинчи сессиясидаги маърузаси. 1999 йил 14 апрель. —Т.: Ўзбекистон, 1999. 15-16-бет.

содий негизларини мустаҳкамлашни таъминлайди. Унинг натижасида амалда жамиятдаги ижтимоий-сиёсий барқарорликни кафолатловчи, иқтисодий ривожланишни таъминловчи ўрта мулкдорлар синфи шаклланади.

Президент Ш.А.Каримов иқтисодий ҳаётни янада эркинлаштириш юзасидан қуйидаги вазифаларни белгилаб берган:

биринчидан, мулкдорлар синфини шакллантириш масаласини тубдан ҳал этиш. Бунинг учун хусусий мулкчилик ставкаси ўрнида турадиган кўп укладли иқтисодиётни барпо этиш;

иккинчидан, ҳақиқий рақобат муҳитини шакллантириш;

учинчидан, бозор инфратузилмасини ривожлантириш;

тўртинчидан, ташқи иқтисодий фаолиятни ташкил этиш тизимини тубдан қайта қўриб чиқиш;

бешинчидан, валюта тизими ва бозорни эркинлаштириш;

олтинчидан, давлат ва турли текширувчи, назорат қилувчи органлар томонидан корхоналарнинг ҳўжалик фаолиятига ноўрин аралашини чеклаб қўйиш.

Ушбу вазифаларни ҳал қилиш учун Ўзбекистонда давлат мулкни хусусийлаштиришни янада чуқурлаштиришга йўналтирилган тадбирлар олиб борилди. 2000-2002 йилларда 3117 та тармоқ таркибинини белгилаб берувчи йирик корхоналар, ижтимоий-маданий объектлар давлат тасарруфидан чиқарилди. Шу давр охирига келиб, акциядорлик жамиятларининг сони 6000 дан ошиб кетди (қаранг: 1-жадвал).

Мулкчилик шаклини ўзгартирган давлат корхоналари орасида «Электрокимёсоаноат», «Навоийазот», «Аммосфос»,

«Ўзбекрезина-техника» ишлаб чиқариш бирлашмалари, Тошкент ва Фарғона иезиқлик таъминоти марказлари, Сирдарё ГРЭСи, юк вагонларини таъмирлаш заводи, йўловчи ташнийдиган вагонларини таъмирлаш корхонаси. Ўзбекистонда қийин эрийдиган ва ўтга чидамли материаллар комбинати сингари стратегик аҳамиятга эга бўлган йирик корхоналар ҳам бор.

Бу жараён сифат жиҳатидан ҳам ўзгарди, чунки хусусийлаштириш жараёнларига хорижий инвесторларни, кенг аҳоли қатламларини жалб этиш ишлари олиб борилди. Акциядорлик жамиятларидаги давлат улушлари бутунлай ёки қисман, айрим йирик ишлаб чиқарувчи корхоналар бутунлай хорижий инвесторларга сотила бошланди. Корпоратив, гуруҳий, улушли мулк эгаларининг манфаатларини, ҳуқуқларини муҳофаза қилиш учун акциядорлик жамиятларида корпоратив бошқарув тизими жорий этилмоқда.

Иқтисодий эркинлаштиришнинг бош вазифаси бўлган давлатнинг назоратчилик ва бошқарувчилик функцияларини қисқартириш, унинг корхоналар фаолиятига ноўрин аралашшини кескин камайитириш чора-тадбирлари амалга оширилмоқда.

Иқтисодий ҳаётни эркинлаштириш шароитида кичик, хусусий бизнес ва тадбиркорликни рағбатлантириш учун солиқ имтиёзлари кенгайтирилмоқда, даромад солиғи ставкалари қисқартирилиб, солиқ юки энгиллаштирилмоқда. 2000 йилда Ўзбекистон Республикасининг «Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида»ги Қонунининг қабул қилиниши оқибатида тадбиркорларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини муҳофаза қилиш ҳамда кафолатлаш янада кучайди. Бундай ижобий ишлар

таъсирида кичик бизнес ва тадбиркорлик субъектларининг сони 2003 йил 1 январь ҳолатига кўра 240 мингтага етди (қаранг: 1-жадвал). Уларнинг ялпи ички маҳсулотдаги улуши 35 фоиздан ошди. Хусусий секторда иқтисодиётда банд бўлган аҳолининг қарийб 52 фоиздан ортиғи фаолият юритмоқда.

Ушбу вазифаларни амалга ошира бориш оқибатида 2002 йилда 1990 йилга нисбатан иқтисодиётда подавлат секторининг улуши ЯИМда 38,1 фоиздан — 73,3 фоизга, саноат маҳсулотлари ишлаб чиқаришда 10,4 фоиздан — 71,4 фоизга, ялпи қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ҳажмида 65 фоиздан — 99,1 фоизга, чакана савдо айланмасида — 51 фоиздан 97,6 фоизга, аҳолининг иш билан бандлигида 37,2 фоиздан — 76,6 фоизга етди.

Демократик жамиятга хос бўлган тадбиркорликнинг ривожлантирилиши, иқтисодиёт таркибида муайян ўзгаришлар амалга оширилиши туфайли Ўзбекистон 1996 йилдан бошлаб иқтисодий ўсиш йўлига ўтди. БМТ Болалар жамғармаси (ЮНИСЕФ) буюртмасига кўра Марказий ва Шарқий Европа ҳамда МДҚ мамлакатларида аҳолининг ижтимоий фаровонлигини тадқиқ қилиш маълумотларига кўра, Ўзбекистонда ялпи ички маҳсулотнинг амалдаги ўсиши 2002 йилда 1989 йилга нисбатан 106,8 фоизни ташкил этди. Айни наитда Молдовада бу кўрсаткич 38,4%, Россияда 64,3%, Қозоғистонда 85,6% ни ташкил этган¹.

Мамлакатда иқтисодий ўсишга эришганлик оқибатида аҳолини ижтимоий ҳимоя қилишга ва ижтимоий-ма-

¹ Социальный мониторинг 2003 г. Экономический рост и бедность. Внешний государственный долг. Аналитический материал. ЮНИСЕФ, 2003, стр. 99.

даний тадбирларга ажратилган харажатларнинг давлат бюджети харажатларидаги улуши 1997 йилдаги 44,7 % дан 2003 йилда 46,1 % га ўсган.

Ижтимоий ҳинмияга муҳтож оилаларга маҳаллаларда берилаётган бир ойлик моддий ёрдам миқдори 1996 — 2002 йилларда 13,6 баробарга, болали оилаларнинг болаларига берилаётган нафақанинг ўртача ойлик миқдори эса 20 баробардан зиёдга кўнайтиди¹. «Обод маҳалла» йилида қабул қилинган дастур асосида 1 миллиард 200 миллион сўмлик хайрия ёрдами кўрсатилган. Икки ёшгача бўлган болалар тарбияси билан шуғулланаётган 400 мингдан зиёд аёлга давлат томонидан нафақа тайинланди. Шунингдек, 180 мингта кам таъминланган оиллага қарийб 14 миллиард сўм миқдорида ёрдам кўрсатилган.²

Ислохотларни янада чуқурлаштириши шароитида ташқи иқтисодий фаолиятни ташкил этиш тизими қайта кўриб чиқилди. Валюта тизими ва бозорини эркинлаштириш чора-тадбирлари амалга оширилди ва миллий валютаниз — сўмнинг 2003 йил 15 октябрдан жорий тўловлар бўйича эркин алмашуви амалга оширила бошланди.

Иқтисодий ҳаётни эркинлаштириш жараёнлари мамлакат сиёсий ҳаётини, давлат ва жамият қурилишини янада эркинлаштириш жараёнлари билан ўзаро боғлиқликда амалга оширилиши оқибатида унинг демократик жамият қуришидаги ролини ва аҳамиятини янада кучайтиради.

¹ Ўзбекистон Республикаси иқтисодиёт вазирлиги маълумотлари.

² Халқ сўзи, 2003 йил 6 декабрь.

**Демократик ислоҳотларни
янада чуқурлаштириш
шароитида иқтисодиётни
эркинлаштиришнинг
устувор йўналишлари**

Президент И.А.Каримов Иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг тўққизинчи сессиясида қилган маърузасида республикада

демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг «бозор ислоҳотларини янада чуқурлаштириш, кучли бозор инфратузилмасини яратиш, барқарор ва ўзаро муносиб, мустаҳкам иқтисодиётнинг муҳим шarti бўлган эркин иқтисодиёт тамойилларини жорий этишдан иборат»¹ муҳим устувор йўналишнинг белгилаб берди (қarang: 2-чизма).

Ушбу устувор йўналишни амалга ошириш учун авваламбор хусусий секторнинг мавқени янада ошириш ва кичик тадбиркорликни жадал ривожлантириш лозим бўлади. Эндиликда хусусийлаштириш жараёнлари тобора кўпроқ йирик корхоналарни, ижтимоий инфратузилма объектларини ўз ичига қамраб олиши, корпоратив хусусий мулк миқёсларини кенгайтириш, акцияларни сотишнинг бирламчи ва иккиламчи биржа ҳамда биржадан ташқари бозорини ривожлантириш амалга оширилади.

Кичик тадбиркорлик субъектлари фаолиятига давлат ва назорат органларининг ноўрин аралашувига барҳам бериш, моддий-техника ресурслари ва молиявий, шу жумладан, кредит маблаклари билан таъминланишини

¹ Каримов И.А. Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари. Иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг тўққизинчи сессиясидаги маъруза. Халқ сўзи, 2002 йил 30 август.

Хусусий секторнинг
мавқеини янада
ошириш

Кичик тадбиркорликни
янада ривожлантириш

Миллий валютанинг
жорий операциялар
бўйича эркин
алмашинувини
таъминлаш

Ички ва ташқи
инвестицияларни жалб
қилишни кучайтириш

Жаҳон савдо
ташкилотига аъзо
бўлиш учун шaroитлар
яратиш

Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамаияти асосларини шакллантиришнинг иқтисодий жиҳатдан ўستувор ҳисобланган йўналишни мазмۇни ва вазифаларни

Иқтисодий жиҳатдан ўстувор

йўналишни

Мазмۇни

Бозор ислохотларини янада чуқурлаштириши	Кучли бозор инфратузун- масини яратиши	Эркин иқтисодий фаолият таъмойл.ларини жорий этиши
Вазифаларни		

яхшилаш, ишлаб чиқарилган товарларни сотиш учун ишлаб чиқариш ва бозор инфратузилмаларини ривожлантириш катта аҳамиятга эга. Шунингдек, ширкат хўжалиklarини фермер хўжалиklarига айлантириш ҳамда уларга сервис хизматини кўрсатувчи, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишловчи саноат корхоналарини ва қишлоқларда уларнинг филиалларини ташкил этиш муҳимдир.

Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг иқтисодий жиҳатдан устувор йўналишини амалга ошириш учун қуйидаги чора-тадбирлар кўрилади:

— ташқи иқтисодий фаолиятни, валюта бозорини эркинлаштириш, миллий валютанинг жорий операциялар бўйича эркин алмашинувини таъминлаш;

— иқтисодиётда таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, уни модернизация қилиш ҳамда имиорт ўрнини босадиган маҳсулотлар ишлаб чиқаришни таъминлаш;

— иқтисодиётга хорижий инвестицияларни жалб этиш. Бунинг учун тегишли инвестицион муҳит ва инвесторлар учун кафолат яратиш;

— ички ва ташқи инвестицияларни бутун иқтисодиётга, шу жумладан, олтин-валюта захираларимизнинг барқарор ўсишига хизмат қиладиган етакчи тармоқларга йўналтириш;

— жаҳондаги нуфузли халқаро молиявий ташкилотлар билан ҳамкорликни янада кучайтириш, умумжаҳон иқтисодий тизимига интеграллашув ҳамда Жаҳон савдо ташкилотига аъзо бўлиш учун шарт-шароитлар яратиш.

Ушбу вазифаларнинг амалга оширилиши бозор муносабатларини ривожлантириш ва эркин иқтисодиёт тамойилларини жорий этиш, уни янада демократлашувига олиб

келади. Эндиликда мулкчилик шаклларида қатъий назар, тадбиркорлик субъектлари учун босқичма-босқич иқтисодий фаолият учун тенг шароитларни яратиш муҳим аҳамият касб этмоқда. Бунинг учун айрим, стратегик аҳамиятга эга бўлмаган корхоналарга асосиз равишда берилган имтиёзларни ва улар учун яратилган қулай шароитларни бекор қилиш мақсадга мувофиқдир. Шунингдек, хўжалик субъектлари ҳам қатъий молиявий чеклашлар доирасида, яъни умумий харажатларнинг ялпи даромад ҳажмидан ошиб кетишига йўл қўймаслик асосида фаолият кўрсатишлари лозим.

Иқтисодиёт субъектлари учун солиқ юкини камайтириб бориш билан бир вақтда солиқ тизимининг қатъийлигини ошириш, имтиёзлар беришни камайтириш, кредитларни қатъий шартлар асосида бериш амалиётини жорий этиш уларнинг масъулиятини янада оширади.

Иқтисодий ҳаётни янада эркинлаштириш, демократик жараёнларни кучайтириш мақсадида якка ва корпоратив хусусий мулкдорлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, уларнинг масъулиятини кучайтириш, тадбиркорлик фаолияти эркинликларини таъминловчи ҳамда хўжалик фаолиятини тартибга солувчи қонуний-ҳуқуқий базани такомиллаштириш мақсадга мувофиқдир.

Бозор ислоҳотларини янада чуқурлаштириш ва эркин иқтисодиёт тамойилларини жорий қилиш учун давлат бошқаруви тизимини ислоҳ қилиш давом эттирилади. Аммо иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиш механизмини ривожлантириш ва унинг бозор механизми билан уйғунлигини таъминлаш йўлида ҳали кўп ишлар қилиш лозим.

Демократик жамият қуриш учун давлатнинг иқтисо-

дий фаолиятини чеклаш, унинг вазифаларини босқичма-босқич маҳаллий соҳадаги ҳокимият ва ўзини ўзи бошқариш органларига топшириш эркин иқтисодиёт тамойилларини жорий этиш ҳақида қарор қабул қилинади. Широк даражада, бозор иқтисодиётининг шаклланишига, барқарор иқтисодий ўсишни таъминлаш, иқтисодий ресурслардан самарали фойдаланишга ва аҳолининг турмуш фаровонлигини оширишга эришилади. Мамлакатимиз экспорт салоҳиятининг ошиши ва мустаҳкамланиши — унинг жаҳон ҳамжамиятида муносиб ўрин эгаллашига замин яратади.

10-МАВЗУ

ОИЛА ДЕМОКРАТИК ЖАМИЯТ ҚУРИЛИШИНING АСОСИЙ БЎҒИНИ

**Демократик жамият
шаклланишида
оиланинг ўрни**

Дутиёда юз берадиган ҳар қандай ўзгаришлар, хоҳ у иқтисодиётда, хоҳ маънавий-сиёсий соҳа-

ларда бўлсин, ўз таъсирини даставвал оила муҳитида намоён этади.

Сўнгги йилларда иқтисодиётда глобалланишв жараёнларининг фаолланишви, маънавият ва ахлоқий тарбияда Ғарб маънавиятига хоё бўлган индивидуализмнинг кучайиши ҳаётимизнинг барча жабоҳаларига ва айниқса, оила муҳитига сезиларли таъсир кўрсатмоқда. Дарҳақиқат, оила барча ислохотлар, ўзгаришлар, тапаззул ва тараққиётларнинг ибтидоси ва иштироси ҳисобланади.

Мамлакатимизнинг порлоқ истиқболини таъминлашда бошиқа ижтимоий институтлар билан бир қаторда оила омилига ҳам катта эътибор қаратилаётганиги бежиз эмас. Шундай экан, оила муҳитида мамлакатимизнинг умумий ривожланишига муносиб ҳисса қўша олишига қобил ва тайёр шахсларни шакллантириши учун биринчи галда нималар қилишимиз лозим? Даставвал, ўсиб келаётган ёш авлод оини, шуури, маънавиятида Ватан туйғусини мус-

таҳкам қарор топтириш иши халқимиз учун тақдирломон вазифа саналади. Негаки, қадим-қадимдан оила — муқаддас Ватан саналган. Зеро, оилага садоқат, ота-онага оқибат, ака-укаларга меҳрлилик Ватан туйғусининг дебочаларидир. Оилага самимий садоқат бўлмаган жойда, фарзандлар олдида ота-она ҳурмати йўқ. Бундай ҳолатда на қариндошларга, на маҳаллага ва на Ватанга муҳаббат таркиб тонади. Шу боисдан ҳам Президентимиз И.А.Каримов «Оилага эътиборимизни тубдан ўзгартириш, оилаларни аввало ижтимоий жиҳатдан ҳимоялаш, эъзозлаш, қўллаб-қувватлаш — бутунги қўнимиз учун ва эртанги истиқболимиз учун нақадар муҳим ва долзарб эканлигини яхши тушунишимиз ва англашимиз даркор»¹, дея алоҳида қайд этганликлари бежиз эмас.

Оила омилининг мустаҳкамланиши бир томондан, оилага давлат ва жамият эътиборининг кучайишига боғлиқ бўлса, иккинчи жиҳатдан, оиланинг субъектив, яъни ички имкониятларини тўлароқ юзага чиқариш билан боғлиқдир. Оиланинг ички имкониятлари деганда, оила таркиби, оила аъзоларининг ижтимоий мўлжаллари, ўз олдларига қўяётган мақсадлари, фарзандлар тарбияси, таълим, шахснинг индивидуал тараққиёти, ахлоқий тарбия, меҳр, садоқат, сабр, муҳаббат омиллариининг оила муҳитида амал қилиши тушунилади.

Даставвал, оила таркиби ва фаровонлиги масаласига тўхталсак. БМТнинг ЮНИСЕФ ташкилоти томонидан ўрганилган ҳолатлар натижасига кўра, Ўзбекистон аҳолисининг ярмидан кўпроғи, яъни 11 миллиони 18 ёшгача бўлганларни ташкил этиб, ҳар бир оила боқувчиси ўзи

¹ 1998 йил — Оила йили, — Т.: Ўзбекистон, 10-бет

билан ўртача 5,2 кишини боқиб масъулиятини зиммасига олиб яшайди. Таққослаш учун мамлакатимизга аҳоли нуфузи бўйича бирмунча яқинроқ бўлган Руминия ёки Польшани мисол қилиб олесак, бу давлатларда ҳар бир боқувчи зиммасига 0,5 болани боқиб, ўстириши тўғри келмоқда. 35 миллионлик Польша аҳолисининг 22 миллиони, Руминиянинг 23 миллион аҳолисидан 16 миллиони моддий ёки номоддий ишлаб чиқариш соҳаларида машғул бўлсалар, Ўзбекистоннинг 25 миллион аҳолисидан 5 миллионга яқини ишлаб чиқариш, бошқарув, тижорат, маориф, тиббиёт сингари соҳаларда фаолият юритмоқдалар. Табиийки, бундай ҳолат вақтинча муайян иқтисодий қийинчиликлар туғдирса-да, ҳар ўтган йил моддий ва номоддий ишлаб чиқаришга миллионлаб янги ишчи кучларининг келиб қўшилишига ва пировард натижада мамлакатимизнинг умумий салоҳияти даражасини узлуксиз равишда ошувига олиб келади.

Билъакс, истиқлол шарофати билан маънавий тикланиш жараёнлари жадал кечаётган мамлакатимизда оила институти ижтимоий ҳаётда тобора мустаҳкамроқ ўрин эгаллаб бормоқда. Бу борада Юртбошимиз И.А.Каримов асослаб берган оила омилини мустаҳкамлаш концeнцияси эътиборга сазовордир.

«Оила ҳаётининг абадийлигини, авлодларнинг давомийлигини таъминлайдиган, муқаддас урф-одатларимизни сақлайдиган, келажак насллар қандай инсон бўлиб етишишига бевосита таъсир кўрсатадиган тарбия ўқовидир»¹.

¹ Каримов И.А. Оила фаровонлиги – миллат фаровонлиги. «Маърифат», 1997 йил 10 декабрь.

**Фуқаролик жамиятида
оиланинг ҳуқуқий
асослари**

Оила мустақил ижтимоий институт бўлиб шаклланигандан буюн то истиқлол давримизгача

кўп қиррали ва мураккаб йўлни босиб ўтди. Ҳар бир тарихий даврда оила аъзоларининг ўзаро муносабатлари хилма-хил мазмун билан бойиб борди. Оиланинг жамиятдаги муҳим ижтимоий институт сифатидаги ўрни ҳуусида мутафаккирларимиз кўп ибратли гаплар айтишган.

Ҳуусан, бу борадаги чуқур фикр мулоҳазалар Абу Наср Форобийнинг «Фозил одамлар шаҳри», Абу Райҳон Берунийнинг «Минералогия», «Геодезия», «Ҳиндистон», «Ўтган авлодлар обидалари», Абу Али ибн Синонинг «Ахлоқ», «Ахлоқ фани», «Оила хўжалиги». Алишер Навоийнинг «Ҳайрат-ул аброр» ва «Маҳбуб-ул қудуб» асарларида ўз ифодасини тошган.

XX аср бошларида юртимизда миллий озодлик курашчилари бўлган жадидлар оила институтни орқали жамиятнинг ислоҳ қилиш учун астойдил курашганлар.

Оиланинг ҳуқуқий асослари мамлакатимиз Конституциясининг 66-бандида «Вояга етган, меҳнатга лаёқатли фарзандлар ўз ота-оналари ҳақида ғамхўрлик қилишга мажбурдилар», деб махсус қайд этилади. Шу ўринда қайд этиш жоизки, дунё конституцияларининг бирортасида ҳам бундай мазмундаги ҳуқуқий модда алоҳида ажратиб кўрсатилмаган бўлиб, масаланинг бу тарзда қўйилиши Ўзбекистонда ота-она ва фарзанд муносабатлари умумдавлат даражасидаги фавқулодда муҳим масала эканлигидан далолатдир.

Жадидлар ҳаракатининг йирик назарийчиси профессор А.Фитрат ўзи яшаган давр ҳаёти ҳақида куйиниб

халқнинг аҳволи аянчли, юртининг умумжаҳон жараёниларидан анча орқада қолган, маънавий қаншоқланган юз берган деб ёзади. Бу тасодифий эмас эди. Негаки, ўтган асрнинг бошида, яъни А.Фитрат яшаган даврда Шарқ оилаларига Ғарб турмуш тарзи сингдирилга бошлаган эди. У ўзининг «Оила ёки оилани бошқариш тартиблари» асарида оила асосини тўғри қуриши, оилада ёш авлодга жисмоний, ақлий ва ахлоқий тарбия бериши орқали мана шу турғунликдан қутилиши, жамиятнинг ислоҳ қилини мумкинлигини баён қилган. «Миллат тақдирини мана шу миллат вакиллари яшаган оиланинг ҳолатига боғлиқдир... Қасрда оила муносабати кучли интизомга таянса, мамлакат ва миллат ҳам шунча кучли ва тартибли бўлади»¹, деб ёзади у мазкур асарда.

Фитрат ўз фикрини давом эттириб, «Агар бир мамлакат аҳолини ахлоқсизлик ва жоҳиллик билан оилавий муносабатларини заифлаштириб юборса ва интизомсизликка йўл қўйса, шунда бу миллатнинг саодати ва ҳаёти шубҳа остида қолади»², деб ёзади.

Муаллиф оилавий ҳаёт ўз қонуни ва қондаларига эга эканлигини, бу қонунларга риоя қилиши орқалигина одамларни жаҳолатдан қутқариши мумкинлигини баён этади.

Оила институтининг барқарорлиги жамиятнинг барча соҳаларига ўз таъсирини ўтказди. Ғарб олимлари тадқиқотларида оиланинг инқирози хусусидаги нуқтан назарлар кенг баён этилмоқда. Хусусан, 1859 йилда «Бостон Куатерли Ревью» журнали шундай деб ёзган эди: «Эски маънодаги оила ҳаётимиздан йўқолмоқда ва бу нафақат институтларимизнинг эркин характерини хавф

¹ Абдурауф Фитрат. Оила. —Т.: Маънавият, 1998, 8-бет .

² Ўша жойда.

остида қолдиради». Бундай фикрлар кўпгина Ғарб мамлакатлари бўйлаб акс-садо бериб ўтди. 1980 йилда Британияда консерваторлар партиясини оила тушунчасини етисий жиҳатдан муҳокама қилди. 1986 йилда Англияда бош вазир лавозимида ишлаган Маргарет Тэтчер консерваторлар партиясини конференциясида: «Бизнинг етисатимиз оиладан, унинг эркинлигидан ва унинг хотиржамлигидан бошланади»¹ деганди. Бошқа томондан, оиланинг танқидчилари оила институтининг тушқунлигини ва ҳатто бора-бора йўқолиб кетишини башорат қиладилар.

Оиланинг йўқолиши тўғрисида ҳали асосланмаган ҳолда шунчалик кўп гапирилдики, бундай умумий мулоҳазаларга танқидий ёндошни лозим.²

Табиийки, оила институтини бугунги кунда фундаментал ўзгаришларни бошдан кечирмоқда. Аммо Ғарб дунёсида юз бераётган ижтимоий ўзгаришларни ўз ҳолича Шарқ оламига, ҳусусан Ўзбекистон турмуш тарзига айнан кўчириб талқин этиш тўғри эмасдир.

**Оилада меҳр-мурувват
туйғусининг
шаклланиши**

Оила миллат шарафини юқори мартабага кўтарадиган меҳр-мурувват ва маданият ўчоғи

ҳам ҳисобланади. Моҳият эътиборига кўра эса, оила инкилжнинг мансуб инсонларнинг яъни, эркак ва аёлнинг ўзаро ҳамжиҳатликда яшай бошлаши, муҳаббатини, бир-бирла-

¹ Қаранг: Энтони Гидденс. Социология: олий ўқув юртлири учун ўқув қўланма. Илмий муҳаррирлар: А.Бегматов ва М.Бекмуродов. —Т.: Шарқ, 2002. 459-бет.

² Ўша жойда.

рини англаган ҳолда турмуш кечирини ва кўнаиниш нотагининг, жамиятни тўлдирини, авлодларни мунтазам янгилаб турини. энг муҳими, «уш ҳам иқтисодий, ҳам маънавий-ахлоқий жиҳатдан мукамаллаштирини йўлида биргаликда қиладиган ҳаракатинишг ҳосиласидир».¹

Оиланинг мустақамлиги жамият ва давлат барқарорлиги билан мантқиқий уйғун ҳодиса саналади. Халқимизнинг узок йиллик, мураккаб тарихий-маданӣ тажрибаси мобайнида юз берган воқеа-ҳодисалар моҳиятини жамиятнинг илк бўғини бўлган оиладан излаш тенденциясини кўйлаб мутафаккирларимиз асарларида учратамиз. Миллатимиз бошига тушган аччиқ қисмат даставвал оила тарбиясидаги камебияик оқибати эканини маърифат аҳллари яхши англашган. Бундан халос бўлишида оила тарбияси ҳал қилувчи аҳамият касб этади, деб умид қилишган. Фитратинишг «Оила ёки оилани бошқариш тартиблари» асарида бу ҳақда ибратли мулоҳазалар илгари сурилади.

«Ҳар бир миллатинишг саодати ва иззати, албатта, шу халқинишг ички интизомн ва тотувлигига боғлиқ, — деб ёзди у, — тинчлик ва тотувлик эса, шу миллат оилаларинишг интизомига таянади. Қасрда оила мустақиллиги кучли интизом ва тарбияга таянса, мамлакат ва миллат ҳам шунча кучли ва муаззам бўлади». Бу муддао амалида, табиийки, оила бошлиғинишг ибрати алоҳида ўрин тутати. Оила аъзолари ўртасида ўзаро ҳурмат, меҳр-мурувват ва оқибат омиллари соғлом муҳитни яратади. Зеро, соғлом тарбия оила аъзолари ўртасида яқинлик, мақсадлар бирлигини юзага келтиради. Акс ҳолда эса,

2 О.Сафаров, М.Маҳмудов. Оила маънавияти. —Т.: Маънавият, 1998. 20-21- бетлар.

ичдан смирлиги, маънавийи шижироз ҳолатлари юз беради, бу эса ҳар қандай ташқи зишлардан кўра талоқатлироқдир.

Фитрат онлани миллат манфаатига хизмат қилувчи, шу руҳни тарбияловчи бешик эканлигини алоҳида таъкидлайди. Оиладаги ижтимоий фойдали тарбия эса жамиятни мустаҳкамловчи омил бўлиб, унинг уйвоқлиги, ҳаракатчанлиги, маърифийи комплигинга тақаллишни таъкидлайди. «Қайси миллатнинг умумий савий-ҳаракати ва амали кўн бўлса, куч-қудрат ва иззати ҳам шунча салмоқли ва буюк бўлади», — дейди у ва юртдошларини шунга даъват этади. Табиийки, ўша даврда ҳамма ҳам бунга англаб етмаган, бу йўлда жонбозлик кўрсатадиган фидоийларга йўл берилмаган, нетибдод сиёсати эса миллий яқинликнинг барча кўринишлари ривожига монелик қилган. Шу бонедан ҳам Фитрат Ватану мамлакатни дилдан севувчи, унинг шаъни шарафини ҳимоя қилувчи фидоий фарзандларни қўплаб тарбиялаб вояга етказиш лозим, деган фикрни асослаб беради.

Фитрат жамият аъзоларининг фидоийлиги ва онглилиги миллий тараққиётга, эл-юрт ободлигига олиб келишига ишонган. Фитрат XX аср бошларида одамларни Туркистонда амал қилган тарқоқлик, хурофот ва ақидаларни, мутелик ва парокандаликни инкор этувчи, жамиятни соғломлаштирувчи кучга эга бўлган оилага янгича бир кўз билан қарашга ундайди. Ота-онанинг бирламчи вазифаси — фарзандини жамиятга нафис тегадиган қилиб ҳаётга тайёрлаш, уни онгли ва ҳушёр шахс қилиб жамиятга қўйишидан иборат. «Халқнинг ҳаракат қилишини, давлатданд бўлишини, жаҳонгир бўлишини, заиф бўлиб хўрликка тулишини, фақирлик жомасини кийиб, бахтезлик юкнини

тортиб эътибордан қолини. ўзгаларга тобе. қул ва асир бўлиши — болаликдан ўз ота-оналаридан олган тарбияга боғлиқ», — деб билади у.¹

Оилада эркин фуқаро шахсининг шаклланиши

Демократик жамият қуришининг муҳим тамо-йилларидан бири эркин фуқаро шахсини шакл-

лантириши билан боғлиқдир. Эркинлик эса оиладаги иж-тимоний тарбия йўналишининг маҳсулидир. Ана шу жа-раён халқимизнинг турмуш тарзи, демографик ҳолатига ҳам боғлиқдир. Бу борадаги муҳим муаммо — ўзбек ои-ларининг кўн фарзандчилигидир. Чунки аҳолининг кўпайиб боришида, унинг ижтимоий-иқтисодий тараққиётида оиладаги серфарзандлик муҳим аҳамият касб этади.

Ўзбекистонда никоҳдан ўтиш, оила қуриш ҳоллари-нинг юқорилиги ҳам оила сонининг кўпайишига, бу эса ўз навбатида, турли-лишнинг ўсишига боғлиқ. 1960 йилда республика бўйича оила аъзоларининг ўртача сони 4,7 кишини ташкил қилган бўлса, 1992 йилда-5,5, 1994 йилда 5,4 кишини ташкил этди.² 2000 йил маълумотларига кўра эса, оила аъзоларининг ўртача сони 5,2 кишидан иборатдир.

Мамлакатимизда 1998 йилнинг «Оила йили» деб эълон қилиниши ва шу муносабат билан оила манфаатларини

¹ Соғлом авлод бизнинг келажагимиз: тўплам. Таҳрир ҳайъати: М.Муҳаммад Дўст, О.Мусурмонова, Т.Рисқиев ва бошқа. —Т.: Абу Али ибн Сино номидаги тиббиёт нашриёти, 2000, 272-бет. Ҳ.Ҳотамовнинг «Мазрифатпарварлар армони» мақоласидан.

² Қаранг: Иқтисодий тараққиёт бўйича ҳисобот. —Т.: Ўзбекистон, 1995, 47-бет.

таъминлаш борасида амалга ошириладиган тадбирларнинг амалиётга татбиқ этилиши, республикамизда оила, оналик ва болаликни ижтимоий муҳофаза қилиш, демократик қадриятларнинг шаклланишида муҳим ўринга эга бўлмоқда. Мустақиллик йилларида оила масалаларини илмий-амалий ўрганишда миллий ва диний қадриятларимизнинг аҳамиятига катта эътибор берилиши эса бу боладаги катта имкониятларни вужудга келтирмоқда. Бу имконият оила аъзолари маънавиятини юксалтиришга, уларнинг ҳуқуқий ва тиббий онгини шакллантиришга, соғлом турмуш тарзини яратишга хизмат қилмоқда. Айниқса, ёшларимизда оилавий ҳаётга бўлган ҳурмат ошмоқда.

Аёлларнинг ижтимоий ҳаётдаги мақомини оширишга қаратилган барча имконият ва саъй-ҳаракатларни бирлаштириш, уларни турмуш шароитларини яхшилаш орқали жамиятнинг янгиланишида аёллар иштирокини кучайтириш учун шароит яратиш устувор вазифаларидан бири бўлиб қолмоқда. Маълумки, мамлакатимизда И.А.Каримов ташаббуси билан 1999 йилни «Аёллар йили» деб эълон қилинган эди. Аёллар йили муносабати билан қабул қилинган Давлат дастури мамлакатнинг сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий ҳаётида, бозор иқтисодиётини шакллантириш ҳамда жамиятнинг маънавий-маърифий асосларини мустаҳкамлашда аёлларнинг мақоми, ўрнини мустаҳкамлашга қаратилди.

«Сайлов кампанияси жараёни сиёсий партиялар томонидан кўрсатиладиган номзодларнинг камида 30 фоизи хотин-қизлар бўлиши шартлиги тўғрисидаги қонунчиликда белгиланган тартиби ижобий аҳамият касб этганлигини намойён қилди. Қонунчилик налатасига

номзоди қўйилган хотин-қизлар — жами 159 киши — кучли интилувчанлик ва юксак профессионализмни намойиш этди. сиёсий етуклик, ақл-заковатда рақибларидан қолишмади. Натижада Қонунчилик палатасига сайланган депутатларнинг қарийб 18 фоизини хотин-қизлар ташкил этди, бу эса 1999 йилда Олий Мажлисга бўлган сайловлардагидан икки ярим баравар кўдир.»¹

Ўзбекистон президенти И.А.Каримов оила омилига, имкониятларига алоҳида тўхталиб «Ватан туйғуси оилавий меҳрдан бошланади» деб таъкидлаган эдилар.

Оилада Ватан тарбияси муҳим аҳамиятга эгадир. Ватанга бўлган меҳр даставвал ота-онага, ака-укаларга, яқин қариндошларга, қўшилларга бўлган муносабатдан бошланади.

Табиийки, мустақилликка эришилгандан сўнгги ўн уч йил янги қадриятларга ўтиш, ўзлаштириш ва бу қадриятлар асосида бошқача яшашдан иборат мураккаб жараёнларни бошдан ўтказиш даври бўлди. Биргина мадҳия мисолини олайлик. Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришига кўра, гимнлар Ватан йўлида яқка-ёлғиз жонини тикиб, қурбон бўлган фидойи қахрамонлар руҳига алоқов, бағишлов, яна ҳам аниқроқ айтадиган бўлсак, тантанали марсиядир. Табиийки, марсия айтиладиган пайтда марҳумлар руҳининг ҳурмати учун одамлар ўз ўринларидан туриб, жўр бўлиб марсияни ижро этишган.

Америка оилаларидаги эркин фуқаро шахсини шакллантиришда демократик қадриятларнинг қарор топишини қуйидаги мисолда ҳам кўриш мумкин. Маълумки, Америка оилаларида гимн ижро этилган пайтда ҳамма

¹«Халқ сўзи». 2005 йил 14 январь.

Ўрнидан туриб, қўлини кўксига қўйиб, бирга ихлос билан жўр бўлишади. Энди шу ҳолатнинг кўринишини Ўзбекистонда бир тасаввур қилайлик. Эрталабки нонушта ёки кечки овқат пайтида телевизорда мадҳия ижро этилиб қолса, бирор киши ҳам ўрнидан туришни хаёлига келтирмайди. Агар масалага шундай ёндашаверсак, бефарқлик намойиш этадиган бўлсак, гимн қадриятини мустақиллик рамзи сифатида қалбимизга жо этгимиз қийин. Шу боисдан ҳам Америка оилаларидаги каби мазкур қадриятларнинг шаклланиш ўчоқларини оилаларга кўчиришса, Ватан туйғусини самаралироқ шакллантириш имкониятлари кенгайди.

Ўзоқ йиллар мобайнида амалга оширилган кузатишлар, халқимиз тарихининг еничковлик билан қилинган таҳлили шундан гувоҳлик берадики, оилада ота-онанинг фарзандлар билан қанча кўн вақт бирга бўлиши, ўзаро мулоқотлар, меҳр туйғусини мустаҳкамланишига олиб келади. Меҳр тарбияси ўзбек оилаларида турли даражада эканлиги ўтказилган социологик тадқиқотлар ҳамда кузатувлардан равшан кўринади. Шу нарса эътиборга лойиқки, республикамизнинг турли ҳудудларида истиқомат қилувчи зиёлиларнинг (ўқитувчилар, шифокорлар, инженерлар, бошқарув тузилмалари вакиллари, олий маълумотли тижоратчилар) ўз фарзандлари билан бир кундаги мулоқотлари ҳажми ўртача 10-15 минут атрофидаги кўрсаткични ифодалаётганлиги ташвишланарли ҳолдир. Маълумки, ҳаётга эндигина кириб келаётган ўсмирда атроф-муҳит, одамларда юз бераётган ўзгаришлар борасида ҳар кунда ўнлаб саволлар, жумбоқли ҳолатлар юзага келади. Ўсмир бундай саволларни вақт етмаганлиги сабабли ота-онага бера олмаганлиги ва ма-

лакали жавобга эга бўлмаганлигидан жумбоқларнинг ечимини тасодифий шахслардан, аксарият ҳолларда ўз тенгдошларидан излашга мажбур бўладилар. Натигада, кичик ёшдаги болалар, ўсимирлар ҳар томонлама тўғри, жамият ва шахс учун ниятмоний фойдали бўлган малакали жавобларга эга бўлмайдилар. Бунинг оқибатида эса ёшлар тарбияси муайян издан чиқиб, умумий ахлоқ, миллий анъаналар руҳига эид бўлган ҳолатлар юзага келади.

Тарбия тизимида оила таркиби, туғилмакан фарзандларнинг ёш фарқлари ҳам муҳим аҳамиятга эгадир. Кўп йиллик кузатишлар, вояга етмаган ёшлар томонидан қилинган жиноий хатти-ҳаракатлар, тартиббузарлик ҳолатларининг асл сабабларини ўрганиш шундан гувоҳлик берадики, оила муҳитида тишчилик, тотувчилик, ўзаро меҳрча чанқоқ бўлганлик, ота-оналарнинг ўзаро адовати, ака-укалар ўртасидаги меҳрсизлик туфайли аксарият ёшларнинг жиноят кўчасига кириб қолишлари маълум бўлди. Ака-укалар ўртасидаги меҳрсизлик даставвал ота-оналарнинг ўз фарзандларига эътибор бермасликлари, бу нинга жуда кам вақт ажратишлари билан изоҳланса, иккинчи томондан эса, фарзандлар туғилишида бири ва иккинчиси ўртасидаги ёш фарқи масаласига халқимизда умуман аҳамият берилмаслиги ҳам жиддий масаладир. Руҳият-шунослик илми нуқтаи назаридан ўтказилган тадқиқотлар натижаларига кўра, агар бола 1 ёшдан 3 ёшгача бўлган вақтда иккинчи фарзанд туғилса, болалар ўртасида она ва отага эғалик қилиш, суюкли бўлиш, эркалик қилиш борасида — бир қарашда кичик факт туюлса-да, аммо бу фактнинг онг ортида мужассамлашувига кўра жиддий ҳодиса — ўзаро рақобат ҳолати таркиб тонади. Агар туғиладиган болалар ўртасидаги фарқ 4-5 ёш бўлса, кат-

та фарзанд томонидан ўз укасини ҳимоя қилиш руҳи шаклланиб ота-окасидан укасини қизғанмаслик ҳолати таркиб топади. Бу билан эса, ака-укалар ўртасида жуда нозик бўлган меҳрнинг биологик омиллар орқали раҳна тонишининг олди олинади. Халқимизда унчалик эътибор берилмайдиган, аммо меҳр туйғусига раҳна солувчи яна бир жиҳат, бу — ака-укалар ўртасидаги ўзаро жанжаллар ҳодисаси.

Ака ва ука ўртасидаги баҳслар фақат сўз талашини, қарашлар юзасидан тортишув тарзидаги жанжал билан чекланса, меҳр-туйғуси жиддий зарар кўрмайди. Мободо, бу баҳс муштлашувгача етгудек бўлса, кичикларнинг катталарга бўлган укалик меҳри илдизига жиддий зарба берилади. Шу нарса эътиборга лойиқки, мушт урган томон меҳрини сақлаши мумкин бўлса-да, калтакланган томон ўз акасига нисбатан меҳр туйғусини теран ҳис эта олмай қолади. Яқин қариндошлар, эр ва хотин ўртасидаги муносабатларда зўравонлик қилиш, уриш ҳодисасининг нечоғли зарарли эканлиги боис, муқаддас китобимиз бўлган Қуръони Қаримда ҳам зўравонлик қилмаслик, инсонни ўз яқинларига ва айниқса, хотинларга зинҳор-базинҳор қўл кўтармаслик зарурлиги тўғрисида алоҳида қайд этилади (Қуръони карим, Фошия сураси, 22-оят).

Халқимиз тарихидан улдуғ ва қудратли салтанатларнинг асосан ички омилларга кўра, оилавий тарбия муаммолари, оталар ва болалар, акалар ва укалар, оналар ва ака-укалар ўртасидаги меҳрсизлик, ўзаро нифоқлар, яқдиллик руҳининг сустлиги сабабли завол тонганлигини биламиз. Таассуфки, айни шу сабабларга кўра Қорахонийлар, Хоразмшоҳлар, Темурийлар ва бошқа давлатлар инқирозга юз тутган эди.

**Оилада тенглик
ва қадр-қиммат
мутаносиблиги**

Оила барқарорлиги ва Ватан салоҳиятини оширишда она омилининг роли беқиёсдир. Дарҳақиқат, она муқаддас ва чексиз эъзоз-эҳтиромга муносиб зотдир. Халқимиз онага бўлган чексиз ҳурмати, самимий муҳаббати борасида кўнгина халқларга намуна бўларли анъана ва одатлар, маросимлар тизимига эга. Муштинар оналаримиз фарзандни ҳаётга келтирганидан сўнг, то ўз вафотига қадар фақат жигарбанди тақдирини ўйлаб, унга омонлик, тинчлик, ризқ-рўз, барака тилаб яшаб ўтади. Оналарнинг фарзандларига яхшилик нотаб. Яратгандан паноҳ сўраши, ўзи емай боласига едириб, ўзи киймай боласига кийдириб, ўзи кўрмай ўтса-да, боласи кўришига орзумандлиги ачинарли ҳақиқат.

Аmmo бугунги шиддаткор замон учун фарзандларнинг фақат миқдоран кўп бўлиши, уларнинг соф-омон юришини таъминлашнинг ўзигина етарли бўлмай қолди. Замонага хос ва мос юксак маърифатли, бунёдкор, тишиб-тинчимас авлодни тайёрлаш зарур. Бу эса давлат ва жамият зиммасига, энг аввало оилага, она омилига кўп нарсаларни боғлиқ қилиб қўймоқда. Онанинг мақсадлари, турмуш тарзи, ҳаёт мантиғи мазмунида давр руҳига мос бўлган тамойиллар яъни, фарзандларга таълим, тарбия беришни тубдан яхшилаш, уларга ёндашув услубларини ўзгартириш зарурлигини кун тартибига қўймоқда. Бу борада бугунги ҳолат манзараси ўзбек оилаларида турли даража ва кўринишларда бўлиб, уларни қўйидагича тавсифлаш мақсадга мувофиқдир.

1. Фарзандларининг аниқ мақсадларни кўзлаб турли воситалар кўмагида ҳаётга фаол тайёрловчилар тоифа-

си. Бу тоифага мансуб оилаларда она барча ўзгаришларнинг уйғунлаштирувчи ва йўналтирувчиси сифатида намоён бўлади. Фарзандлар ўз вақтида, аниқ белгиланган режа ва тартиб асосида мактабда ўқийдилар ёки университетларда танлаган ихтисосликларини пухта ўзлаштириш билан банд бўладилар. Режавий таълим кўшимча билим олишлар усули (респетция, тўғарақлар, уюшмалар) билан мунтазам равишда уйғунлаштирилади. Таълим олиш ҳолати ва мутахассисликни эгаллаш муаммолари оила муҳитида муҳокама этиб борилади, уйда дарс тайёрлаш қатъий тарзда мунтазам амалга оширилади. Урф-одат ва анъаналарга меъёр доирасида рационал амал қилинади.

2. Оила муҳитида тарбия, одоб-ахлоқ масалаларига таълим инқиларидан кўра устувроқ аҳамият берувчилар тоифаси. Бундай тоифа вакиллари оилавий муҳитда тинчлик, осойишталик, ўзаро ҳурмат сақланиши, маҳалла-юртда мавқе-эътиборда бўлиш, анъана ва урф-одатларга қатъий амал қилиш, уйдаги гап кўчага чиқмаслигига жиддий аҳамият қаратиб яшайдилар. Бундай оилалар фарзандларнинг эртанги куни, уларни фаол ва бунёдкор шахс сифатида ҳаётга тайёрлашнинг аниқ режаларига эга бўлмасалар-да, ўз болаларини жамиятга безарар ўсишидан огоҳ бўлиб яшайдилар.

3. Оилада ота-она ва фарзандлар ўртасидаги муносабатларда масофа мавжуд бўлган тоифа. Мазкур тоифага мансуб оилаларда ота ва она фарзандлари тарбияси ва таълим олиш савияси учун мактаблар масъул деб ҳисоблайдилар. Мактаблар ва бошқа таълим муассасалари билан ҳамкорлик қилмайдилар, ота-оналар мажлисларига келмайдилар. Фарзандларининг ахлоқий ва маърифий

ҳолатларини назорат қилмайдилар. Бундай оилаларда ҳар ким асосан ўзи учун яшайди.

Республикамиздаги ҳуқуқ тартибот идоралари маълумотларига кўра, вояга етмаган ёшлар ўртасидаги тартиббузарлик, жиноятчилик кўчасига кириб қолши ҳолатларининг ўндан тўққиз қисми айни шундай топфадаги оилалар муҳитида юзага чиқмоқда.

Мазкур таснифга кўра, биринчи топфага мансуб оилалар миқдорининг бугунги кун талаблари даражасида фаол ортиб боришини таъминлаш ўта муҳимдир.

Оила муҳитида ота ва оналарининг фарзандлар тақдирини учун фавқулодда масъуллиги масаласи ривожланган барча мамлакатларда донини равишда кун тартибида туради. Хусусан, Японияда ўтказилган тадқиқотларга кўра, ўзаро таниш аёлларининг бир-бирлари билан учрашиб, ўтказадиган суҳбат, мулоқотлари мажмуида ўттиз фоизгача вақт ўз фарзандларининг ўқини ва ишларидаги аҳволи йиғирма фоиз вақт шахсини такомиллашув, яъни ўзлаштирган янги касб-корлари, ўқиган китоблари, кўрган фильмлари ҳақида ва фақат йиғирма фоизгача вақт таниш-билишларининг маиний ҳолати, кайфиятлари, соғлиги, турмуш ўртовининг муаммолари масалалари банд этар экан.

Таққослаш учун Ўзбекистон аёллари ўртасида Тошкент давлат Маданият институтини «Социология» кафедраси олимлари томонидан ўтказилган тадқиқотда эса зиёли аёллар орасида 10 фоиз, тиждоратчилар ўртасида 5-7 фоиз, қишлоқ аёллари орасида 3-5 фоизгина вақт фарзандларининг таълим борасидаги ўзлаштиришлари аҳволига ажратилар экан. Айни чоғда, аёлларимиз суҳбатлари мажмуида 40 — 50 фоизгача вақт маиний ҳаёт ташвишлари,

қўшиқлар муаммолари, дугона ва таниш-биллиқлар тақдирини сингаи масалалар таҳлилига бағишланганини аниқланди.

Бир қарашда ижтимоий жиҳатдан унча аҳамиятди түюлмайдиган мазкур қиёсий таҳлил оналариниң ўз фарзандлари тарбияси, уларни катта ҳаётга мақсадди тайёрлаб бориш ишларидаги ўрнини, шировард натижада эса мамлакатиниң умүмий тараққиети ҳолатига бўлган бевосита ҳамда билвосита таъсирини белгилаб беради.

Истиқлол шарофати билан мамлакатимизда онла институтига катта ижтимоий аҳамият бериб келинмоқда. Унинг неботи сифатида мамлакатимизда анъанага айланган ҳар бир йилга асосий диққат-эътибор қаратилаётганлиги катта аҳамиятга эга бўлган. Шунингдек, «Онла йили»нинг эълон қилиниши мазкур масалага бевосита ва «Сов-лом авлод», «Оналар ва болалар», «Обод маҳалла» йиллари мобайинида эса билвосита тарзда доимий эътибор қаратиб келинмоқда. Айниқса, 2004 йилиниң «Меҳр-мўрувват» йили деб эълон қилиниши онланиң жамият тараққиетидаги ўрниниң ортиб бораётганлигиниң яна бир неботидир.

II-МАВЗУ

ДЕМОКРАТИК ЖАМИЯТ ШАКЛЛАНИШИДА МАҲАЛЛА ВА ФУҚАРОЛАРНИНГ ҶИНИ ҶИ БОШҚАРИШ ОРГАНЛАРИ

Маҳаллий Ҷини Ҷи бошқаришнинг демократик тамойлари

Ривожланган демократик мамлакатларда XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб давлат бошқаруви

нинг номарказлашуви натижасида Ҷини Ҷи бошқариш органлари жамиятнинг асосий институтларидан бирига айланди. Маҳаллий Ҷини Ҷи бошқариш (Ғарбда «муниципал» дейилади) деганда, у ёки бу маъмурий-худудий бирликлардаги аҳоли ваколатлари шифодаловчи, шунингдек, сайланган органлар ва уларнинг маъмуриятлари томонидан амалга ошириладиган, маҳаллий аҳамиятга эга бўлган ишларни бошқариш тунушилади.

Маҳаллий Ҷини Ҷи бошқариш назарияси дастлаб XVIII асрнинг иккинчи ярмида Ғарбий Европада пайдо бўлган. Унинг табиати ва жамиятдаги ўрни маҳаллий ҳокимиятлар ва Ҷини Ҷи бошқариш органларининг фуқаролар томонидан сайланиш принципи ғоялари билан боғлиқдир. Янги

тарихининг ilk даврида фуқаролар томонидан сайланган ўзини ўзи бошқариш органларининг мустақиллиги концепцияси. уларнинг қшилоқ жамоалари ва шаҳарлардаги ишларга раҳбарлик қилинида марказий ҳокимиятга исибатан алоҳидалик ҳамда бошқарувиинг мустақиллигига имконият яратади. Бу органларга давлат бошқаруви соҳасидан ташқаридан алоҳида бир бўғин сифатида қараш рўсулга кирди.

1985 йил 15 октябрда Европа Иттифоқи томонидан қабул қилинган «Маҳаллий ўзини ўзи бошқариш тўғрисидаги Европа Хартияси»нинг 3-моддасида бу тушунча қуйидагича ифодаланган: «Маҳаллий ўзини ўзи бошқариш деганда, маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органларининг ўз масъуллигида, маҳаллий аҳоли манфаатлари асосида, қонулар доирасида унинг давлат ишларининг аксарият қисмини бошқариши ва уш реал уддалай олиш қобилиятига айтилади. Бу ҳуқуқлар эркин, яширин, тенг, тўғридан-тўғри умумий сайловларда сайланган аъзолардан иборат кенгашлар ёки мажлислар томонидан амалга оширилади. Кенгашлар ёки мажлислар ўзларига ҳисоботлар бериб боровчи ижроия органларига эга бўлиши мумкин. Бу қондалар фуқаролар мажлисларига, референдумларга ёки фуқаролар тўғридан-тўғри иштирок этишининг қонун йўл қўйган бошқа шаклларига мурожаат этишини истисно этмайди».

Ғарб жамиятиини олимлари маҳаллий ўзини ўзи бошқарушига доир тушунчаларининг назарий жиҳатларини ҳам ишлаб чиққанлар. Унга биноан, «маҳаллий бошқарув» деганда, «давлат бошқаруvidан қуйидаги барча даражаларни, «маҳаллий ҳокимият» деганда эса «сайланган кенгаш ва унинг ижроия органлари воситасида ўз сайловчилари

манфаатларини нфода этувчи ва ҳаракат қилувчи ташкилотлар» тунушлади. Шунингдек, «маҳаллий ўзини ўзи бошқариш» эса «миллий бошқарувдан қўйи даражадаги демократик автоном бирликларнинг маҳаллий аҳоли манфаатлари асосида жамоатчилик муаммоларини акарият қисмини мубофиқлаштириши ва бошқариши»дир.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 105-моддасида ўзини ўзи бошқариш органларига қўйидаги ҳуқуқий таъриф берилган: «Шаҳарча, қишлоқ ва овулларда, шунингдек улар таркибидаги маҳаллаларда фуқароларнинг йиғинлари ўзини ўзи бошқариш органлари бўлиб, улар икки ярим йил муддатга раисни (оқсоқолни) ва унинг маслаҳатчиларини сайлайди. Ўзини ўзи бошқариш органларини сайлаш тартиби, фаолиятини ташкил этиш ҳамда ваколат доираси қонун билан белгиланади». Конституциявий асосдан келиб чиқиб, 1999 йил 14 апрелда қабул қилинган «Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида»ги (янги тахрири) Қонуннинг I-моддасида фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш тушунчаси қўйидагича таърифланди: «Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариши — фуқароларнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунлари билан кафолатлангани, уларнинг ўз манфаатларидан, ривожланишининг тарихий ҳусусиятларидан, шунингдек миллий ва маънавий қадриятлардан, маҳаллий урф-одатлар ва анъаналардан келиб чиққан ҳолда маҳаллий аҳамиятта молик масалаларни ҳал қилиш борасидаги мустақил фаолиятидир». Кўришиб турибдики, мамлакатимизда ўзини ўзи бошқариш органлари тизими тушунчаси ва унинг ҳуқуқий мақомлари ривожлантирилди ва улар нфдор демократик мамлакатлардаги ҳуқуқий мезонлар даражасида нфодалана бошланди.

Маҳаллий ўзини ўзи бошқариш, машҳур олим Алексис де Токвилнинг талқиниغا, «шундай бир сиёсий институтки, у нафақат сиёсатчилар учун, балки умуман барча фуқаролар учун бир мактабдир. Бу институтга хос бўлган имкониятлар шу қадар юксакки, у фуқароларнинг кенг сиёсий ширинлиги учун шарт-шароитлар яратиб беради. Ўзини ўзи бошқариш органлари сиёсий маданият элементларини шакллантиришнинг ҳам беқийсе омилдир. Охир-оқибатда бу органлар фаолияти сиёсий тизимнинг бир бутун барқарорлиги ва мослашувчанлигини таъминлаб беради. Миллат жамоавий институтларсиз ҳам эркин ҳукумат шакллантириши мумкин. Лекин у эркинликнинг ҳақиқий руҳиятига эга бўла олмайди».

XX асрнинг иккинчи ярмида «умумий фаровонлик давлати» назарияси билан боғлиқ ҳолда муниципал (ўзини ўзи бошқаришга доир) концессия ҳам пайдо бўлди. Муниципалитетлар жамиятнинг барча табақалари манфаатларини таъминловчи ва ҳимояловчи нэтимоний хизмат кўрсатиши воситаси сифатида қаралди. Еуропа, Шимолий Америка ва Япония каби мамлакатларда муниципал кенгашлар мақоми ҳуқуқий жиҳатдан муниципал ижроия бошқарувидан юқори қўйилган бўлиб, уларнинг ваколатига қўйиладиган киради: маҳаллий бюджетни қабул қилиши, юқори ташкилотлар томонидан ҳал қилинмаган айрим масалалар бўйича меъърий қарорлар қабул қилиши, маҳаллий солиқларни жорий этиши, қарзлар олиши ва уларни шилатини масалаларини ҳал этиши, муниципалитетга қарабди мулкни тасарруф этиши, нўншидек, кўпчилик давлатларда муниципалитетнинг ижроия раҳбарлик органларини танкил этиши ва уларни назорат қилиши, маҳаллий референдумларни уюштириши. АҚШ нэтимоний-сиёсий ҳаётида ҳам муниципалитетлар муҳим ўрни эгаллайди. Чўнки бу мамлакатда муниципал бошқарув функ-

цияларнинг номарказланганлиги принципи кенг қўлланилган. Мунципал мактаблар, пинфохоналар, кутубхоналар, санитария инсталляцийи, сув билан таъминлаш, парклар, ёнғинга қарши хизматларнинг бошқаруви асосан мунципал кенгашлар тасарруфидадир. Айрим мамлакатларда (масалан, Германияда) кенгашлар ўз ваколатларининг ижроия органларга бериши ҳуқуқига ҳам эгадирлар.

Мамлакатимизда ўзини ўзи бошқаруви органилари фуқаролик жамиятининг асосий институти сифатида йилдан-йилга такомилланиб бормоқда. Шунингдек, мазкур органиларнинг бошқарув тизимидаги қўламининг кенгайтиб бериши билан ҳуқуқий давлатнинг ўз ваколатларининг демократик тамойиллар асосида амалга ошириши учун қўлай ва кенг имкониятлар пайдо бўлмоқда.

**Демократик жамият
шаклланишида маҳалла
институти**

«Маҳалла» арабча сўздан келиб чиқиб, «шаҳар ичидаги шаҳар» маъносини англатади. Тарихчи олим Паршахпў «Бухоро тарихи» асарида бундан 1100 йил илгари маҳалла халқнинг бошқарув услуби эканлигини ёзган эди. Қадимда маҳалла нафақат ижтимоий, балки маъмурий-ҳудудий тўзилма тарзида ҳам эътироф этилган. Алишер Навоийнинг «Ҳайратул-аброр» («Яхши килшларнинг ҳайратлангани») асарида қуйидаги бағд учрайди: «Шаҳарлар отини маҳалот этиб, Бўлди чу юз шаҳар Ҳири от этиб». Маҳалланинг «шаҳар ичидаги шаҳарча» деган мазмуни юқоридаги ташбеҳдан кўриниб турибдики, ўрта асрларда Ҳири деб аталган Ҳирот шаҳри юзта кичик «шаҳарча» — маҳаллалардан ташкил топган экан.

Демак, қадим замонлардаёқ ўзини-ўзи бошқарини орган-ларининг илк куртаклари пайдо бўлган. Шарқда бу жараён бир неча минг йиллик тарихга эга бўлган маҳаллалар кўринишида ривожланган бўлса, Ғарб мамлакатларида кишиларнинг ўз манфаат ва қизиқиш-ларини жамиятдаги муносабатларда ифодалани ҳамда ҳимоя қилини мақсадида ҳар хил уюшмалар, партиялар, жамиятлар, ҳаракатлар ва бошқа тузилмалар сифатида пайдо бўлишига асос солинди.

Узоқ йиллар маҳалла тарихи ва социологиясини тад-қиқ этган америкалик олим Д.Карлайл қуйидагиларни ёза-ди: «Оила ва дўст-ёроқлар маҳалла турмушининг бош асоси бўлиб келган ва шундайлигича қолади. Улар шахсий му-носабатларининг тамал тоши саналади. Улар «сулола» деб аталувчи, кишиларни бирлаштирувчи ва ажратувчи ўта муҳим тармоқ тузилмасини яратди. Яқинлик муносабатларига асосланган ҳамда насл-насаб принциплари билан мезнланган маҳалла ўзбеклар дунёга келадиган, тарбияланадиган ва одатда ўзининг бутун ҳаётини ўтказадиган жой ҳисобланади. Дўстлик барқарор тушунча бўлган маҳаллада мойинлик сингдирилган бўлади. Ҳамма маҳалла теварагида парвона бўлар, шахсий салоқат бутун шаҳар бўйлаб тарқалар, баъзан эса бутун бошли минтақани қамраб олар эди. Бундай анъаналарастлик шароитида кимнингдир тажрибаси шахсий мулоқотлар до-праси тасарруфидан ташқарига тез тарқалиб кетади. Шахе ҳар қандай масофадан туриб сулола аъзоларининг никоҳ таитаналари, маросимларида қатнашиши мумкин. Ранг-баранг оилавий-қариндончилик алоқаларининг маҳалла-дан ташқарига ҳам, қундалик турмуида тоши бор, лекин улар маҳалланики сингари тош боса олмайди».

Собиқ СССР даврида маҳалла институтининг мазмуни ва вазифалари бутунлай издан чиққан эди. Бу даврда маҳаллалар ўзининг ҳуқуқий мақомини йўқотдилар. Уларнинг асосий фаолияти собиқ коммунистик партиянинг маҳаллий ташкилотларини қўллаб-қувватлашдан, шушундек, маҳаллий анъана ва урф-одатлар, одоб-ахлоқ меъёрларини ташвиқот-тарғибот қилиш, оилалардаги маросимлар ва бошқа тадбирларни ўтказишда коммунистик партиянинг «кўз ва қулови» бўлиб туриш кабилардан иборат бўлиб келди. Бу даврда қадимдан маънавият, таълим ва тарбия масалаларини ҳал этиб келган маҳаллаларнинг ўрни деярли йўққа чиқарилди.

Мустақиллик даврига келиб фуқароларнинг маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органлари қонуний мақомини мустаҳкамлашга, уларни фуқаролик жамиятининг асосий институтига айлантиришга доир жиддий ислохотлар амалга оширилди. Ўзбекистонда маҳаллалар миллий мустақиллик даврига келибгина, ўзини ўзи бошқариш органига айланди. Ўзбекистон Конституцияси маҳалла мақомини фуқароларни ўзини-ўзи бошқариш органи сифатида мустаҳкамлади. Мамлакатда шаҳарча, посёлка, қишлоқ, овул ва маҳалла фуқаролар йиғинлари ўзини ўзи бошқариш органлари ҳуқуқий мақомини олдилар. Жумладан, мустақиллик даврида мамлакатда 10 миңгга яқин ўзини ўзи бошқариш органлари шакллانган бўлса, улардан 8142 тасини маҳалла фуқаролар йиғинлари ташкил этади. Маҳалла мустақил ташкилот сифатида қайтадан мустаҳкамланди ва уларнинг аксарияти ўзининг қадимги номларини ва халқ ўртасидаги обрў-эътиборларини қайтадан тиклаб олдилар.

Мустақиллик йилларида маҳалла тарихий ва ривож-

**Мустақиллик
йилларида маҳалланинг
демократия мактабига
айланиши**

ланган мамлакатлардаги тушунчада аниқ белгиланган ижтимоий-демографиялик, маданий-маънавий ва ҳудудий-маъмурий birlik сифатидаги мақомга эришди. У ўз ҳудудидаги фуқаролар ўртасида ағъаналар ва урф-одатлар, инсоний, хўжалик, ҳуқуқий муносабатлар birlikлини ташкил этгани ҳолда фуқароларининг ўзаро ижтимоий муносабатларини боғлаб туриш воситасига айланди.

Мустақилликнинг ilk давридан бошлаб Президент И.А.Каримов маҳаллаларни фуқаролик жамиятининг асоси деб билди ва уларни ҳар томонлама ривожлантириш чоратадбирларини амалга ошириб келмоқда. Президент И.А.Каримов 1995 йилдаёқ шундай фикрни билдирган эди: «Маъlumки, асрлар мобайнида маҳаллаларда кўндан-кўн ҳаётний муаммолар ўз ечимини топиб келади. Тўй-маъракалар ҳам, ҳайити ҳашарлар ҳам маҳалла аҳлисиз ўтмайди. Маҳаллаларда сиёсий, иқтисодий ва бошқа масалаларга доир жамоатчилик фикри шаклланади. Бу эса халқимизнинг турмуш тарзи, ота-боболаримиздан бизга мерос бўлиб келаятган тафаккур тарзидир. Бинобарин, ҳаётнинг ўзи маҳаллаларни ривожлантириш ва уларни кўлаб-қувватлашни тақозо этмоқда. Мамлакатимизда кўн қиррали ислохотлар амалга ошайтган бир найтда маҳалла жамият учун ишончли таянч ва таъсирчан куч бўлиб хизмат қилиши лозим».

Мустақиллик даврида маҳалланинг ташкилий, ижтимоий ва ҳуқуқий мақомини мустаҳкамлаш борасида чуқур ислохотлар амалга оширилди. Энг аввало, «маҳалла» атамаси тарихда биринчи марта Конституцияга киритилди. Унга

аҳолининг ўзини ўзи бошқарувининг ноёб шакли сифатидаги конституциявий ҳуқуқий мақом берилди. 1992 йилда Ўзбекистон Президентининг «Республика «Маҳалла» хайрия жамғармасининг фаолиятини янада такомиллаштириш чоратадбирлари тўғрисида»ги, 1998 йилдаги «Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларини қўллаб-қувватлаш ҳақида»ги, 1999 йилдаги «Аҳолини аниқ йўналтирилган ижтимоий мадад билан таъминлашда фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ролини ошириш тўғрисида»ги Фармонлари, шунингдек, кам таъминланган ва кўн болали oilаларин ижтимоий ҳимоя қилишга қаратилган қатор фармон, қарорлар, қонунлар ва бошқа маърифий ҳужжатлар эълон қилинганлиги унинг исботидир.

Ҳозирги даврда маҳаллаларин ижтимоий мавқенин ошириш борасида олиб борилаётган ишлар иккита йўналишини назарда тутлади. Биринчиси, маънавий вазифа бўлиб, у халқимизнинг минг йиллик тарихидаги ноёб, энг азиз анъаналарин, қадриятларин қайтадан тиклаш ва ривожлантиришдан иборат. Иккинчиси, сиёсий вазифа бўлиб, у Президент Н.А.Каримовнинг маҳалла институтини бугунги замон талабларига мувофиқ тарзда тиклаш, шунингдек, вилоят, шаҳар, туман ҳокимликлари зиммасига юклашган кўпчилик вазифа ва ҳуқуқларини фуқаролар ўзини-ўзи бошқариш органларига, яъни маҳаллаларга бериб, улар мақомини жой-жойинга қўйиб, шу тарихда жамиятимиз ҳаётини демократиялашда янги ва жуда муҳим имкониятларга эришишдан иборатдир.

Айниқса, маҳалла фуқаролар йиғинларига Ўзбекистон Республикаси Президентига, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига, халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларига сайловлар ўтказувчи участка сайлов

компессиялари аъзолигига номзодларни округ сайлов комиссияларига тасдиқлаш учун тавсия этиши ҳуқуқи берилган. Шунингдек, маҳалла фуқаролар йиғинларига халқ депутатлари туман, шаҳар Кенгаши депутатлигига тўғридан-тўғри номзод кўраётини, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси депутатлигига ташаббус гуруҳлари томонидан кўраётиладиган номзодларни таклиф этишида шитирок этиши каби ваколатлар ва ҳуқуқларнинг берилиши маҳаллаларни ўзини ўзи бошқариши органлари сифатида жамиятимиз сиёсатини ҳаётидаги ўрнини янада ошиб бораётганлигини кўрсатади.

Президент Ш.А.Каримов иккинчи чақирилғ Олий Мажлисининг IX сессиясидаги маърузасида ўзини ўзи бошқариши органлари фаолиятини такомиллаштириши ҳусусида қўйидаги фикрни билдирди: «Ҳаётимизни эркинлаштириши йўналишларининг яна бир муҳим йўли — марказий ва юқори давлат бошқарув идоралари вазифаларини давлат ҳокимиятининг қўйи тузилмаларига, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариши органларига босқичма-босқич ўткази боришни таъминландир»¹. Албатта, давлат томонидан маҳаллаларга катта бошқарув ваколатларини беришида аввало, уларнинг аҳоли фаолигини оширишидаги ўрнини юксалтириши қўзда тутилди. Чунки маҳалла фуқаролар йиғинларида старлига ҳуқуқ бўлмаса, улар ўзини ўзи бошқаришни бажариши қобилиятига эга бўли олмас эдилар. Шунингдек, маҳаллаларнинг аҳоли ва давлат олдида масъулият сезишлари учун ҳам аввало кенг ҳуқуқларга эга бўлишлари лозим эди.

Ҳозирги даврда жамиятининг сиёсатини соҳасини эркинлаш-

¹ Каримов Ш.А. Биз танлаган йўл демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. 11-жилд. —Т.: Ўзбекистон, 2003. 29-бет.

тириш мақсадларидан келиб чиқиб, маҳалла фуқаролар йиғинларига бошқарувнинг турли йўналишларига етакчилик қилиш ваколатлари берилди. Маҳаллалар ўз ҳудудда яшасанган фуқароларнинг турли эҳтиёжидан муаммоларини ҳал қилиб беришда бевосита иштирок этадилар: қариялар, фахрийлар, етимлар, байналмиллат-ҳарбийлар, кам таъминланган ва кўп болали оилалар мажбуурлари ҳимоя қилинади; маҳалла фаолларининг мазкур фаолиятда иштирок этишига бошчилик қилади; инсонни маънавий юксалиши ва амалий ташаббусларини намоён бўлиши учун шарт-шароит яратди; фуқаролар моддий ва маънавий жиҳатдан қўллаб-қувватланади.

Маҳалла фуқаролар йиғини эҳтиёжидан таъминот органлари ва бошқа ҳоҳиш ташкилотлар билан биргаликда эҳтиёжидан ёрдам, кам таъминланган оилалар ва ёлғиз кимиларга бевосита моддий ёрдам ажратилиши шунинг барча ташкилий жиҳатларини ўзи мустақил равишда бажаради. Шу билан бирга, маҳаллалар ўз ҳудудларида экологик муаммоларини ечиши ва аҳоли моддий аҳволини яхшилаш, ҳашар йўли билан кўкаламзорлаштириш, тозаланиш ишларига жалб қилиш, маҳаллий аҳоли ўртасида атроф-муҳитни асраш юзасидан тушунтириши ва тарбиявий ишлар олиб боришига ҳам масъулдир. Албатта, бу каби фаолиятлар фуқаролар фаолигини ошириш воситасида амалга оширилади.

Шу билан бирга, кўплаб қонунлар лойиҳаларини Конститутсияга киритиладиган қўшимча ва ўзгаришларини ўзида нафдалаган умумхалқ референдумларига тайёргарлик кўриши ва ўтказилиши аввало маҳалла аҳоли ва фаоллари томонидан муҳокама қилиниши ҳамда қўллаб-қувватланиши керак. Бошқача айтилганда, маҳаллалар енгил қарорлар қабул қилишида жамоатчилик иштирокини фаоллаштириши-

нинг муҳим востаси эканлигини ҳаётнинг ўзи исботлаб берди. Мамлакат сиёсий ҳаётида фуқароларнинг сиёсий қарорлар қабул қилинидаги иштирокни таъминлаб берувчи асосий бўлин. бу — маҳалла фуқаролар йиғинларидир. Шунингдек, фуқароларнинг ижтимоий ҳаётдаги фаоллигини ошириш қобилиятига эга бўлган бирдан-бир бошқарув тизими ҳам маҳалла фуқаролар йиғинлари.

Республика «Маҳалла» хайрия жамғармаси, унинг вилоят, шаҳар, туман бўлимлари билан ҳокимликлар ҳамкорлигида ҳар йили «Энг яхши маҳалла», «Энг ибратли оқсоқол», «Маҳалла жонқуяри», «Энг тадбиркор маҳалла оқсоқоли» шiori остида муттасил кўрик-танловлар ўтказиб келинади. Кўрик-танловлар ғолиблари ҳар йили обрўли комиссиялар томонидан махсус нишонлар, қimmatли эсдалик совғалари билан тақдирланадилар. Мазкур тадбирлар маҳаллаларни ободонлаштириш, озода сақлаш, айниқса ёшларни комил инсон қилиб тарбиялашда муҳим аҳамият касб этди.

Мустақиллик даврида маҳаллалар фуқаролар йиғинлари оқсоқоллари, «Маҳалла» жамғармаси ва унинг маҳаллий ташкилотлари раҳбарларининг сифат таркиби яхшиланиб борди ва бормоқда.

**Адолатли сайловлар —
демократик жамият
тараққиётининг мезони**

Ҳуқуқий демократик давлатда сайлов қонунлари ва уни ўтказиш муҳим ўринни эгаллайди.

Бунинг ёрқин исботини фуқароларнинг ўзини ўзи бошқарини органларига сайлов ўтказиш ҳам истисно эмас. 2001 йил май-июнь ойларида мамлакатимизда ўзи-

ни ўзи бошқарини органлари – маҳалла, овул, қишлоқ, шаҳарча фуқаролар йиғинларига ўтказилган сайлов бу соҳа раҳбарларининг етук кадрлар ҳисобига сифат жиҳатдан ўзгаринишига олиб келди. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Кенгашининг 2001 йил 12 апрелдаги «Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларига сайлов ўтказиниши ташкил этиши тўғрисида»ги қарориди ташкилотчилик қобилиятига ҳамди аҳоли ўртасиди юқори обрў-эътибор ва ҳурматга сазовор бўлган, давлат ҳокимияти органлари ваколатларининг бир қисми босқичма-босқич фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларига берилиши муносабати билан ушбу органлар олдиди турган вазифаларни ҳал этишга қодир бўлган шахслар орасиди фуқаролар йиғинлари раис ва уларнинг маслаҳатчилари лавозимларига номзодлар танлаш мақсади қўйилди.

Сайлов кампаниялари давридаги ташкилий ишлар ва амалга оширилган чора-тадбирлар натижасиди мамлакатимиз бўйича фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларига сайловлар ижтимоий-сиёсий ҳамди ташкилий жиҳатдан юксак савияди, фуқароларнинг ижтимоий фаолигида амалга ошди. Сайловларди 12 миллионга яқин фуқаролар иштирок этдилар. Бу кўрсаткич мамлакат катта ёшли аҳолисининг қарийиб 90 фоизини ташкил этди.

Фуқароларнинг 9627 йиғиниди, шу жумладан 1556 шаҳарча, қишлоқ ва овул йиғинларида, қишлоқлардаги 4151 маҳаллалар ва шаҳарлардаги 2138 маҳаллалар йиғинларида, шунингдек жамоатчилик асосиди фаолият кўрсатаётган 1782 маҳалла фуқаролар йиғинларида сайловлар бўлиб ўтди. Фуқаролар йиғинларида

сайловлар билан бир вақтда фуқаролар йиғинлари раислари ва оқсоқолларининг олдинги сайловдан сўнгги ўтган давр мобайнида қилган ишлари тўғрисидаги ҳисоботлари эшитилди. Фуқаролар йиғинлари фаолиятининг барча йўналишлари бўйича фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органларининг олиб борган ишлари атрофлича ва чуқур таҳлил этилди. Қонунлар, Президент Фармонлари, ҳукумат қарорларини амалий жиҳатдан рўёбга чиқаришда маҳаллаларнинг маҳаллий давлат ҳокимияти органларига берган ёрдамларига муҳим эътибор берилди. Ўтган ҳисобот даври (2,5 йиллик) ишидаги камчиликлар сабаблари ҳам очиб ташланди, уларни келгусида бартараф этиш юзасидан аниқ чора-тадбирлар ва режалар қабул қилинди. Ўзини ўзи бошқариш органларига бўлган ҳисобот-сайлов йиғинлишларида жами 120 мингдан ортиқ фаоллар сўзга чиқиб, қўйилган масалалар юзасидан ўз фикр-мулоҳазаларини билдирдилар. Сўзга чиққанларнинг аксарияти мамлакатда тинчлик, барқарорлик ва хавфсизликни сақлаб туриш, аҳолининг турли қатламларини ижтимоий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш юзасидан амалга оширилаётган ижтимоий-иқтисодий ислоҳотларни маъқулладилар.

Маҳалла фуқаролар йиғинларидаги оқсоқоллар сайлови миллионлаб фуқароларни бешарқ қолдирмади. Барча сайловчиларда фаол иштирок, ўз пуқтан назарини ифода этишга интилишлар очик сезилиб турди. Мамлакатдаги ўзини ўзи бошқариш органларининг 9627 та (қишлоқ, овул, шаҳарча, маҳалла) йиғинлари раислигига жамоатчи ишчи гуруҳлари томонидан тавсия этилган 22 минг нафардан ортиқ номзод орасидан танлаб олинини

сайловларнинг муқобиллик асосида ўтишига ва фуқаролар йиғинлари раислигига муносаб номзодларни сайлашига имкон яратди.

Ўзини ўзи бошқарини органларига бўлган сайловлар натижаси шуни кўрсатдики, бу сайловлар аҳолининг кенг қатламлари учун ижтимоий-сиёсий фаоллик баъшлади ва ўзига хос демократия мактаби вазифасини ҳам ўтади. Шунингдек, 2003 йилнинг ноябрь-декабрь ойларида ўзини ўзи бошқарини органларига янги сайлов компанияси бўлиб ўтди. Мазкур сайловларда 12 млн.дан ортиқроқ, яъни мамлакатдаги катта ёшли аҳолининг қарийб 97 фоизи (2001 йилда бу кўрсаткич 85% эди) иштирок этди. Сайловларда мамлакатдаги фуқаролар йиғинларининг 8360 та раислари (оқсоқоллари), шунингдек, уларнинг 80 мингта маслаҳатчилари сайланди.

2003 йил 12-27 ноябрь кунлари республика «Ижтимоий фикр» жамотчилик фикрини ўрганитиш маркази мамлакатининг турли минтақаларидаги 2044 та респондент иштирокида ўтказган сўров тадқиқоти аҳолининг аксарият қисми (69,4%) сайловлардан хабардорлиги маълум бўлди. Мазкур сайловлар фуқароларининг сиёсий маданияти ва ҳуқуқий онги юксалганлигини кўрсатади. Чунончи, 35 та йиғин раислиги ва оқсоқоллигига кўрсатилган номзодлар сайланмай қолдилар. 74 та йиғинда раис ва оқсоқолларининг 2,5 йиллик фаолияти қониқарсиз, деб тошилди. Барча сайловлар давомида кўрсатилган 21306 та номзодлардан 8360 тасни сайланганлиги, уларнинг муқобиллик асосида ўтганлигини, фуқароларга танлаш имконияти берилганлигини ифодалади.

Янги сайланган фуқаролар йиғинлари раислари (оқсоқоллари) нинг 75,7 фоизи олий маълумотли (2001 йилда 73,2 % эди) номзодлар ичидан сайланди. Уларнинг 49,1 фоизи 50 ёшгача бўлган кишилардан иборат бўлди. Сайланган оқсоқол ёки раисларнинг 8,7 фоизини аёллар ташкил этди. Оқсоқолларнинг тўртдан бири мазкур лавозимга илк бор сайландилар. Мазкур сайловлардаги мажлислар, ундаги муҳокамалар, баҳс ва мунозаралар маҳаллий давлат ҳокимияти органлари вазифаларини фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларига босқинча-босқинч ўтказиш борасидаги сиёсатни фуқаролар қўллаб-қувватлаётганлигини кўрсатди. Шу билан бирга, сайловлар давлат қурилиши ва жамиятнинг барча соҳаларини эркинлаштиришда, фуқаролар яшаш жойларидаги муҳим ижтимоий-сиёсий масалаларни ҳал этишда, аҳоли фаоллигини оширишда маҳаллаларнинг ўрни ва аҳамияти йилдан-йилга ортиб бораётганлигини, «Кучли давлатдан — кучли фуқаролик жамияти сари» концептуал сиёсий дастурин ҳаётга татбиқ этиш ўзининг ижобий ва самарали натижасини бераётганлигини намоён этди.

Маҳаллаларнинг демократик жамиятнинг асоси сифатидаги ўрни йилдан-йилга юксалиб, маҳалла аҳлининг ижтимоий фикри тобора демократлашиб бормоқда. Янги аср бошига келиб, ҳар бир оила, маҳаллада яшаётган фуқаро ўз ҳаёти ва тақдирини маҳалласиз тасаввур қила олмайди. Республика «Ижтимоий фикр» жамоатчилиги фикрини ўрганиш марказининг 2003 йил январда ўтказган социологик сўровномаларида «Маҳалла оиладаги ички муаммоларни ҳал қила оладими?» деган савол берилган эди. Унда сўралган фуқароларнинг 63,1 фоизи

ижобий жавоб бердилар. Шу билан бирга, сўралганларнинг 82,5 фоизи маҳалла йиғинишиг кўни-қўшнилар ўртасидаги келишмовчиликни бартараф этишига, 84,4 фоизи эса тўй, маърака, дафи ва бошқа маросимларини ташкил эта олишига ишонади. Кўриниб турибдики, маҳалла фуқароларининг бирламчи ҳаётини эҳтиёжларининг ифодачисига айланиб бормоқда.

2003 йилда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори билан тасдиқланган «Обод маҳалла йили» дастурини (2003 йил 7 февраль) ҳаётда амалга ошириш натижасида барча маҳаллаларда улкан ишлар амалга оширилди. Маҳаллалардаги кичик ва ўрта бизнесни ривожлантириш учун 41760,5 млн. сўм ҳажмдаги кредитлар ажратилди. Маҳаллаларда 12527 та иш ўринлари яратиш учун мазкур режага қўмаклашувчи давлат жамғармасидан 11571 млн. сўм, оилавий тадбиркорликни ривожлантириш мақсадларида 2765 та оилга 2005,5 млн. сўм ҳажмдаги маблағлар ажратилди. 5528 та маҳалла ҳудудида кичик ва ўрта бизнесни ривожлантириш натижасида ҳаммаси бўлиб, 176418 та янги иш ўринлари ташкил этилди. Шунингдек, маҳаллаларда маънавий хизмат марказининг 995 та янги шаҳобчаси барпо этилди. Мамлакат бўйича 383 та янги маҳалла гузарлари қурилиб, унга 20407,6 млн. сўм маблағ сарфланди.

2003 йил 16 августда ўтказилган умумхалқ ҳашарида 27,158 млн. квадрат метр майдонлар ободонлаштирилди. Бу ҳашарда 12,5 млн.га яқин аҳоли иштирок этиб, ундан «Маҳалла» жамғармаси ва унинг маҳаллий бўлимларига 1034,0 млн. сўм пул келиб тушди. Мазкур маблағлар аҳолини ижтимоий ҳимоя қилишга

кўмаклашиш, маҳаллаларда спорт турларини ривожлантириш, спорт мажмуалари қуриш ва таъмирлаш, турли кўрик-танловлар ўтказишга сарфланди. «Обод маҳалла йили»да 1720 км узунликдаги газ қувурлари ўтказилиб, 174 та қишлоқ табиий газ билан таъминланди. 1277 км сув қувурлари ўтказилиб, 350 та қишлоққа сув етиб борди. Шунингдек, 1384 та маҳалла, 74748 та аҳоли хонадонига телефонлар ўтказилди.

Мустақиллик даврида ўзини ўзи бошқариш органларини фуқаролик жамияти институтини сифатида ислоҳ этиш ўзининг самарасини берди. Маҳаллалар мамлакатдаги аҳолини ўзини ўзи бошқариш жараёнларида шитирок этишлари, қарорлар қабул қилишда фуқаролар хоҳиш ва истакларини эътиборга олишга имкониятлар яратиш билан фуқаролик жамияти институтига айланиб бормоқда. Шунингдек, ҳозирги даврга келиб давлатнинг аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш, ижтимоий ҳимояга муҳтож оилаларни аниқлаш каби ваколатлари ҳам деярли маҳаллаларга берилган.

Шу билан бирга, маҳаллалардаги тинч ва осойишта ҳаётни таъминлаш, оилаларни мустаҳкамлаш чора-тадбирларини кўриш, стимулар ва ёлғиз қолган фуқароларга меҳр-мурувват кўрсатиш, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқаришга доир интилишларини қондириш каби серқирра жамоавий бошқарув ҳам маҳалла фуқаролар йиғинлари фаолиятининг асосий йўналишини ташкил этмоқда. Лекин шу билан бирга ўзини ўзи бошқариш органларини демократлаштириш жараёнлари ҳали давом этади. Айниқса, аҳолининг ҳуқуқий ва сиёсий маданиятини ошириш, сиёсий қарорлар қабул қилишда маҳаллаларнинг ўринини юксалтириш, маҳаллаларни маҳаллий давлат

ҳокимияти органларидан тўла мустақил бўлишини таъминлайдиган ҳуқуқий механизмлар яратиш, фуқароларни маҳаллалар воситасида қонунлар ишлаб чиқиш ва қабул қилиш жараёнларидаги умумхалқ муҳокамаларида фаол иштирок этишларини таъминлаш яқин истиқболдаги ислоҳотларнинг асосий вазифасидир.

ДЕМОКРАТИК ЖАМИЯТНИ БАРПО ЭТИШДА НОДАВЛАТ ВА ЖАМОАТ БИРЛАШМАЛАРИНИНГ ЎРНИ

**Нодавлат нотижорат
ташкilotлари
тушунчаларининг
мазмун ва моҳияти**

Нодавлат нотижорат ташкilotлар дастлаб жамиятнинг ўзини ўзи бошқаришини ва уни мустақил ижтимоий бирлик сифатида янанинги таъмин-

лаш эҳтиёжларини манфаатлари асосида пайдо бўлди. XX асрнинг ўргаларига келиб эса нодавлат ва нотижорат ташкilotлар демократик жамиятнинг муҳим, асосий институтларидан бирига айланди. Шунга кўра, нодавлат нотижорат ташкilotлар мазмун ва моҳиятини чуқур аниқлаш, уларнинг демократик фуқаролик жамиятнинг муҳим ҳамда асосий институтларидан бири эканлиги тўғрисидаги тушунчаларни ўрганишга эҳтиёж сезилмоқда. Шунингдек, демократик жамият тушунчаси тўғрисидаги тасаввурлар нодавлат нотижорат ташкilotларини чуқур идрок этишга имкониятлар беради.

Иккинчи чақирқ Олий Мажлисининг IX сессияси (2002 йил 29-30 август) мамлакатда фуқаролик жамияти қуришини авж олдиришда муҳим аҳамият касб этди.

Сессияда мамлакат Президенти Ш.А.Каримов «Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари»га доир маърузаси билан сўзга чиқди. Ўз нутқи билан Президентимиз адолатли демократик жамият қуришнинг концептуал назарий асосларини янада бойитди. Хусусан, Президент Ш.А.Каримовнинг ушбу маърузасида мамлакатда фуқаролик жамияти барпо этишнинг асосий йўналишлари ва мақсадларини белгилаб берилди: «Бешинчи устувор йўналиш фуқаролик жамиятини шакллантиришнинг муҳим шарт бўлиб, бу жамият ҳаётида нодавлат ва жамоат ташкилотларининг ўриш ва аҳамиятини кескин кучайтиришдан иборат. Ёки бошқача қилиб айтганда, бу — «Кучли давлатдан кучли жамият сари» деган тамойилни амалда ҳаётга жорий этиш демакдир. Ҳаммамизга аёнки, бу йўналиш ижтимоий-иқтисодий жараёнлар билан боғлиқ кўп масалаларни ҳал қилишда давлат тузилмаларининг ролини камайтириш ва бу вазифаларни босқичма-босқич жамоат ташкилотларига ўтказиш боринини тақозо этади. Бунинг учун, авваламбор, давлатнинг иқтисодий соҳага, хўжалик юригувчи тузилмалар, биринчи гада, хусусий сектор фаолиятига аралашувини чеклаш лозим»¹.

Мамлакатда XXI аср бошларида «Кучли давлатдан кучли жамият сари» концептуал сиёсий дастурини амалга ошириш мақсадларидан келиб чиқиб, марказий давлат органларининг айрим ваколатларини маҳаллий давлат

¹ Каримов Ш.А. Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари. «Халқ сўзи», 2002 йил 30 август.

ҳокимияти, ўзини ўзи бошқариш органи ва жамоат ташкилотларига босқичма-босқич бериб бориш асосида жамият қурилишининг эркинлаштирилиш жараёни бошланади. Бу соҳада қуйидаги йўналишларда ислоҳотлар босқичма-босқич амалга оширилмоқда:

— биринчидан, жамият аъзоларининг оини, проласи, маданияти, маънавияти ва билими юксак даражада бўлишига эришилши, уларнинг ҳуқуқий оини ҳамда ҳуқуқий маданиятига алоҳида эътибор бериши;

— иккинчидан, жамият аъзоларининг манфаатлари уйғунлашуви/жараёниларининг шакллантирилиши, жамият манфаатларининг шахсий манфаатлар билан муштараклигига эришилши;

— учинчидан, жамиятнинг такомиллашуви, янгиликларини учун кучли ва реал сиёсий, иқтисодий, маданий имкониятларини шакллантирилиши;

— тўртинчидан, жамият аъзолари ва тўғилмалари ўртасидаги ҳамкорлик асосида жамиятнинг умумий манфаатларини уйғунлаштирилиши;

— бешинчидан, жамиятдаги муносабатларини тартибга солувчи ҳуқуқий қондалар таъсирини кучайтирилиши, уларга оинли равишда бўйсунуши амалиётининг вужудга келтирилиши;

— олтинчидан, сиёсий ҳокимиятнинг ўз вазифаларининг тўлиқ бажарилишига кенгроқ ва қулайроқ имкониятлар яратилиши, сиёсий ҳокимиятга инсбатан жамият аъзолари иншончилиши кучайтирилиши, унинг аҳоли томонидан кенг ва фаол қўллаб-қувватланишига эришилши каби йўналишларини ўз ичига олади.

Мамлакатда кучли демократик жамият барно этиши мақсадларида давлат ҳокимияти ваколатларини камайитрилиши, яъни давлат ҳокимияти тасарруфида асосан

конституцион тўзумини, мамлакатнинг мустақиллигини ҳамда ҳудудий яхлитлигини ҳимоя қилиши, ҳуқуқ-тартибот, мудофаа қобилиятини таъминлаш, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини, мулк эгаларининг ҳуқуқларини, иқтисодий фаолият эркинлигини ҳимоя қилиши, кучли ижтимоий сўёсат юритиши, самарали таниқи сўёсат олиб бориш каби вазифаларни қолдириш кўзда тутилмоқда.

Шунингдек, стратегик аҳамиятга эолик масалалар, муҳим иқтисодий ва ҳўжалик масалалари, пул ва валюта муомаласи бўйича қарорлар қабул қилиши, ҳўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг ҳуқуқий шарт-шароитларини яратиши, экология масалалари, умумреспублика транспорт ва муҳандислик коммуникацияларини ривожлантириши, янги тармоқларни вужудга келтирадиган ишлаб чиқаришни барпо этиши масалалари давлат миқёсда ҳал этилиши, давлатнинг бошқа барча вазифаларни бажаришга доир ваколатлари жа маҳаллий давлат ҳокимияти, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, нодавлат нотарионат ва жамоат ташкилотларига бериб бориш жараёнилари бошланди. Шунингдек, давлат органлари фаолиятини назорат қилиши ваколатларини ҳам асосан ўзини ўзи бошқариш органлари, нодавлат ва жамоат ташкилотларига бериш белгиланди.

Нодавлат нотарионат ташкилотлар тўғрисида тасаввурга эга бўлиши учун аввало манфаатлар ва ижтимоий манфаатлар тупунчасини ўрганиш талаб этилади. Ижтимоий-сўёсий муносабатларда ижтимоий манфаатларни ҳисобга олиш, турли қатламлар ва гуруҳларнинг сўёсий эҳтиёжлари ҳамда манфаатларини уйғунлаштириши, уларни қондиришнинг аҳамияти демократик фуқаролик жамияти такомилланиб борагани сайин янада кучайди.

Маълумки, манфаатлар — индивидлар ва гуруҳлар-

нинг ижтимоий ҳатти-ҳаракатларини белгиловчи сабаблардир. Ўз вақтида Томас Гоббе «Ҳокимиятга интилиш инсон ҳуққини ҳаракатга келтирувчи кучларнинг дунмаллиги — шахсий манфаатларнинг мантиқий натижасидир»¹, деб кўрсатган эди. Гегель эса: «Инсон ўз озодлигини ҳаётга татбиқ қилиши лозим, бу унинг бош манфаатини ташкил қилади, унинг фаолияти шундан ташкил тонади... Манфаат — мен фақат ҳаракатланувчи, меннинг ҳаракатланишимнинг субъектив продасидир, шунингдек, манфаатли бўлиш шунга тенгки, мен ҳаракат қилаётганимда мен иштирок этишим лозим»², деб кўрсатган эди.

Фуқароларнинг маълум ижтимоий гуруҳга мансублигидан келиб чиқиб, нодавлат ва нотижорат ташкилотларга уюшиши натижасида манфаатлар уйғунлашуви рўй беради. Шахснинг қандай ижтимоий гуруҳга аъзолиги унинг манфаатларидан қай бири устувор ва барқарор аҳамиятга эга эканлигидан келиб чиқади, у ўзи учун муҳимроқ бўлган ижтимоий гуруҳга аъзо бўлади. Ана шундай аҳамиятли гуруҳлар таъсири ижтимоий тузилмалар продасини ифодалайди. Бундай гуруҳлар манфаатларини ҳукумат доимо эътиборга олиши лозим.

Институтлашган ижтимоий гуруҳлар шаклини олган манфаатлар гуруҳлари турли мамлакатларда уларнинг тарихий тажриба ва анъаналаридан келиб чиқиб, турлича номланади. Масалан, АҚШда манфаатлар гуруҳлари фуқаролик институтлари, волонтерлар ташкилотлари, умумий манфаатлар гуруҳлари, босим ўтказиш гуруҳлари

¹ Иқтибос ҳузидаги манбадан олинди: Фромм Э. Бегство от свободы: Прев.с.анг./Общ. ред. и. послесл. П.С.Гуревича —М.: Прогресс, 1989, стр. 16-17.

² Гегель Г.В.В. Философия права. —М.: Мысль, 1990, стр. 418.

деб аталса, Фарбда подавлат нотижорат ташкилотлари, хайрия ташкилотлари, жамғармалар каби номлар билан аталади. Фарб социологиясида эса бу ташкилотлар манфаатлар гуруҳлари номи билан кенг тарқалди. Ўзбекистонда эса мустақилликнинг ilk давридан бошлаб бу ташкилотлар жамоат ташкилотлари, подавлат нотижорат ташкилотлар, ижтимоий ташкилотлар номи билан кенг оммалашди.

Подавлат нотижорат ташкилотлар жамиятда мавжуд бўлган барча манфаатларни қамраб олиб, уларни ифода-лагандагина, улар ўз мақсадларини самарали бажарадилар. Жамиятда турлича, жумладан, иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, маънавий, миллий, мафқуравий, маданий, экологик, ҳудудий, минтақавий, диний, шунингдек, яна ўнлаб алоҳида соҳаларга доир манфаатлар мавжуддир. Манфаатлар гуруҳлари ана шу манфаатларнинг ифодачиси сифатида пайдо бўлади ва фаолият юритади. Манфаатларнинг гуруҳлар воситасида ифода этилиши сиёсий қарорлар қабул қилиш учун ёрдам беришидан ташқари, улар давлат ва ҳукумат органлари эҳтиёж сезаётган ахборотлар ва бошқа маълумотларни етказиб бериб туриши мумкин¹.

Подавлат нотижорат ташкилотлар фуқароларнинг ихтиёрий бирлашмаларидир. Улар сиёсий партиялардан фарқ қилиб, ҳокимиятни эгаллаш, лавозимларга номзодлар кўрсатиш билан шуғулланмайдилар. Лекин улар ҳукумат ва бошқа сиёсий ташкилотларга таъсир қилиш учун ҳаракат қиладилар. Бу соҳадаги фаолият сиёсий ташкилотлар воситасиз бўлиши лозим. Манфаатлар

¹ Қаранг: Основы политической науки. Под ред. В. П. Пугачва, Учебное пособие для вузов. Часть II. Москва: МГУ, 1996, стр. 7-8.

гуруҳларининг ҳаракат усуллари сиёсий органларни ишонтириш, маслаҳат бериш, жамоатчилик фикрини шакллантириш, сиёсий арбобларга ижтимоий гуруҳларининг эҳтисождарини отказиш, ўз манфаатларини қондириш учун ташкилий талбирлар ўтказини билан чегараланади.

Шунингдек, сиёсий партиялар фаолиятининг муҳим хусусиятларини таҳлил қилиш нодавлат нотижорат ташкилотлар, гуруҳлар, турли бирлашмалар, ташкилотларининг фаолияти ва ҳаракат доирасини ўрганмай туриб, амалга оширмайди. Лекин классик демократик назарияларда сиёсий гуруҳларининг мақсадлари маълум бир сиёсий йўлни амалга ошириш учун ҳокимиятни эгаллаш ҳисобланган бўлса, манфаатлар гуруҳларининг мақсади сиёсатга таъсир кўрсатишдан иборатдир, деб ифода-ланган. Сиёсий партия асосан турлича сиёсий манфаатлар, кўрсатмалар ва йўналишларга эга бўлган киши-ларни бирлаштиради, манфаатлар гуруҳлари кўпроқ ўз аъзолари учун хос бўлган манфаатлар, асосан бир ёки бир неча муаммоларни ҳал қилишга ўз диққат-эътиборини қаратади. Нодавлат нотижорат ташкилотлар самарали рақобат йўлларини ва сиёсий жараёнда оммавий тарзда қатнашиш усулларини шакллантиради. Улар ўз манфаатларини ҳимоя қилган ҳолда давлатнинг у ёки бу соҳадаги сиёсати ҳаракатларини мувозанатда сақлаб туриш имконият-ларига эга бўлади. Шунингдек, нодавлат нотижорат ташкилотлар ҳар бир алоҳида фуқаро (шахс)га, сиё-сий отакчига таъсир ўтказа олиш ва унга сиёсатда иш-тирок этилиш имкониятини яратади.

Нодавлат нотижорат ташкilotларнинг функциялари

Нодавлат нотижорат ташкilotларнинг функциялари турли-тумандир. Лекин уларнинг асосий

функцияларидаги бири турли ижтимоий гуруҳлар ва қатламлар манфаатларини артикуляция¹ қилишдир. Манфаатлар гуруҳлари индивидларнинг турли йўналишдаги қарашлари ва фикрларини бир тизимга келтиради, бiron-бир ташкilotнинг бир қoлига солинган манфаатлар тизими асосида ташкilot/ҳаракат дастурининг шаклланишига ёрдам беради. Гуруҳлар аъзоларининг айрим олинган манфаатлари спeсий жараёнларга манфаатдор гуруҳлар воситасида аниқ, бир тизимга солинган талаблар тарзида татбиқ этилади. Шунингдек, нодавлат нотижорат ташкilotлар кўплаб айрим манфаатларни агрегация қилиш (мунозаралар ва муҳокамалар ёрдамида турли манфаатларни уйғунлаштириши ва улар ўртасида маълум бир муносабатлар тизимини ўрнатиш)ни ҳам амалга оширади. Бу жараёнда энг асосий ва муҳим аҳамият касб этадиган, гуруҳ аъзоларининг кенг қатламлари қарашларини ифода эта оладиган манфаатлар ташлаб олинади ва уларни амалда қондиришининг зарурий чора-тадбирлари кўрилади.

Нодавлат нотижорат ташкilotлар томонидан маълум бир ижтимоий гуруҳнинг турли манфаатлари бир тизимга солиниб, уларнинг кенг жамоатчилигининг хоҳиш-иродаси сифатида давлат ва ҳукумат органларига етказилиши спeсий қарорлар қабул қилиш учун муҳим аҳамиятга эгадир. Ҳола-верса, бунда кўплаб манфаатлар гуруҳлари ва ижтимоий қатламлар ўртасида келишув ва мувофиқлашув рўй беради.

¹ **Артикуляция** — кишиларнинг алоҳида бир-бирларига ўхшаш манфаатларини гуруҳ ёки қатлам миқёсида бирлаштиш маъносиди.

Шунингдек, манфаатлар гуруҳлари фаолиятида кенг иштирок этиши унинг аъзолари ҳуқуқий ва сиёсий маданиятларининг шаклланишига, демократик жамият шароитларида жамоат ишларида фаол иштирок этишларини рағбатлантиришига амалий тажриба сифатида катта ёрдам беради.

Нодавлат потижорат ташкилотлар ичиде фақат сиёсий партияларгина сиёсий фаолият билан бевосита шугулланиши мумкин. Сиёсий партияларининг давлат билан халқ оммаси ўртасидаги муносабатларида турли ижтимоий қатлам ва гуруҳларининг сиёсий манфаатларини ва продаларини ифодалаши муҳим аҳамият касб этади. Сиёсий манфаатлар деб, ижтимоий фаолият субъектларининг ўз ҳолатини сиёсий кураш воситасида барқарорлаштириши ҳамда яхшилашнинг объектив ва субъектив имкониятларини аниқлашга айтилади. Сиёсий манфаатлар субъектлари асосан ижтимоий қатламлар, индивидлар ва ташкилотлардан иборатдир. Ижтимоий қатламлар синфий, этник, касбий, ҳудудий, демографик, меҳнат жамоаси кўринишларига эга бўлади. Ташкилотлар эса давлат, жамоат бирланмалари, конфессиялар, ижтимоий ҳаракатлар шаклига эга бўлади. Сиёсий манфаатлар характери сиёсий тузумга нисбатан турличадир. Сиёсий манфаатлар тузумни ўзгартириши, уни модернизация қилиши, шунингдек, мавжуд тузумни барқарор сиқлашга йўналтирилиши мумкин. Ижтимоий тараққиётга нисбатан эса манфаатларнинг характери прогрессив, реакция ва мўътадил шаклларда ифодаланади.

Сиёсий манфаатлар характерини ифодалаш учун одатда сиёсий йўналишларга нисбатан «ультрасўл», «сўл», «сўл мўътадил», «мўътадил», «ўнг мўътадил», «ўнг ва ультравўнг» тушунчалари ишлатилади. Ташкилотларга нисбатан эса «давлат», «сиёсий партия», «жамоат ташкилотлари»,

«жамоат ҳаракатлари» ва индивидлар тушунчалари қўлланади¹.

Ҳозирги даврда АҚШда тадбиркорлар манфаатларини ифода қиладиган манфаатлар гуруҳлари уюшмаларга аъзо бўлиб, Мустақил Бизнес Миллий федерациясига биришганлар. Германияда жа Немис қасаба уюшмаси федерал биришмаси, Немис иш берувчилари уюшмаси федерал биришмаси, Германия саноатчилари федерал биришмаси, Солиқ тўловчилар уюшмаси, Демократик олимлар уюшмаси, Немис спорт уюшмаси каби бир қанча манфаатлар гуруҳлари фаолият кўрсатади. Худудий, минтақавий ва федерал даражада ҳам ҳунармандлар, талабалар, врачлар, маданият арбоблари, турли истеъмолчилар уюшмалари ва ташкилотлари фаолият кўрсатади. Германияда 4 — 5 минг афроғида ана шундай биришмалар фаолият юритмоқда. Бошқа ривожланган мамлакатларда ҳам манфаатлар гуруҳлари жамиятнинг асосий қисmini ташкил этади. АҚШда 1 млндан кўпроқ подавлат нотижорат ташкилотлар фаолият юритади. Уларда Америка аҳолисининг 7,8 %и хизмат қилади. АҚШда айнан жамоат ташкилотлари соғлиқни сақлаш, таълим, маданият, санъат ва фуқароларини ижтимоий таъминлаш ва муҳофазалаш соҳасида давлатнинг асосий ҳамкори ҳисобланадилар. Дунёнинг бошқа ривожланган мамлакатлари ҳукуматлари ҳам муҳим иқтисодий, ижтимоий, экологик ва бошқа муаммоларини ҳал этишда жамоат тузилмаларинга, биринчи навбатда подавлат нотижорат ташкилотларига таянадилар. Ривожланган 22 та мамлакатда иш билан банд аҳолининг 4,9 фоизи бевосита подавлат соҳада меҳнат қиладилар. Бу кўрсаткич Нидерландияда 12,4, Ирландияда

¹ Политология в логических схемах и таблицах. Авт.-сост. В.А.Варьвин. Под ред. А.В.Миронова. М.: Соц.-полит.журп., 1995. стр. 55.

И,5. Бельгияда 10,5. Исролда 9,2. Австралида 7,2. Буюк Британияда 6,2 фойзга тенгдир¹.

Манфаатлар гуруҳлари ҳукуматнинг сиёсий стратегиясини шакллантиришга ҳам катта ҳисса қўшади. Уларнинг сиёсий партиялар билан ҳамкорлик қилиши партия аъзоларининг ҳуқуқий ва сиёсий маданиятини оширади ҳамда ички иттизомни мустаҳкамлайди. Бунинг сабаби шундаки, одатда манфаатлар гуруҳлари етакчилари у ёки бу партиянинг раҳбар органларида таъсирчан мавқедага эга бўлиб турадилар.

Кейинги ўн йилликлар ичида ижтимоий-сиёсий ҳаётда нодавлат ношаркат ташкилотлар ва сиёсий партиялар ўртасидаги муносабатларда маъlum ўзгаришлар рўй берди. Партиявийликка иштирокининг сусайиши сабабли қўйлаб кишилар манфаатлар гуруҳлари томон оға бошладилар. Баъзи сиёсий қўлатувчиларнинг фикрича, манфаатлар гуруҳларининг ўзини шу даражада тезлашдики, бу гуруҳлар энди партиянинг баъзи функцияларини ўз зиммасига олмоқда. Баъзи таъсирчан манфаатлар гуруҳлари эса ўзларининг сиёсий ҳаракат қўмиталарини ташкил этаётганлиги кўзга ташланмоқда. Бу қўмиталарнинг сиёсий ҳаётдаги ўрни ҳам кучайиб бормоқда. Ҳозирги даврда АҚШнинг ўзида шу каби қўмиталарнинг сонн тўрт мингдан ортиб кетди.²

Нодавлат ношаркат ташкилотларининг ҳокимиятга дахлдор мақсадлари, парламент воситасида ҳал қилиниши лозим бўлган муаммолари фақат партиялар билан

¹ Қаранг: Анхайер Хельмут. Гражданское общество и «третий сектор». «Deutschland» журналин. 2000, №5. 22-23-бетлар.

² Қаранг: Гаджиев К.С. Политическая наука: Учебное пособие. 2-е. —М.: Международные отношения, 1995. стр. 147-150.

хамкорликда бажарилиши ёки ҳал бўлиши мумкин. Ўз навбатида, сиёсий партияларнинг ҳам манфаатлар гуруҳларичез сайлов кампанияларида муваффақиятга эришилиши, жамиятнинг аниқлиги қийин кечади.

Демократик жамиятнинг муҳим белгиларидан бири, бу — кўппартиялик билан бир қаторда ўз аъзоларининг юксак сиёсий маданиятига таянган манфаатлар гуруҳларининг мавжудлиги, уларнинг жамият ва давлатнинг барча институтлари билан ўзаро тенг ҳуқуқлилик асосида фаол муносабатда бўлишидир. Сиёсий партиялар ўз ўрнида нодавлат ноинжорат ташкилотларининг турли манфаатларини бирлаштиради, ўзида ифода этади. Шу билан бирга, ўз манфаатлари йўлида бу гуруҳлардан фойдаланади ва ҳамкорлик қилади.

**Нодавлат ва жамоат
бирланмаларининг
Ўзбекистонда демократик
жамиятни барпо
этишидаги аҳамияти**

Ўзбекистонда давлат мустақиллиги эълон қилинган дастлабки йиллардан бошлаб мамлакат Президенти И.А.Каримов бошчилигидаги ҳукумат

фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат қурилиш мақсадларидан келиб чиқиб, нодавлат ноинжорат ташкилотларининг демократик тамойиллар асосида ислоҳ этишига муҳим эътибор бериб келмоқда. Мамлакат президенти И.А.Каримов мамлакат тараққиёти тўғрисида сўзлар экан, мамлакатда амалга оширилаётган ислоҳотларнинг стратегик мақсадларини қуйидагича ифодалайди: «Ипровард мақсадимиз ижтимоий йўналтирилган барқарор бозор иқтисодиётига, очиқ ташқи сиёсатга эга бўлган кучли демокра-

тик ҳуқуқий давлатни ва фуқаролик жамиятини барпо этишдан иборатдир»¹.

Мустақиллик давридаги демократик ислоҳотлар пати-жаси ўлароқ, 1992 йилда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, Олий Мажлис томонидан қабул қилинган барча қонулар мажмуаси мамлакатимизда демократик ўзгаришларни чуқурлаштириши орқали фуқаролик жамиятини қуришига қаратилгандир. Айниқса, Иккинчи чақирғ Олий Мажлисининг VIII сессиясида қабул қилинган «Референдум яқунлари ҳамда давлат ҳокимияти ташкил этилишининг асосий принциплари тўғрисида»ги Конституциявий Қонуннинг 2-моддасига биноан демократик ислоҳотларни чуқурлаштириши ҳамда фуқаролик жамиятини шакллантиришига доир қонун ҳужжатларини такомиллаштиришининг асосий принциплари қуйидагича ифодаланган:

«— қонун устуворлигини, ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи, ижро этувчи, суд тармоқлари ўртасида мувозанатини, улардан ҳар бирининг ҳақиқий мустақиллигини таъминлаш;

— халқаро ҳуқуқнинг умумэътироф этилган принциплари ва нормалари асосида инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари кафолатларини таъминлаш;

— сиёсий ҳаётнинг, давлат ва жамият қурилишининг барча жабҳаларини изчил эркинлаштириш;

— подавлат потиждорат, жамоат ташкилотлари ва фуқаролик жамиятининг бонқа демократик институтлари янада мустаҳкамлашни ҳамда ривожлантирилиши учун кафолат ва шароитларни таъминлаш;

— фуқароларнинг ўзини ўзи бонқарини органларини ҳар

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштириш йўлида. —Т.: Ўзбекистон, 1995. 9-бет.

томонлама мустақамлаш ва давлат ҳокимияти марказий органларининг ваколатларини жойлардаги бошқарув органларига босқичма-босқич ўтказиш, ижро этувчи ҳокимият органлари, шу жумладан, мудоеа ва хавфсизлигини таъминловчи тузилмалар фаолияти устидан жамоат назорати механизминини шакллантириш ва кучайтириш.»

Мустақиллик даврида мамлакатда демократик жамият қуришининг ҳуқуқий асослари яратилди. Конституциянинг воёлари, мақсадлари, руҳи, унинг ҳар бир қондаси БМГнинг «Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларацияси», асрлар мобайнида илғор ва етакчи мамлакатларда шаклланган демократик қадриятлар, миллий давлатчилик, шунингдек, бир неча млнг йиллардан буён авлоддан-авлодга мерже бўлиб келаятган миллий ва шарқона давлат ҳамда жамиятнинг адолатли идора этиши, мамлакатини бошқаришда халқнинг ҳам бевосита иштирок этишини анъаналаринини ўзида мужассамлантирди.

Миллий мустақиллигининг дастлабки давридаёқ мамлакатда фуқаролик жамиятини қуриш йўлида унинг муҳим институтларидан бири бўлган нодавлат ношжорат ташкилотларининг эркин ва мустақил фаолият юритишлари учун ҳуқуқий асослар яратилди. Конституциянинг алоҳида «Жамоат бирланмалари» деб номланган боби республикада фуқаролик жамияти ва қўшартиявийлик тизимини қарор тоштириш учун ҳам ҳуқуқий, ҳам амалий жиҳатлардан шартшаройлар яратди. Унга биноан жамоат бирланмаси, касаба уюмалари, етисини партиялар каби тушунчаларга ҳуқуқий аниқликлар киритилди. Энди улар демократик талқинлар асосида таърифлана бошлади. Айниқса, Конституциянинг 58-моддасидаги «Давлат жамоат бирланмаларининг ҳуқуқлари ва қонуний маифаатларига

риоя этилишини таъминлайди. уларга ижтимоий ҳаётда шитирок этиш учун тенг ҳуқуқий имкониятлар яратиб беради. Давлат органлари ва мансабдор шахсларининг жамоат бирлашмалари фаолиятига аралашшига, шунингдек, жамоат бирлашмаларининг давлат органлари ва мансабдор шахслар фаолиятига араланишига йўл қўйилмайди»¹. 34-моддадаги «Ўзбекистон Республикаси фуқаролари касаб-ба уюшмалари, сиёсий партияларга ва бошқа жамоат бирлашмаларига уюшиб, оммавий ҳаракатларда шитирок этиш ҳуқуқига эгадирлар. Сиёсий партияларда, жамоат бирлашмаларида, оммавий ҳаракатларда, шунингдек, ҳокимиятнинг вакиллик органларида озчиликни ташкил этувчи муҳолифатчи шахсларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қадр-қиммати ҳеч қим каметиши мумкин эмас», деган фуқаролик жамият мустақиллигини таъминлашга доир ҳуқуқий принципларнинг эътироф этилиши республикадаги жамият тараққийоти инсоният ҳаётининг бир неча асрлар мобайнида таърибаларидан ва синовларидан муваффақиятли ўтган фуқаролик жамияти сари интилаётганлигини билдиради. Ўзбекистонда сайлов тизими учун Конституциянинг «Сайлов тизими» деб номланган бобидаги 117-моддага биноан республика «фуқаролари эркин равишда вакиллик органларига сайлаш ва сайланиш ҳуқуқига эгадирлар»².

Ҳозирги даврга келиб, Ўзбекистондаги подавлат поти-жорат ташкилотлар, жамоат ташкилотлари ва сиёсий партиялар фаолиятининг ҳуқуқий асослари Ўзбекистон Республикасининг «Жамоат бирлашмалари тўғрисида»ги

¹ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. —Т.: Ўзбекистон, 2000. 16-бет.

² Уша манба, 35-бет.

Қонуни (1991 йил февралда қабул қилинган, 1997 й. апрелда эса қўшимча ва ўзгаришлар киритилган). Ўзбекистон Республикасининг «Қасаба уюмлари, уларнинг ҳуқуқлари ва фаолиятининг кафолатлари тўғрисида»ги Қонуни (1992 й. июль). Ўзбекистон Республикасининг «Сўёсий партиялар тўғрисида»ги Қонуни (1996 й. декабрь). Ўзбекистон Республикасининг «Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари тўғрисида» янги тахрирдаги Қонуни (1999 й. апрель). Ўзбекистон Республикасининг «Нодавлат ношжорат ташкилотлари тўғрисида»ги Қонуни (1999 й. апрель). Ўзбекистон Республикасининг «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида» янги тахрирдаги Қонуни (1998 й. май) кабилар билан мувофиқлашади.

Олий Мажлис томонидан 1999 йил 14 апрелда қабул қилинган «Нодавлат ношжорат ташкилотлар тўғрисида»ги Қонунга биноан «Нодавлат ношжорат ташкилоти — жисмоний ва (ёки) юридик шахслар томонидан ихтиёрийлик асосида ташкил этилган, даромад (фойда) олишни ўз фаолиятининг асосий мақсади қилиб олмаган ҳамда олинган даромадларни (фойдани) ўз қатнашчилари (аъзолари) ўртасида тақсимламайдиган ўзини ўзи бошқариш ташкилотидир. Нодавлат ношжорат ташкилоти жисмоний ва юридик шахсларнинг ҳуқуқлари ҳамда қонуний манфаатларини, бошқа демократик қадриятларни ҳимоя қилиш, иктымоний, маданий, шунингдек маърифий мақсадларга эришни, маънавий ва бошқа номоддий эҳтиёжларни қондириш, хайрия фаолиятини амалга ошириш учун ҳамда бошқа иктымоний фойдали мақсадларда тузилади»¹.

Ўзбекистонда амалдаги қонунчиликка биноан нодавлат

¹ «Нодавлат ношжорат ташкилотлар тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг Қонунига шарҳлар. —Т.: 2002, 14-бет.

потребуют танкилотларига қўйиладиган ҳуқуқлар берилган:

— ўз аъзолари ва қатнашчиларининг ҳуқуқлари ва қонуний маишаатларини ҳимоя қилиши;

— ижтимоий ҳаётнинг турли масалаларига доир ташаббуслар билан чиқиши, давлат ҳокимияти ва бошқарув органларига таклифлар киритиши;

— давлат ҳокимияти ва бошқарув органларининг қарорларини ишлаб чиқишда, қонун ҳужжатларида назарда тутилган тартибда иштирок этishi;

— ўз фаолияти тўғрисида ахборот тарқатиши;

— оммавий ахборот воситаларини таъсис этishi ҳамда белгиланган тартибда поширлик фаолиятини амалга ошириши;

— уставда белгиланган вазифаларини бажариш учун талбиркорлик тузилмаларини ташкил этishi;

— ўз рамзий белгиларини таъсис этishi;

— ўз фаолиятига тааллуқли масалалар юзасидан йиғинлар, конференциялар ўтказиши;

— қонун ҳужжатларига мувофиқ ваколатхоналар очishi ва филиаллар ташкил этishi.

**Ўзбекистонда
демократик жамиятни
қуришда сиёсий
партиялар ва
кўшпартиявийлик**

Демократик жамият қуришга доир илоҳотлар сиёсий партияларнинг мустақил ташкилот сифатидаги мақомини оширишга йўналтирилган.

2004 йил декабрда бўлган сайловларда сиёсий партияларга Олий Мажлис Қонунчилик палатаси депутатлигига номзодлар кўрсатишининг тўла ҳуқуқлари берилиши, халқ депутатлари кенгашлари --- вакиллик органларидан жа бу

каби ҳуқуқнинг олиб қўйилгани партиаларнинг жамиятда тутган ўрнини янада юксак кўтаринга қаратилгандир.

Фуқаролик жамиятини шакллантириш омилларидан бири сиёсий майдонда демократик мамлакатларга хоc бўлган партиавийлик тизимини қарор топтиришдир. Фақат кўппартиявийликка асосланган ижтимоий-сиёсий муносабатлар мажмуасида фуқаролик жамиятини қуриш учун қулай шарт-шароитлар яратилди. Ҳар бир мамлакатдаги давлат, ҳукумат ва парламентни шакллантиришда сиёсий партиаларнинг қандай мавқега эгаллиги, бу жараёслардаги иштирокининг қандай кечини халқнинг партиавийлик тизими асосида кечган сайловлардаги фаоллик даражаси ҳозирги даврга келиб демократия меъёрларини белгилаб бормоқда.

Ўзбекистонда мустақиллик йилларида фуқаролик жамиятининг муҳим институти бўлган сиёсий партиаларнинг демократик тамойиллар асосида фаолият кўрсатиши учун зарур бўлган барча ҳуқуқий асослар Конституция ва қонуларда ўз ифодасини топди. Ҳўмладан, «Сиёсий партиалар тўғрисида»ги Қонунда сиёсий партиалар тузиши, уларнинг фаолият кўрсатиш принциплари, партиага аъзолик, сиёсий партиа фаолиятининг кафолатлари, устави, рўйхатга олини, партиаларнинг мулкий муносабатларига доир барча ҳуқуқий мақомларнинг му- жассамлашгани Ўзбекистонда кўппартиявийлик тизимини қарор топтиришининг кафолатларидан бирига айлан- ди. Мазкур қонуларга биноан сиёсий партиалар фуқароларнинг сиёсий продалари шаклланишини таъминлаш учун эркинлик ҳуқуқига эга бўлдилар, партиаларнинг ўзаро ҳуқуқий тенглиги, шунингдек, уларнинг жамият ол- дидаги масъулияти қонулаштирилди.

Шунингдек, республикада кўн партиявийлик тизими қарор топиб, сайловларни кўн партиявийлик асосида ўтказиш оддий бир демократик қадриятга айланди. Давлат ҳокимиятини шакллантиришда сиёсий партиялар ҳамда жамоат бирланмаларининг таклиф ва истаklarини инобатга олиши ҳам сиёсий ҳаёт тарзига айланиб бормоқда. Сиёсий партиялар ва фуқароларининг сиёсий жараёндардаги широкларини таъминлаш, авж олдириш учун ҳам барча имкониятлар, шарт-шароитлар яратилмоқда.

Мамлакатда фуқаролик жамиятига хос бўлган демократик сиёсий тизимнинг ўзига хос хусусиятлари, унинг демократик принциплари, сиёсий тизимни ривожлантириш масалалари Президент И.А.Каримовнинг Биринчи чақирғи Олий Мажлисининг VI ва XIV сессиялари, Иккинчи чақирғи Олий Мажлисининг I, VIII ва IX сессияларидаги маърузаларида, шунингдек, «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» номли асарида, унинг Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг кўнма мажлисидаги маърузаси (2005 йил 28 январь)да назарий ва концептуал жиҳатлардан асослаб берилди.

Мамлакатда нодавлат потижорат ташкилотлар мустақиллигини таъминлаш, шунингдек, уларни фуқаролик жамиятининг мўҳим ширитутига айлаштириш таъминлаш мақсадларида давлатнинг «Кучли давлатдан кучли фуқаролик жамияти сари» концептуал сиёсий дастури қабул қилинди. Унга кўра, авваламбор, ҳокимият ваколатларининг маълум бир қисмини марказдан маҳаллий ҳокимият органларига ўтказишга қаратилган мавжуд қонуш ва ҳуқуқий ҳужжатларни бир тизимга

келтирили ва уларга қўшимча тарзда янгиларини ишлаб чиқиш лозим.¹

Жамият сиёсий тизимини янада эркинлаштириш масалалари мазкур сиёсий дастур қабул қилинганидан кейин янада долзарб аҳамият касб этмоқда. Илҳаҳон жамоатчиликни томонидан тан олинган «Ўзбек модели» асосида жамиятнинг ҳар томонлама ислоҳ эътишининг асосий йўналишини фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат қуришга қаратилди. Жамиятнинг сиёсий тизими ижтимоий гуруҳларнинг хилма-хил аҳтисоблари ва манфаатларини ўзида яққолаштириб, уларни ҳаётга татбиқ этишга қаратилгандир. Ўз ўрнида, подавлат нолижорат ташкилотлар ва сиёсий институтлар бевосита ёки биливосита сиёсий ҳокимиятнинг амал қилишига ҳисса қўшади ёки бу жараёнларда иштирок этади. Шунингдек, подавлат нолижорат ташкилотлар фаолияти натижасида жамият сиёсий тизими кенгликларида жамиятнинг иқтисодий-ижтимоий, сиёсий ва маънавий ҳаётига мансуб бўлган турли-туман ижтимоий табақалар манфаатлари ўзаро зиддиятлануви натижасида ривожланиш рўй беради. Шунингдек, бу жараёнлар турли ижтимоий қатлам ва гуруҳларнинг ўзаро келишуви, ҳамкорлигига имкониятлар яратади.

Ҳозирги ўттиш даври ва демократик мезонлар ҳар бир сиёсий партияни мустақил институт сифатида ўз ижтимоий базаси бўлган ижтимоий табақалар манфаатлари ва дунё-қаранинга мос ҳаракат дастурларига эга бўлишни, сиёсий плюрализмни шакллантириб, турлича қаранилар рақобати ва мусобақаси асосида фуқаролик жамияти шаклланиши учун замин тайёрлашини талаб этмоқда.

¹ И.А.Каримов. Бизнинг бош мақсадимиз — жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. —Т: Ўзбекистон, 2005. 39-бет.

Мамлакатда фуқаролик жамиятининг асоси бўлган демократик институтларни шакллантириши ва ривожлантириши жараёنларига доир ислохотлар ҳам тобора чуқурлашиб бормоқда. Ҳозирги даврда республикада 306 та республика аҳамиятига молик жамоат бирлашмалари фаолият кўрсатиб, улардан 64 таси халқаро ташкилотлар мақомига эгадир. Уларнинг 48 таси жамғарма, 78 таси жамият, 5 таси сиёсий партия, 42 таси федерация, 16 таси касаба уюшмалари, 2 таси иқтимоий ҳаракат, 20 таси марказ, 48 таси ассоциация, 20 таси уюшма, 5 таси қўмига, яна 22 таси турли номларда расмий рўйхатдан ўтганлар. Шунингдек, Қорақалпоғистон Республикаси, Тошкент шаҳри ва вилоятларда маҳаллий аҳамиятга эга бўлган 2237 та жамоат бирлашмалари фаолият кўрсатмоқда.

Ҳозирги даврга келиб Ўзбекистонда 5 та сиёсий партия фаолият юритмоқда. Мустақилликнинг дастлабки даврида Ўзбекистон Халқ демократик партияси, ўтган асрнинг 90-йиллари ўрталарида Ўзбекистон «Адолат» социал-демократик партияси, Ўзбекистон «Миллий тикланиш» демократик партияси, аср сўнггида эса «Фидокорлар» миллий демократик партияси ташкил топди. 2003 йилининг 15 ноябрида эса мулкдорлар ва ўрта иқтимоий қатлам сиёсий қарашларини ифodalovчи сифатида Тадбиркорлар ва ишбилармонлар ҳаракати — Ўзбекистон Либерал демократик партияси ташкил топди. Ҳозир Олий Мажлисда Ўзбекистон Халқ демократик партиясининг 28 та, Ўзбекистон «Адолат» социал-демократик партиясининг 10 та, Ўзбекистон «Миллий тикланиш» демократик партиясининг 11 та, «Фидокорлар» миллий демократик партиясининг эса 18 та депутатдан иборат партия фракциялари мамлакатдаги қонуни чиқариш жараёнларида фаол иштирок этмоқда.

Мустақилликнинг дастлабки даврида Ўзбекистон «Маҳалла» хайрия жамғармаси ташкил топди. Ўтган давр пачида «Соқюм ақюд учун» халқаро похукумат хайрия жамғармаси, «Экосан» халқаро экология ва саломатлик жамғармаси, Марказий Осиё халқлари маданияти Ассамблеяси, Халқаро Амир Темур жамғармаси, Халқаро Имом Бухорий жамғармаси, «Олтин мерос» жамғармаси, республика «Маънавият ва маърифат» жамоатчилик маркази, «Халқ бирлиги» ҳаракати, Ўзбекистон фахрийларини қўллаб-қувватлаш «Нуроний» жамғармаси, Ўзбекистон оммавий ахборот воситаларини демократлаштириш ва қўллаб-қувватлаш ижтимоий-сиёсий жамғармаси (ҳозирда Ўзбекистон журналистлар ижодий уюшмаси), Ўзбекистон ёшларининг «Камолот» ижтимоий ҳаракати, Жамоатчилик фикрини ўрганиш «Ижтимоий фикр» маркази, Товар ишлаб чиқарувчилар ва тадбиркорлар Палатаси, Миллий маъбуот маркази, Байналмилал маданий марказ, республика «Устоз» жамғармаси (ҳозирда «Истеъдод») каби нодавлат ташкилотлари тузилди. Ўзбекистон хотин-қизлар қўмитаси демократик принциплар асосида бутунлай қайтадан ташкил этилди. Шу билан бирга, «Ўзбекистон тадбиркор аёллар уюшмаси», «Аёл ва саломатлик», аёлларнинг «Меҳр» ташкилоти, «Аёллар ресурс маркази», «Аёл ва жамият» институту каби хотин-қизлар муаммоларини ечилиш ва улар манфаатларини ифодалайдиган нодавлат ташкилотлар фаолият юритмоқда.

Ўзбекистонда БМТ Ривожланиш Дастурлари асосида ўнлаб хорижий ташкилотлар фаолият юритмоқда. Шунингдек, «Британия Кенгаши», Конрад Аденауэр жамғармасининг Марказий Осиё маънакаатлари бўйича ваколатхонаси, Фридрих Эберт жамғармаси ваколатхонаси, Таълим ва тиллар ўрганишида ҳамкорлик қилиши

бўйича Америка Кенгаши (АКСЕЛС), ЮНЕСКО ваколатхонаси, Германиянинг «Гёте институти» Франциянинг «Альянс Франсе» каби яна ўнлаб хорижий мамлакатлар подавлат ташкилотлари ваколатхоналари ва филиаллари Ўзбекистоннинг турли соҳаларида кенг фаоллият юритмоқда.

«Айни вақтда, имкониятдан фойдаланиб, ноҳукумат, жамоат тузилмаларини шакллантириш жараёнига хос баъзи масалалар хусусида тўхталиб ўтмоқчиман. — деб таъкидлади Президент И.А.Каримов Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисида қилган маърузасида. — Шунинг ҳам таъкидлашга тўғри келадикки, уларнинг айримларининг, аввало, турли хомийлик қўмағида тузилган подавлат нотажорат ташкилотларини текшириш натижалари шунинг кўрсатмоқдаки, бундай ташкилотлар фаоллияти улар рўйхатдан ўтмиш чоғида тақдим этилган низом ва дастурлари доирасидан анчагина четга чиқиб кетмоқда ва муайян буюртмага асосланган мақсадларни кўзламоқда.

Табиийки, биз бундай ҳолатлар билан мурося қила олмаймиз.

Қонунчилигимизга зид бўлган бу каби лойиҳаларининг Ўзбекистонда келажакги йўқ эканини айтишга ҳожат бўлмаса керак, деб ўйлайман. Дарҳақиқат, мамлакатни модернизация ва ислоҳ қилиш жараёни ҳар қандай инклубий ўзгаришларга келмайди¹.

¹ И.А.Каримов. Бизнинг бош мақсадинимиз — жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. —Т.: Ўзбекистон, 2005. 42-бет.

ДЕМОКРАТИК ЖАМИЯТ ҚУРИЛИШИДА КУЧЛИ ИЖТИМОЙ ҲИМОЯ ВА АДОЛАТ ТАМОЙИЛЛАРИ

**Шарқ
мутафаккирлари
ижтимоий
адолат тўғрисида**

Ўзбекистонда амалга оширилётган ислохотларнинг муҳим натижаларидан бири ижтимоий ҳимоя сиёсатининг демократик жамиятни барпо этишдаги ўрнини ва аҳамиятининг ортиб бориши билан белгиланмоқда. «Бугунги кунда ижтимоий ҳаёт соҳасидаги салбий ҳолатларни бартараф этиб, одамлар турмуш даражасининг кескин пасайиб кетишига йўл қўймастан, аҳолининг ҳимояга муҳтож қатлам ва гуруҳларини ижтимоий муҳофазасини таъминлаган ҳолда, Ўзбекистонда ижтимоий-сиёсий барқарорликни ва фуқаролар тотувлигини сақлаб қолишга муваффақ бўлдик.»¹ Дарҳақиқат, бозор муносабатларига ўтish даврида мамлакатимизда кучли ижтимоий ҳимоя тизими шакллантирил-

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримовнинг Иккинчи чақириқ Олий Мажлисининг тўққизинчи сессиясидаги (2002 йил 29-30 август) маърузасида баён этилган асосий вазифалар ва қондаларни кенг ёритиш бўйича ташкилий-маърифий тадбирлар Дастури. —Т.: Ўзбекистон, 2002. 10-бет.

ди ва ҳозирда уни такомиллаштиришни муҳим масала бўлиб қолмоқда. Бугунги кунда ижтимоий сиёсатни амалга оширишда сифат жиҳатдан янги босқичга ўтиш эҳтиёжи пайдо бўлди. Шу муносабат билан аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлашнинг замонавий тизими шакллантиришмоқда.

«Адолат» тушунчасининг келиб чиқиши (социогенези) тўғрисидаги таълимотни буюк аждодимиз Абу Наср Форобий ҳам яратинга уринган. Буюк мутафаккир адонат ғоясини жамиятнинг асосий даврларига татбиқан қараб чиққан. Бунда у исоиният жамиятининг келиб чиқишида табиий эҳтиёжлар ётишини, бу эҳтиёжларни уйғунлаштириш эса адонат туғрисида шакллантиришнинг таъкидлаган эди. Шарқ мутафаккири Конфуцийнинг ғояларини давом этирган ҳолда Форобий «адонат» тушунчаси исоиниятнинг маърифий даврига тўғри келганлигини таъкидлайди. Бу даврда хусусий мулк ўрнатилди ва у кишиларнинг ўзаро тенгсизлигини келтириб чиқаради. Шунини муҳимки, тенг тақсимлашни ифодалаган адонат тушунчаси энди мулк таъсирда тенгсизликни ифода эта бошлайди. Бу тушунчанинг ўзи хусусий мулкни ўрнатилдида шитирок этади.

Демак, адонат тўғрисидаги тасаввурлар исоиниятнинг оддий эгалитаризм, яъни барча баравар бўлган ҳолдаги даражасидан юқори кўтарила борини натижасида янада тўлароқ шакллана борган. Тенглаштирувчи қонда бўлган, зўрликни аке зўрлик билан мувофиқлаштирувчи восита сифатида даъволар тенглигини ўрнатиб келган «адонат» тушунчаси хусусий мулкка асосланган жамиятда янгича мазмун касб эта бошлаган. Энди жамият ижтимоий муносабатларни мувозаанатга келтиришнинг янги тизимга муҳтожлик сеза бошлади. Юз берган улкан ижтимоий

Ўзгарилар қинилар онгида, дунёқарашида, сиёсий-хуқуқий фикрда, ахлоқий нормаларда ижтимоий адолат туюғининг узил-кесил шаклланишига олиб келган. Бу ҳақда Шарқнинг бошқа бир мутафаккири – Абу Али ибн Сино қизиқарли фикрларни баён қилган. Унинг фикрича, Ўзаро боғлиқлик ва аъманув жараёнида инсонлар бир-бирларини қандайдир муҳтожликдан холи этадилар. Бунинг учун инсонлар ўртасида ўзаро келишув зарур бўлиб, бу келишув тўғриси адолат қондалари ва қонуилари ўрнатилди.

Ижтимоий ҳаётда адолатпарварликни қатъий туриб ҳимоя қилган таълимотлардан бири тасаввуф фалсафасидир. Тасаввуф намоедалари бошқа Шарқ мутафаккирлари сингари ўз умидларини маърифатли ва одил шоҳга боғлайдилар. у орқали барча ижтимоий иллатларни бартараф этини мумкин, деб ҳисоблайдилар.

Тасаввуф намоедалари ҳоким ва халқ, шоҳ ва салтанат муносабатларида донолик билан адолатли ин тутиш, давлатни адолатли қонуилар орқали бошқариш, қабул қилинаётган тadbирларининг халқ томонидан қўлланиши каби ижтимоий муаммоларни қўтарадиларки, бу халқпарвар тузум идеалларини улуғлашгирди.

Тасаввуфнинг қўнигина намоедалари шоҳлар, ҳокимлар, амалдорлардан адолатни кутиб ўтирмай, ўз амалий фаолиятларида унга амал қилиш билан ўрнак бўлганлар. Ҳасан Баерий, Абдулла Ансорий, Абдулҳасан Ҳарақоний, Баҳоуддин Нақиббанд, Абдурахмон Ҷомий, Алишер Навоий, Хўжа Аҳрор Валлий, Маҳдуми Аъзам Косоний кўпинча шоҳ ва ҳокимлар адолатсизликларига қарин чиқиб, маъжумларни деди ҳимоя қилганлар, ҳақиқат учун курашганлар.

Шарқ мутафаккирлари адолатни асослашда лирик-руҳий, маънавий-ахлоқий жиҳатдан ёндашганлар. Зеро, шар-

қона жамиятларда азалдан адолат тушунчасига ҳамоҳанг тарзда «ҳақ», «меъёр», «ҳақиқат», «бурч» тушунчалари ҳам қадрланиб келинган. Шунингдек, жамоа манфаати, оиладаги тартиб-интизом, эътиқод ва маънавийлик юқори баҳоланган.

Ғарб мутафаккирлари жа кўпроқ ҳуқуқий, амалий, қундалик ҳаёт муаммолари нуқтаи назаридан фикр юритганлар. Шунинг учун ҳам Шарқдагидан анча фарқли тарзда «эркинлик», «теги ҳуқуқлилик», «эрк» тушунчаларига кўпроқ даражада аҳамият берилган. Шу билан бирга индивидуализм, индивиднинг тартиб-интизому, ҳуқуқ адолатга олиб борувчи воситалар сифатида қадрланади, маънавийликдан ҳам кўра рационализм мустаҳкам ўрнига ога бўлган.

**Мустақиллик даврида
адолат тушунчасининг
янгича мазмуни**

Президент И.А. Каримов таъкидлаганидек, биз шунчаки демократик давлат эмас, балки адолатли демократик давлат қуришга интиляимиз. Адолатга интилиш — халқимиз маънавий-руҳий дунёсига хос энг муҳим хусусият. Адолатпарварлик вояси бутун иқтисодий ва ижтимоий муносабатлар тизимига енггиб кетини, ижтимоий қўмақланув механизмида ўз ақсини топиши керак.¹ **Дарҳақиқат, Ўзбекистонда ҳуқуқий демократик давлат на бозор иқтисодиётига асосланган фуқаролик жамиятини бар-**

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-жилд. —Т.: Ўзбекистон, 1996, 355-бет

по этишда адолат омилн муҳим ўрин тутадн. Шу маънода адолат тушунчасн, унннг эркинлик, демократия ва барқарор тараққиёт ғоялари билан муштарақ жиҳатлари бугунги кунда ҳам замонавий мазмун касб этмоқда.

Декни тарихан оладиган бўлсак, ижтимоий адолат ғояси инсониятнинг бутун тарихи орқали ўтиб келган. Шу билан бирга жамиятн адолатли танкил этиш орзуси ва унннг ҳаётдаги ҳаққоний мавжудлиги ўртасида доимо зиддият бўлиб келган. Шунга қарамай уни «нақд қилиб қўйишга» уриниш тўхтамаган. Шу нуқтан назардан инсоният цивилизациясининг бутун тарихи ижтимоий адолатни кенгайтириш тарихи ҳамдир. Албатта, Шарқ ва Ғарб жамиятларидаги бу каби қадриятлар бир-бирига зид эмас, улар ўзаро уйғунликда умуминсоний қадрият даражасида жамият ҳаётида ижтимоий адолат қондаларининг барқарор бўлишига хизмат қилади. Шарқ ва Ғарб анъаналарида асрлар давомида шаклланиб келган бу каби тушунчалар ҳамда қадриятларининг мустақиллик даврида жамиятимизда умуминсоний ғоялар сифатида қайта шаклланиши шу жиҳатдан катта аҳамиятга эга. Зеро, бу жамиятимизда инсонпарварлик, бирдамлик, инсон эрки ҳамда масъулиятни манфаатлар уйғунлиги, қонун руҳи ва демократия қадриятлари асосида амалга оширишга, шу тариқа ижтимоий адолатни мустаҳкамлашга хизмат қилади.

Умуман, мустақиллик даврида одамларимиз онгида ижтимоий адолатнинг янгича тушунчаси шаклланиши мамлакатимиз келажаги ва ислоҳотлар муваффақияти гаровига айланмоқда. Адолатли жамият қуриш ҳақидаги умуминсоний орзулар ва қарашларни янги жамият барио этиш манфаатларига бўйсеун-

дириш муҳим амалий масала бўлиб турибди. Биз барпо этаётган жамият инсонларвар бўлмоғи зарур. Бунда демократик моделларни кўр-кўрона кўчириб олмасдан, балки илғор демократик жамиятлар тажрибасини танқидий ўрганиш асосида фуқаролик жамиятини қуриш эҳтиёжларига хизмат қилдириш талаб этилади.

Аҳолининг ёрдамга энг муҳтож қатлами — болалар, ёлғиз қариялар, ногиронларга ижтимоий ёрдам кўрсатиш ва уларни қўллаб-қувватлаш ишларини аниқ мўлжалли тарзда амалга ошириш зарур. Шу биле, ислохотларнинг ҳозирги босқичида ижтимоий ёрдам тизимини такомиллаштириш, аҳолини ижтимоий ҳимоялашнинг таъсирчан механизмини шакллантириш давом эттирилмоқда. Муайян моддий ёрдам аниқ ончаларга етиб борини, жамиятнинг ижтимоий заиф қатламларига мўлжалланган табақалантирилган ёрдам бўлиши ва ҳақиқатан ҳам бундай ёрдамсиз кун кечиролмайдиганларга бориб тегиши лозимлигини ҳаётнинг ўзи кўрсатмоқда.

Ҳозирги пайтда аҳолининг ижтимоий заиф қатламларига давлат томонидан шунчаки моддий ёрдам кўрсатишигина эмас, балки жамият аъзоларининг аксарият қисмини эҳтиёж ва манфаатларини қондириш, рўёбга чиқаришда аввало, уларнинг ўз ташаббуси, интилиши ва масъулиятини кучайтириш асосидаги ижтимоий ҳимоя тизимини такомиллаштириш вақти етди. Айнан шу маънода ижтимоий соҳада амал қилиб келаятган устувор тамойиллар, хусусан, қонун устуворлиги, ислохотларни босқичма-босқич жорий этиш, кучли ижтимоий снёсат каби тамойиллар ижтимоий ҳимоя тизимини ривожлантиришда муҳим амалий аҳамият касб этади.

Ҳар қандай демократик жамият маълум маънода иж-

тимоний асосларини бирламчи манба сифатига қабул қилади. Ижтимоий асослари бўлмаган жамият ўз тараққиётида собит бўла олмайди. Шу маънода, демократик жамият тараққиёти учун кучли ижтимоий ҳимоя ва адолат тамойиллари муҳимдир.

Умумий маънода ижтимоий ҳимоя демократик ҳуқуқнинг давлат томонидан фуқаролар, турли жамоаларнинг ҳуқуқларини таъминлаш билан чекланиб қолмай, улардан амалда фойдаланишни кафолатлаш, амалга ошириш учун барча шарт-шароитларини яратиб беришни англатади. Яъни, инсонлар давлат учун эмас, давлат халқ учун хизмат қилади, бу инсон ва унинг қадр-қимматига ҳурмат деб баҳоланади.

**Ижтимоий ҳимоя
воясининг адолат ва
демократия
тамомойиллари билан
боғлиқлиги**

«Ижтимоий ҳимоя», «ижтимоий адолат» тушунчаларининг шаклланиб бориши инсониятнинг демократик тафаккури билан боғлиқдир. Хусусан,

Абу Наср Форобийнинг «Фозил одамлар шаҳри» асарида ифодаланган фозил жамият вояси бугунги кундаги демократик жамият концепциясига ҳамоҳангдир.

Форобийнинг фозил жамият концепциясига кўра, бахт-саодатга интилувчи жамиятда қонун устувор бўлиб, бутун ижтимоий ҳаёт ана шу устувор тамойил асосида тўзилади. Шу маънода, фозил жамиятда, аввало, эркинлик мавжуд бўлади. Унда адолат, эркинлик ва тенглик тушунчалари кун тартибда бўлиб, бу меъёрлар фозил жамиятнинг асоси бўлади. Шу билан бирга, Форобий

фикрича, жамият давлат билан кучлидир. Устуклашгани сайин ўз аъзоларини ҳимояга ола боради. Шунинг ҳам алоҳида айтиш керакки, агар ўтмиш мутафаккирлари ижтимоий кафолатланмиш учун инсон фаоллиги масаласини илгари сурган бўлсалар, Форобий қарашларида инсонни ижтимоий кафолатланда жамиятнинг роли алоҳида уқтирила бошланди. Демак, жамият ҳам ҳимоя воситаси бўлишига масъул, деган ғоя илгари сурилган.

Ўзбекистонда кучли ижтимоий ҳимоя муаммолари сиёсат даражасига кўтарилди. Бунинг учун эса даставвал қонушлар тизими яратилди, кескин табақаланишдан холи бўлган мулкдорлар синфи шакллантирила бошланди. шу асосда иқтисодий тараққиёт инсон манфаатларига йўналтирилаяпти. Бир сўз билан айтганда, «давлатнинг ижтимоий тизими билан халқ эҳтиёжлари ўртасидаги жарлик» бартараф этилди. Шу билан бирга, бүгунги кунда мамлакатимизда инсоннинг жамиятдаги ўринини англаши, ўзини-ўзи тарбиялай олиши ва ўзини-ўзи тараққий эттира олишига масъулиятининг кучайиб бориши ижтимоий ҳимоя тизимини амалий жиҳатдан мустаҳкамлашга кўмаклашиши зарур.

Демократик жамиятнинг моҳияти шундаки, адолат ва ҳақиқат ғояси ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларини қамраб олади. Жамиятда мулкний жарасиларнинг объектив ўзгариши юз бераётган бир пайтда жамиятнинг кескин табақаланишига, яъни ошиб-тошиб кетган бойлару камбағал-қаниноқларга бўлиниб кетишига йўл қўйилмайди. Шу маънода, ижтимоий ҳимоя, муҳофазага муҳтожларни давлат ҳимоясига олишдир. Шу билан бирга, ижтимоий ҳимоя инсоннинг жамиятдаги муносиб

ўришни белгиловчи ва фаоллигининг юксалишини таъминловчи асосий кўрсаткичдан бирига айланади.

XXI аср бошларида демократик тамойилларининг устувор келиши кўзга ташланади. Ижтимоий ҳимоя тизими ҳам ҳозирги замон давлатчилигининг ўзига хос демократлашувидаги асосий омиллардан бири бўлиб хизмат қилмоқда. Жамиятнинг кам таъминланган табақаларини ижтимоий ҳимоя қилиш тамойили ҳозирги замон тараққиёт концепциясида янгича йўналишидир. Маълумки, ҳатто барқарор демократик тараққиётга эришган бутунги Европа мамлакатлари ҳам ўз вақтида бундай амалиётни четлаб ўтган эдилар. Ўзбекистонда эса ушбу тамойилни амалга ошириш учун ҳукумат дастурлари ишлаб чиқилди ва амалга оширилди. Бу ислоҳотларни янада кенгайтириш учун зарур эди. Ҳозирда, айтиши мумкинки, Ўзбекистон ижтимоий сиёсатида ана шу аниқ натижага эришилди. Бу реал йўналишга эга бўлган амалий босқичдир. Ижтимоий ислоҳотлар концепцияси жамиятда барқарорлик ва хавфсизлик тизимининг мустаҳкамланишига қаратилди. Натижада, Ўзбекистон ижтимоий сиёсатида барқарор ўзгаришларга эришилди. Жаҳон эконертларининг ҳулосаларига кўра, айнан ушбу концепция Ўзбекистоннинг ижтимоий тараққиёт босқичига киришига асос бўлди. Хусусан, яқинда БМТнинг ЮНИСЕФ ташкилоти томонидан турли давлатларнинг ижтимоий ривожланиши бўйича эълон қилган қиссий тадқиқот натижалари ҳам фикримизни тасдиқлайди.

Ўзбекистонда юритилаётган ижтимоий сиёсатдаги ўзгариш жамият табақаларининг манфаатларини ҳимоя қилишда амалий аҳамият касб этгани зарур. Айнан ушбу ижтимоий талаб бажарилсагина, Ўзбекистонда амалга

оширилатган кучли ижтимоий сиёсатнинг асосларидан бири — ижтимоий тотувлик сақланади.

Ижтимоий тотувлик устувор бўлган жамиятдагина кучли ижтимоий сиёсат юритиш учун имконият яратилади. Аммо ижтимоий тотувлик ўз-ўзидан келиб чиқмайди. Зеро, ҳар қандай жамиятда турли ижтимоий тафовутларнинг бўлиши табиий ҳолатдир. Мутахассислар фикрича, бу ижтимоий тафовутлар қўйидаги гуруҳлар ўртасида маълум маънода ижтимоий фарқларнинг мавжудлигида ўз ифодасини топади:

- бойлар ва камбағаллар орасида;
- кўн миллатли давлатларда аҳолининг этник гуруҳлари орасида;
- аҳолининг диний гуруҳлари орасида;
- марказ ва минтақалар орасида;
- эркеклар ва аёллар орасида;
- турли авлодларга мансуб одамлар орасида.

Бу тафовутлар Ўзбекистон жамиятида ҳам кўзга ташланади. Шу сабабли, имкон қадар айтиб ўтилган тафовутлар кўринишини камайтириш борасида чора-тадбирлар амалга ошириб борилиши ижтимоий сиёсатнинг мақсадларидан биридир.

**Ўзбекистонда ижтимоий
ҳимоя тизимининг
хусусиятлари**

Ўзбекистонда ислохотлар бошланган дастлабки йиллардаёқ, кучли ижтимоий ҳимоя тизими яратишдан мақсад, инсонга муносиб турмуш ва фаолият шароитларини вужудга келтиришдан иборат, деб белгиланган эди. Мамлакат пре-

зиденти И.А.Каримов таъкидлаганидек: «Ўзбекистоннинг ўз янгилигини ва тараққиёт йўлига асос бўлган энг муҳим қондалардан бири бозор иқтисодиётига ўтишнинг барча босқичларида олдиндан кучли ижтимоий сиёсатни ўтказишдир»¹

Албатта, ижтимоий ҳимоя тизимининг ривожли мамлакат иқтисодиётининг аҳволига тўғридан-тўғри боғлиқдир. Аввало, нодавлат секторининг муайян даражада тараққиёт этини, маҳаллий товар ишлаб чиқарувчилар мавқеининг мустақамланиши иқтисодий ривожланиш учун таянч ва асосий манба бўлиб хизмат қилади. Бу эса ўз навбатида, ижтимоий сиёсатнинг реал амалга ошириш учун замин яратади, ижтимоий ҳимоя тизимининг янада такомиллашиб, замон талабига мос бўлиб боришига олиб келади. Бу ҳол Ўзбекистон ижтимоий сиёсатининг тадрижий шаклланишида муҳим аҳамият касб этади. Гап шундаки, ижтимоий ҳимоянинг давлат сиёсатидаги ўрни фоят муҳимдир. Бунинг бир қанча сабаблари бор.

Биринчидан, Ўзбекистон аграр мамлакат бўлиб, унинг кўпгина ҳудудларида ишлаб чиқаришнинг технологиялашуви эндигина оёққа турмоқда:

Иккинчидан, мамлакат аҳолисининг 65 фоизи қишлоқда яшайди. Аграр соҳанинг яхши ривожланмаганлиги аҳолининг бу қисми орасида ҳимояга муҳтож оилаларнинг кўпчилигига сабаб бўлади. Бу эса ўз навбатида уларни ижтимоий ҳимоялаш вазифасини қўяди.

Учинчидан, мамлакат аҳолиси орасида ёшлар катта салмоққа эга, бу эса ёшларни ижтимоий ҳимоя тизими орқали муҳофаза қилиниш талаб этади.

Ижтимоий адолатнинг моҳияти ҳар бир шахс ўз қобили-

¹ И.А.Каримов. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-жилд. —Т.: Ўзбекистон, 322-бет.

яти ва имкониятларини намоён қила олиши учун тўлиқ имкониятлар яратиш, бунда уларнинг фаровон турмуш кечиришларига эришиш жараёнида тўлиқ намоён бўлади. Кишларнинг жамиятдан олаётган утушлари (ини ҳақи, даромадлари, мукофотлари, унвону мансаблари) уларнинг жамият ривожига қўнаётган ҳиссаларига (меҳнати, қобилияти, заковати, алоҳида хизматлари, сармояси ва ҳ.к.) мўл келиши шу маънода инсон ривож имкониятларига боғлиқ.

Албатта, инсон фақат нон билан тирик эмас. Инсон тараққиётини ҳаёт даражасигина эмас, ҳаёт сифати ҳам белгилайди. Ҳаёт сифати эса инсон яшайдиган, меҳнат қиладиган ва бўш вақтинин ўтказадиган соҳаларда шаклланади. Ижтимоий инфраструктура инсон ҳаётида кучли таъсирга эга. Соғлиқни сақлаш шундай соҳалардан биридир. Мустақилликнинг дастлабки давридан бошлаб Президентимиз ташаббуси билан «Соғлом авлод учун» умумхалқ ҳаракати бошланган эди. Соғлом ва баркамол авлод учун кураш мамлакатимизда давлат сиёсати даражасига кўтарилди ва ўзининг натижаларини бера бошлади.

2003 йилда Кадрлар тайёрлаш Миллий дастурининг ба-жарилиши, академик лицей ва касб-ҳунар коллежлар моддий техника базасини маблағ билан таъминлаш ва ривожлантириш Дастури доирасида 133,9 млрд. сўм маблағ сарфланди. 5,2 минг ўқувчига мўлжалланган ўнлаб академик лицейлар, ўқувчиларга мўлжалланган ётоқхоналар, 86,6 минг ўқувчига мўлжалланган 114 та касб-ҳунар коллежлари қурилди. Бугунги кунда уларда ёшлар таълим ва тарбия олишмоқда.

Инсоннинг жамиятга фойда келтириши кўп жиҳатдан унинг ҳаёти қандай таъминланганлигига боғлиқ. Даставвал, ҳар бир оила ўз турар жойига эга бўлиши керак.

Аҳолини тоза ичимлик суви билан таъминлаш, қишлоқ жойларини газлаштириш каби мураккаб муаммоларнинг ҳал қилиб борилиши ҳам инсонга муносиб ҳаётин таъминлашга қаратилгандир.

Нархларини эркинлаштириш, савдо тизими ва маншій хизмат соҳасининг бир маромда хусусийлаштириб борилиши ҳам инсон манфаатларига зид келмайдиган тарзда амалга оширилиши лозим. Истеъмол молларининг кўпиши ўзимизда етиштирилиши таъминлаш учун маҳаллий ишбилармонларга ҳар томонлама ёрдам кўрсатиш, янги иш ўринларини ташкил этиш, қишлоқ жойларда савдо шахобчалари ва маншій хизмат муассасаларини кўплаб барпо этиш ана шу мақсадларга олиб борадиган йўлдир. Ўзбекистонда хусусийлаштириш жараёнларининг бориши ва хўжалик юритувчи субъектларининг мулкчилик шакллари бўйича таркиби, истеъмол молларини ишлаб чиқариши соҳасидаги ўзгаришлар ана шундай йўналишга эга.

Ҳозирги замонда аҳолини ижтимоий ҳимоя қилишнинг қатор моделлари мавжуд. Улардан бири Скандинавия мамлакатларида (Финляндия, Швеция) қўлланилаётган социал-демократик модел бўлиб, бундай моделга кўра давлат ижтимоий ҳимоянинг барча масъулиятини ўз зиммасига олади.

Неолиберал моделга кўра эса (АҚШ) ижтимоий ҳимоянинг аксарият қисmini тадбиркорлар ва касаба уюшмалари бажарадилар.

Неоконсерватив моделга кўра (Германия) ижтимоий ҳимоя давлат қаролатлари жавобгарлигида хусусий тадбиркорлар ва давлат федерал бюджети асосида олиб борилади.

Ўзбекистонда ижтимоий таъминот асосан давлат бюджети ҳисобидан ташкил этилган бўлиб, бу тизим қатор ривожланган чет эл давлатларининг ижтимоий тизимидан қолишмайди.

Давлат томонидан амалга оширилаётган ижтимоий ёрдамдан ташқари республикамизда норасмий ижтимоий ёрдам кўрсатишнинг анъанавий қадрият турлари ҳам мавжудки, уларнинг негизини қариндошчилик, қўшничилик, маҳаллачилик, ёру биродарчилик ёрдамлари, яъни халқимизнинг миллий урф-одатлари ташкил этади. Маҳаллий идоралар, корхоналар, жамоа ва хўжаликлар ҳамда бошқа тadbиркорлик ташкилотларидан фуқаролар пенсиясига қўшиб берилаётган қўшимчалар, муҳтожларга кўрсатилаётган оташқ ёрдамлари, байрам ва ҳайит кунлари беморларни зиёрат қилиш, турли хайр-аҳсонлар ҳам миллий урф-одатларимизнинг замонавий кўринишларидир. Булардан ташқари, ижтимоий ёрдам кўрсатишда нодавлат жамоат бирлашмалари ва хайрия ташкилотлари ҳам иштирок этмоқда.

Албатта, муаммолар ҳам мавжуд. Жаҳон таърибаси билан қиёслаганда, аввало, меҳнаткашлар манфаатларини ҳимоя қиладиган нодавлат ташкилотлар фаолиятини қайта кўриб чиқиш лозим. Хусусан, касаба уюшмалари ривожланган мамлакатларда ходимларни ижтимоий муҳофаза қилиш учун корхона эгаларига, иш берувчиларга доимо таъсир ўтказиб келадилар. Бизда эса ҳали бундай таъриба мавжуд эмас. Биринчи навбатда жамоат ташкилотлари, хусусан касаба уюшмалари фаолиятини тубдан яхшилаш, уларни меҳнаткашлар манфаатларини ҳимоя қилувчи кучга айлантириш бүгунги кундаги энг долзарб масалалардан бири бўлиб қолмоқда.

**Ўзбекистонда ижтимоий
ҳимояни амалга
ошириш босқичлари**

Кези келганда мамла-
катимизнинг ижтимоий
ҳимоя тизими ривожини
умумий тарзда қараб

ўтиш ўрилади. Маълумки, 1991 йилда собиқ тоталитар
тузум инқирозга учрагач, унинг ўрнида вужудга келган янги
мустақил мамлакатлар демократияга асосланган жамият
барои эгишда турли йўللارни таънадилар.

Биринчиси, Европа ва Америка давлатлари тажрибаси-
да синаб кўрилган «фалаж қилиб даволаш» йўли эди.
Кўпгина мамлакатлар ушбу «тезкор» йўлни таънадилар.
Бу мамлакатларда мустақкам қонунлар мажмуи ишлаб
чиқилмасданоқ, жамиятни кескин тарзда демократлашти-
ришга ўтилди. Оқибатда, бу ўз навбатида кўпилаб мурак-
каб муаммоларни келтириб чиқарди.

Иккинчи йўл — жамиятни босқичма-босқич ислоҳ қилиб
бориш йўли бўлиб, бунда Ўзбекистон ташаббускор бўлди.
Ўзбекистонда аввал қонунлар мажмуи яратилди, сўнг бозор
инфраструктураси тизимини шакллантиришга эътибор
қаратилди ва иқтисодий ислоҳ қилишга киришилди.
Натижада, жамият кескин ижтимоий ларзаларни четлаб
ўтди. Бу, биринчи навбатда, ижтимоий ҳимоя тизимига ҳам
тегишли эди. Айтайлик, 1992 йилда мамлакатда ижтимоий-
иқтисодий аҳвол танг ҳолатда эди. Шундай шароитда кам
таъминланган фуқаролар давлат томонидан ижтимоий
муҳофаза қилиниши зарурлиги қатъий белгилаб кўйилди.
Бу сисёат давлатнинг ислоҳотчилик ролига таянган ҳолда
амалга оширилди. Шу тариқа бозор иқтисодийига ўтишда
давлат назоратининг бўлиши ижобий натижалар берди.

Биринчи босқич. Нархлар ислоҳоти ва нархларнинг эр-
кинлаштириш. (1992 йил 10 январдан бошлаб).

Иккинчи босқич. Республиканинг ички истеъмол бозорини ҳимоя қилиш. (1992 – 1994 йиллар).

Ўз ўрнида демократиянинг шарқона шакли ҳусусида фикр билдириб ўтish лозим. Яхши биламизки, Шарқ қадриятлари «инқилобий сакраш»дан кўра тадрижийликни устун билади. Шу сабабли, азалдан Шарқ жамиятларида иқтисодий-ижтимоий, сиёсий ўтирилишлар ишбатан кам. Ўзбекистонда жамиятни демократлаштириши жараёни Шарқ ва Ғарб демократия тамойиллари ўзаро уйғунлантирилган ҳолда амалга оширилиши сабабли ҳам, тараққиётда босқичма-босқичлик, ҳаракатда эса қонун устуворлиги асосий ҳусусият касб этди ва ҳозир ҳам шундай бўлиб қолмоқда.

Тан олиш керакки, Ўзбекистонда ижтимоий ҳимоя тизимини амалга ошириш учун шунчаки қулаё шароит йўқ эди. Шунга кўра, 1994 йил 24 августда «Қам таъминланган оилаларини ижтимоий ҳимоя қилишни кучайтиришга оид тадбирлар тўғрисида» Президент Фармони қабул қилинди. Фармонга кўра, 1994 йил октябрдан аҳолини ижтимоий ҳимоялаш тизимини такомиллаштирилди. Негатив, илгари фақат республика бюджетини йўли билангина 30 та турли соҳа ва йўналишлар бўйлаб ижтимоий ҳимоя амалга оширилди. Бундай ҳолат маблағларнинг сочилиб кетишига олиб келди. Натижада юқоридаги Президент Фармонига биноан 1994 йилда ижтимоий ҳимоянинг асоссиз тенглаштирилиши тизимидан аниқ мақсадли ва аҳолининг аниқ табақаларини қамраб оладиган тизимга ўтилди. Бу тизим бутунги кунга қадар ўзини оқламоқда. Ана шу Фармонга мувофиқ ёилларини ижтимоий ҳимоялаш мақсадида ўқув юртлари талабаларининг стипендиялари мунтазам равишда ошириб борилмоқда. Зеро, Ўзбекистон

Марказий Осиёдаги аҳоли сони жиҳатидан энг йирик мамлакат бўлиб, саноат ва макронқтисодиёт тизими бир ёқлама хусусиятга эга эди. Бу мураккаблик жамият тараққиётига ўз таъсирини ўтказмасдан қолмаса-да, маълум маънода ундан четлаб ўттишга муваффақ бўлинди. Ўзбекистондаги ер усти ва ер ости бойликлари, интеллектуал салоҳият бунга имкон берди. Ундан унумли фойдаланилди. Шуниси ҳам эътиборлики, жамиятни демократлаштириш ва ижтимоий ҳимоя тизимини яратиш ўзаро боғлиқ жараён сифатида ривожланди.

Лекин Ўзбекистонда ижтимоий ўзини ўзи ҳимоялаш тизими батамом йўлга тушиб кетган эмас. Боқимандалик кайфиятидан ижтимоий ҳимоя истеъмолчилари ҳам қутулишлари лозим. Фуқаролар эндиликда ўзини ўзи таъминлаш усулига ўтишлари керак. Ўзбекистонда хусусий мулкчиликнинг қарор топиши бу соҳада қатъий ўзгаришлар бўлишига олиб келиши зарур. Шуниси ҳам муҳимки, ижтимоий ҳимояни доимий жараён сифатида тушунаслик лозим. Акс ҳолда боқимандалик кайфияти баттар кучайиши мумкин. Ижтимоий ҳимоя айрим фуқаролар учун имконият, холос. Ҳар қандай шароитда ижтимоий ёрдам жамият аъзолари учун имтиёзга айланмаслиги лозим. Бу ўринда жамиятнинг ўзини-ўзи ижтимоий ҳимоялаш тизимига ўта боришини таъминлаш учун ушбу тадбирларни амалга ошириш лозим:

— нодавлат, ноҳукумат ташкилотлар, жамғармалар, уюшмалар ва турли шаклдаги мулк эгаси бўлган ташкилотларнинг моддий аҳволини яхшилашни қўллаб-қувватлаш;

— барча турдаги корхоналар, муассасалар ва уюшмаларни замон талабига жавоб берадиган ходимлар ва ай-

шиқса ҳуқуқшунос, психолог ва социолог мутахассислар билан таъминлашга алоҳида эътибор бериш лозим;

— номи зикр этилган муассасаларнинг хорижий турдош муассасалар билан ҳамкорлигини йўлга қўйишда кўмаклашиш. Улар ўз йўналишларида зарур тажриба орттиришлари талаб этилади;

— ижтимоий ҳимоя тизимида иқтисодий муҳофазаланишни аста-секин ижтимоий фондлар зиммасига ўтказиб бориш зарур. Бундай ҳолатда одамларни ижтимоий муҳофазаланишнинг таъсирчан воситаси юзга келади;

— ижтимоий муҳофазалашда боқимандалик, масъулиятсизлик, бефарқлик сингари иллатларга барҳам берувчи таъсирчан восита ва усулларни қидириб топиш ҳамда ҳаётга жорий эта бориш талаб этилади.

Шуни айтиб ўтиш зарурки, ҳар қандай жамият ижтимоий муҳофаза тизимида ўзига хос хусусиятларга эга бўлади. Мустақилликка эришилгандан сўнг орадан ўн уч йил ўтди. Ўзбекистонда нафақат моддий фаровонлик, жамиятнинг демократлашуви каби муҳим жараёнлар кучли ижтимоий ҳимоя тизими механизми яратилган тақдирдагина маъно-мазмунга эга бўлиши мумкин.

**Ўзбекистонда ижтимоий
ҳимоя тизимида
инсон омили**

Ўзбекистонда барио этилаётган демократик жамиятда асосий бойлик инсон бўлиб қолади. Ўтказилаётган ислохотларнинг мазмуни ҳам шу билан боғлиқ. Бу ҳақда Президент И.А.Каримов шундай таъкидлайди: «Бизнинг асосий бойлигимиз, ривожланган давлат тузишга олиб борадиган йўлдаги асосий

таянчимиз инсондир. Юксак малакали ва юксак маънавийатли инсондир». Лекин шуниси ҳам борки, ислохотлар даврида ижтимоий гуруҳларининг ҳам ўрни муҳим аҳамият касб этади. Демократик жамият куриш шароитида ўрта мулкдорлар қатлами катта салмоққа эга бўлади. Ўрта синф демократик жамиятти ривожлантиришда ва унинг ижтимоий-сиёсий барқарорлигини таъминлашда асосий кучга айланади. Зеро, давлат бундай шароитда кучли мувофиқлаштирувчи кучга эга бўлади, ўрта синф эса жамият тараққиётини технологик, техник, илмий ва маънавий таъминловчи омил сифатида намоён бўлади.

Шуни алоҳида таъкидлаш ўринлики, Ўзбекистонда ислохотлар муқаррарлигининг воят муҳим шарти бўлмиш аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш узлуксиз устувор йўналиш ҳисобланади. Бу ҳолат, ўз навбатида, қуйидаги омилларни белгилаб беради:

— кучли ижтимоий ҳимоя сиёсати истиқлол ва тараққиёт йўлига ишончни мустаҳкамлайди, бу ишонч эса аниқ моддий замин асосида ҳосил бўлади;

— кучли ижтимоий ҳимоя сиёсати энг аввало инсон учун муносиб турмуш ва фаолият шароитларини яратеди. XXI аср бошида дунё тараққиётида муносиб турмуш даражаси инсон омилининг етук шarti бўлиб қолаётганлиги эътиборга олинса, мамлакатимизда бу масалани ҳал этишда ижтимоий ҳимоялашдан унумли фойдаланиш масаласи нечоғли аҳамиятли экани аён бўлади;

— кучли ижтимоий ҳимоя сиёсати фуқароларнинг ислохотларининг изчил кечинишдан манфаатдорлигини ошиб боришини таъминлайди ва бу янгиланиш жараёнининг орқага қайтишига имкон бермайдиган ижтимоий таянч бўлиб хизмат қилади.

Ўзбекистонда аҳолининг кам таъминланган табақаларига, болалар, қариялар, ногиронларни, шунингдек соғлиқни сақлаш, таълим, фан, маданият ва санъат соҳаларини қўллаб-қувватлашга қаратилган кучли ижтимоий ҳимоя сиёсати ўзининг муайян тажрибаларига эга бўлди. Маънавий, тарихий ва маданий қадриятлар, аҳолининг ахлоқий ҳолати, ёш авлодни тарбиялаш вазифалари долзарб бўлган Ўзбекистон учун бу ҳолат катта аҳамиятга эга. Бу тажриба фуқароларнинг сиёсий фаоллигини янада ошириш, меҳнат ресурсларини ижтимоийлаштириш, минтақавий ривожланишни авж олдириш, ижтимоий-сиёсий жараёنларни барқарорлаштириш имконини беради.

Кучли ижтимоий ҳимоялаш сиёсати жамиятда янги фикрлаш асосларини яратишга қодирлигидан ҳам демократик жамият барио этишга қўмаклашади. Зеро, жамиятда ижтимоий-сиёсий барқарорлик юзага келгач, фуқаролар фикрлашга, янги замон тартибларини тузишга иштиёқ билан интиладилар. Чунки фикрловчи одам фуқаролик жамиятига таъсир ўтказиш қобилиятини мумкин қадар кўпроқ рўсбга чиқара олган тақдирдагина, кучли бўла олади.

**Ижтимоий ҳимоя
тизимининг жаҳон
тажрибаси**

Ўз навбатида ижтимоий соҳанинг аҳволи тўғрисида умумий жаҳон стандартлари нимадан иборат,

деган савол туғилади.

Мутахассислар фикрича, бу соҳада ҳам бир неча моделлар амал қилади. Уларни умумий тарзда кучли ижтимоий ҳимоя тизимининг айрим элементларини ўзида ифода этув-

чи скандинавча модел, Бисмарк модели ва Бевериж модели тарихида таснифлаш мумкин.

**Бозор муносабатлари шароитида
ижтимоий ҳимоя моделлари**

Скандинавча модел (Финляндия, Швеция, Норвегия)	Бисмарк модели (Германия, Франция, Италия, Бельгия)	Бевериж модели (Ирландия, Англия)
Асосий қондаш:	Асосий қондаш:	Асосий қондаш:
Мамлакатда яшовчи барча фуқаролар ижтимоий таъминланган ҳуқуқига эга	Ўқимият аъзоларига ижтимоий таъминот учун зарур воситаларни шлаб топишга имконият бериш	Ҳар бир фуқаро фабрикада ҳолатларда (касалик, пенсия ёни, ўлим, туғил ва ҳ.к.) ижтимоий сўғуртани нафақа ва пул ёрдами билан қамраб олиниши зарур
Бош етсенй мақсад — тўла-тўқис бандликка эришиш (давлат масъулияти)	Бош етсенй мақсад — даромадларни ҳимоялаш	Бош етсенй мақсад — минимал даражадаги даромадларни ҳимоялаш

Назаримизда, ушбу моделларнинг ҳар бири ўз ютуқ ва камчиликларига эга. Уларни республикамизда шунчаки татиб қилиб бўлмастлиги аниқ. Ўзбекистон ижтимоий таъминот соҳасида ўз моделига эга ҳамда у ижтимоий кифолат тизмининг ўзгарувчан хусусиятига мос тарзда такомилланиб боради.

Ўтти даврида ижтимоий муаммоларнинг юки ортади. Йўлга тулган қарвон каби бу соҳанинг муаммолари ҳам борган сари ортиб боради. Шунинг учун мазкур соҳада юзага келувчи муаммоларнинг счнмини моделлаштириш катта аҳамият касб этади. Буида энг муҳим муаммолар ривожланиши тенденциялари ўз вақтида аниқланиши катта аҳамиятга эга. Хусусан, Ўзбекистоннинг ижтимоий ҳаётида юз бераётган йирик ўзгаришлар асосидаги муаммоларни ҳал этиш бўйича тавсиялар ишлаб чиқиш муҳим. Мисол тариқасида ён томонда келтирилган жадвалдаги кўри-нишда бўлиши мумкин.

Ўзбекистонда ҳозирги кунда ижтимоий таъминот тизимида бошқарув идоралари ҳисобланган 1 та вазирлик, 12 та вилоят, Қорақалпоғистон Республикаси, Тошкент шаҳри ҳамда 153 та туман ва 36 та шаҳарда ижтимоий таъминот тизимлари мавжуд. Шунингдек, ёлғиз ногиронларга ва қарияларга мўлжалланган ўнлаб интернет ўйлари, ногиронлик сабаби ва гурӯҳини белгиловчи тиббий-экспертиза комиссиялари, хусусан, ногиронликни экспертиза қилиш ва ногиронларнинг меҳнат қобилиятини теклаш бўйича 1 та илмий-текинриш институти фаолият юритмоқда. Пенсияларнинг даволаниши ва дам олишига мўлжалланган бир қанча махсус санаториялар ишлаб турибди.

Кам таъминланган ҳамда кўи болали муҳтож оилаларга моддий ёрдам тўловларини молиялаштиришнинг асосий манбаи республика ва маҳаллий бюджет воситалари ҳисобланади.

Маълумки, мустақил тараққиётимизнинг илк даврида-ноқ нисон — жамият — давлат ўртасидаги ўзаро муносабатнинг оқилона счнмини топиш аюҳида аҳамият касб

Ижтимоий муаммолар ва уларни ҳал этиш тадбирлари

№	Ижтимоий муаммолар	Уларни ҳал этиш тадбирлари
1.	Социал табақалашув ва қутбланиш	фуқаролар томонидан ўзлари ва оила аъзоларининг социал хизматлар билан таъминлаш мақсадида ишлаб топши имкониятларининг ортishi
2.	Камбағаллик	хусусий тадбиркорликни ривожлантириш орқали янги имкониятларни вужудга келтириш
3.	Ишсизлик	ишлаб чиқаришда социал оҳтиёжларни қондиришга мўлжалланган хизмат ва маҳсулотлар улушининг ортishi
4.	Ҳудудларнинг табақалашуви	даромадлар тенгсизлиги ва шахсий манфаатдорликнинг ортishi
5.	Таълим тизимидаги муаммолар	таълимнинг бошқа шакллариини жорий этиш, таълим тизimini изчил ислоҳ қилиш.

эди. Иккинчи жаҳон урушидан кейин Европа мамлакатлари, Осиёнинг Япония, Жанубий Корея каби давлатлари айнан шу юз асосида тараққиёт йўлини белгилаб, тарихан қисқа давр ичида юксак тараққиётга эришган эдилар. Икки асрлик демократик ривожланиш тарихига эга бўлган АҚШ ҳам инсон манфаатини тараққиётнинг асоси сифатида қабул қилган эди. Маълум бўладики, Ўзбекистон демократик тараққиётнинг жаҳон тажрибасини сиричклаб ўрганди. Ўзбекистонда демократик фуқаролик жамиятини барпо этиш

ва унинг таянчи сифатида инсонпарвар тузумни нақлиантирини йўлида нелоҳотларин амалга ошириш инсон — жамият — давлат тизимидек қучли уйғунлиқни талаб этмоқда.

Хуллас, мустақиллик йилларида Ўзбекистонда ижтимоий ҳимоя тизимининг ўзига хос тажрибаси ва анъаналари тўнланган. Бунда инсон — жамият — давлат муносабатлари, инсон омили юксак мавқеда туради. Шу маънода, Ўзбекистонда ижтимоий ҳимоя тизимини замон талабларига мос тарзда такомиллаштириш учун барча имкониятлар мавжуд ва улар мамлакатда демократик жамиятни қуришда муҳим аҳамиятга эга бўлмоқда.

14-МАВЗУ

ЎЗБЕКИСТОННИНГ ЖАҲОН ҲАМЖАМИЯТИ БИЛАН ҲАМҚОРЛИГИДА ДЕМОКРАТИК ТАМОЙИЛЛАРГА АСОСЛАНИШИ

**Ўзбекистоннинг жаҳон
ҳамжамиятининг
тўлақонли субъектига
айланиши**

Ўзбекистон давлат мустақиллигига эришгандан сўнг ўз ташқи сиёсатини халқаро ҳамжамиятнинг тўлақонли субъекти сифатида амалга ошириш учун реал имкониятларга эга бўлди. Эңилликда ташқи сиёсат мустақил тарзда амалга оширилмоқда.

Ҳамият ва давлатлар тарихи шунинг кўрсатадики, бирон-бир мамлакат бошқа давлатлар билан ҳамкорлик қилмасдан тараққиётга эришган эмас. Шарқ ва Ғарб мамлакатларини бир-бирига боғлаган Буюк Ипак йўлининг марказида жойлашган Ўзбекистон бир неча асрлардан буён динлар, миллатлар ва маданиятларнинг тутанув нуқтаси бўлиб келмоқда.

Айниқса, Амир Темур ҳукмронлиги, Темурийлар даврида дунёдаги йирик давлатлар Самарқанд билан ўз алоқаларини ўрнатганлар. Амир Темурнинг Франция,

Англия, Испания қироллари, ўнлаб қўшни давлатларининг ҳукмдорлари билан ёзишмалари ўша даврдаги жўшқин сиёсий, маданий ва тижорий алоқалардан гувоҳлик беради.

Чор Россияси босқинидан сўнг 130 йилдан ортиқ давом этган мустамлака даври мамлакатимизнинг ташқи алоқаларини узиб қўйди. Хорнж билан барча муносабатлар истилочиларининг назорати ва руҳсати билан амалга оширилар эди. Бир пайтлар дунёга донг таратган ўлкамиз чекка бир вилоят даражасига тушириб қўйилди. Советлар даврида эса четга чиқарилган бир-икки дипломат ҳамда вазифаси олнй рутбали хорнжликларни меҳмон қилишдан иборат бўлган Ташқи ишлар вазирлигидан бошқа ҳеч нарса йўқ эди.

Ўстидошнинг дастлабки йиллариданоқ бевосита мамлакатимиз президенти Ислам Каримов раҳбарлигида ташқи сиёсатнинг устувор йўналишлари ва асосий тамойиллари белгиладн ҳамда оғинмай амалга оширила бошланди.

Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсатининг асосий тамойиллари қуйидагилардан иборат:

— мафқуравий қарашлардан қатъий назар, ҳамкорлик учун очиқлик, умуминсоний қадриятларга, тинчлик ва хавфсизликни сақлашга содиқлик;

— давлатларининг суверен тенглиги ва чегаралар дахлсизлигини ҳурмат қилиш;

— низоларни тинч йўл билан ҳал этнш;

— қуч инлатмаслик ва қуч билан таҳдид қилмаслик;

— инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳурматлаш;

— ички миллий қонунлар ва ҳуқуқий нормалардан ҳал-

қаро ҳуқуқнинг умумэътироф этилган қондалари ва нормаларининг устуворлиги:

— тажовузкор ҳарбий блоклар ва уюшмаларга кирмаслик:

— давлатлараро алоқаларда тенг ҳуқуқлилик ва ўзаро манфаатдорлик устувлиги:

— ташқи алоқаларни ҳам икки томонлама, ҳам қўи томонлама келишувлар асосида ривожлантириш, бир давлат билан яқинлашни ҳисобига бошқасидан узоқлашмаслик ва бошқалар.

Бу тамойилларга давлатларининг суверен тенглиги, куч ишлатмаслик ёки куч билан таҳдид қилмаслик, чегараларининг дахлсизлиги, низоларни тинч йўл билан ҳал этиш, бошқа давлатларининг ички ишларига аралашмаслик каби халқаро ҳуқуқнинг умумэътироф этилган қондалари асос қилиб олинади.

Давлатимиз раҳбари Ислам Каримовнинг Олий Мажлис Иккинчи чақиринқ биринчи сессиясидаги маърузасида бошқа соҳалар қатори ташқи сиёсат борасидаги навбатдаги вазифалар ҳам кўрсатиб ўтилди. Жаҳондаги барча мамлакатлар билан ўзаро манфаатли алоқаларни йўлга қўиш, статик халқаро иқтисодий, молниявий ҳамда ишонсарварлик ташкилотлари билан ҳамкорликни кучайтириш бундан кейин ҳам устувор йўналиш бўлиб қолиши таъкидланди.

Бугунги кунда Ўзбекистон тараққиётининг конституциявий замини яратилди. Шунга мос равишда инсон ҳуқуқлари ҳам тикланмоқда. Халқимизнинг маънавий салохияти, унга хизмат қиладиган табиий ва техникавий захиралар, мустаҳкамланаётган халқаро муносабатлар демократик ривожланиш ва инсон ҳуқуқларига риоя

қилиши учун барча шароитларнинг босқичма-босқич яратилишига кафолат беради.

Ўзбекистон Конституцияси «Ўзбекистон Республикаси Давлат мустақиллиги асослари тўғрисида»ги Қонунда белгиланган конституциявий аъёналарни давом эттиради. Мазкур аъёналарга кўра халқаро ҳуқуқ давлатимиз қурилишининг муҳим манбаи бўлиб, Ўзбекистон ўзининг халқаро ҳуқуқ нормаларига содиқлигини конституциявий даражада мустаҳкамлаб, намойиши этмоқда.

Бу эса ёш мустақил давлатимизнинг энг нуфузли халқаро ташкилотларга қабул қилинишига имкон берди. Республикаимизнинг мустақил давлат сифатида бошқа давлатлар томонидан дипломатик таън олинishiга, халқаро иқтисодий муносабатларга киришинишига йўл очди.

БМТ устави, Нисон ҳуқуқлари тўғрисидаги умумжаҳон декларацияси ва нисон ҳуқуқлари ҳақидаги бошқа халқаро пактлар, Хельсинки битимлари, Париж ва Мадрид хартиялари қондалари Конституциямиздаги халқаро ҳуқуқ принциплари ва нормаларига асос бўлди. Бундай конституциявий ёндашув, айниқса Конституциянинг муқаддимасида, 4-бобида, иккинчи бўлимда 22, 23 ва 26-бобда яққол кўзга ташланади. Бу бобларнинг тегинли равишида, «Танқиди сиссат», «Нисон ва фуқароларнинг асосий ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчлари», «Ўзбекистон Республикасининг суд ҳокимияти», «Сайлов тизими», «Мудофаа ва хавфсизлик» деб номланиши ҳам фикримизнинг ёрқин далилидир.

XX асрнинг сўнгги ўн йиллиги ижтимоий дунёқараш ва жаҳон ҳамжамиятининг жўвруфий-сиссий тузиллишида туб ўзгаришлар даври бўлиб тарихга кирди. Жаҳон ҳамжамияти янги даврга қадам кўйди. Бу давр ўзининг икки жиҳати

билан ажралиб туради. Биринчидан, бу давлатлар, халқлар ўртасидаги яқинлашув жараёнилари ва ҳар томонлама ҳамкорликнинг кучайиши, яхлиг бўлган сиёсий, иқтисодий ҳамда ҳуқуқий мақолалининг вужудга келиши, ҳозирги замон халқаро ҳуқуқ нормаларининг яратилишидир. Иккинчидан, социалистик лагерининг емирилиши, тоталитар тузумдаги давлатларининг тугатилиши, улар ўрнида мустақил давлатларининг пайдо бўлишидир. Ҳидиликда «совуқ уруш»га барҳам берилди, «капиталистик» ва «социалистик» деган тушунчалар ўртасидаги фарқ амалда йўқ бўлиб бораётти. Мафкуравий ақидалардан холи бўлган янги, эркин тафаккурини шакллантириши зарурати пайдо бўлди.

Президентимиз «Ўзбекистоннинг ўз иетиқлол ва тараққиёти йўли» китобида Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсатининг концепцияси тўғрисида, ташқи сиёсий йўл, бу йўлнинг ҳуқуқий негизи ва уни амалга ошириши воситалари ҳақида тўхталиб ўтган. Ўзбекистон ташқи сиёсатининг стратегик йўли, асосий қондалари ва мақсадлари, унинг устувор ҳамда минтақавий йўналишлари, хусусиятлари негизида республиканинг миллий манфаатлари ўз ифодасини топган. Ҳар қандай сиёсат ақлидрок билан ши тутишни тақозо этади. Ривожланаётган, тез тараққий этиши учун кучли илмий, саноат куч-қувватига эга бўлган мамлакатнинг ташқи сиёсати ахтирослардан холи бўлиши лозим. Республикаимиз ана шундай давлатлар сирасига киради. Янги халқаро иқтисодий тартиб учун ҳаракат қилиши қондалари Ўзбекистон учун ҳам диққатга моллик масаладир. Бу хом ашё ва саноат маҳсулотлари парх-наволарининг адолатли бўлган ишбати, ривожланаётган давлатларининг фан, техника ютуқларидан баҳраманд бўлиши имконияти ва ҳоказолардир.

√ Ташқи сиёсат фаолият учун ҳуқуқий негиз яратиш биринчи галдаги вазифа ҳисобланади. √ Ушбу мақсадларга эришиш учун қўйидагилар амалга оширилди:

— халқаро муносабатларини ўрнатиш тартибинини белгиловчи янги ҳуқуқий ҳужжатлар ишлаб чиқилди;

— собиқ Иттифоқ широкчи бўлган халқаро ҳуқуқий ҳужжатлар мажмуаси республика манфаати нуқтаи назаридан қайта кўриб чиқилди;

— Ўзбекистоннинг миллий манфаатларига мос тушадиган ҳужжатлар ратификация қилинди;

Мамлакат халқаро фаолиятинини мувофиқлаштириб турадиган қонунларини ишлаб чиқиш ва қабул қилиш, «Қабул қилинган халқаро шартномалар тўғрисида»ги Қонуни, «Консуллик устави» шулар жумласидандир. Улардан ташқари божхона хизматининг ҳуқуқий асосларини яратувчи қонунлар, Ҳаво кодекси ҳам қабул қилинди. Юртбошимиз И.А. Каримовнинг «Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли» китобининг ташқи сиёсатга бағинланган бобида ушбу фаолият йўналишлари аниқ-равшан ифодага берилган. Жумладан, китобда миллий манфаатлар Ўзбекистон ташқи сиёсатининг устувор мақсади эканлиги қатъий баён этилган.

Манфаат бу зарурий эҳтиёждир. Эҳтиёжлар эса биринчи галда Ўзбекистон учун тараққиётнинг муайян жуврофий ва табиий, иқлимий, демографик ҳолатимиз, халқимизнинг кўтимиллатли таркиби, унинг тарихий ва маданий мероси, маънавият омили, ишлаб чиқариш кучлари тараққиётининг даражаси, хом ашё ва замонавий технология билан таъминланганлиги, давлатнинг халқаро муносабатлардаги ўрни ва ҳоказолардир. Бу омиллар Ўзбекистоннинг эҳтиёжларини белгилайди. Эҳтиёжлар

эса манфаатларда ўз ифодасини тонади. Давлат манфаатлари унинг ташқи сиёсий фаолиятини белгилайди. Шу жиҳатдан, Ўзбекистоннинг ташқи сиёсий манфаатлари халқаро алоқаларни ривожлантираётган, унинг тузилмалари ва фаолиятини белгилаб бераётган кучдир.

Барча давлат ва халқаро ташкилотлар билан алоқа қилишда давлатимизнинг миллий манфаатларидан келиб чиқилади. Табиийки, бунда шерикларимиз манфаатлари, улар ташқи сиёсатининг устувор йўналишлари ҳисобга олиниши зарур. Zero, бусиз ташқи сиёсатни тасаввур этиб бўлмайди.

✓ Ўзбекистоннинг халқаро ташкилотлар ва давлатлараро уюшмалар фаолиятидаги шитироки республика ташқи сиёсатининг муҳим йўналишларидан биридир. Ушбу ташкилотлар жаҳон ҳамжамиятига кириши, хўжалик алоқаларини ўрганиши, экология, табиий муаммоларни ҳал этиши, илмий-техникавий ҳамкорликни ривожлантиришида катта ёрдам бермоқдалар.

└ Бугунги кунда ўз мустақил ташқи сиёсатини конституциявий қондаларга таяниб юритаётган Ўзбекистон Республикаси халқаро муносабатларининг тўла ҳуқуқли субъектидир. Унинг ташқи сиёсати давлатларнинг суверен тенглигю куч ишлатмаслик ёки куч билан таҳдид қилмаслик, низоларни тинч йўл билан ҳал этиши, бошқа давлатларнинг ички ишларига аралашмаслик каби халқаро ҳуқуқнинг умумэйтироф этилган бошқа қондалари ва нормаларига асосланади.

Ўзбекистон бутун дунё кўз ўнгиде ташқи сиёсий ва маданий алоқаларининг бой тарихига эга бўлган, мустақил равишда замонавий дипломатик алоқаларни амалга ошираётган тинчликсевар ҳуқуқий давлат сифатида на-

моён бўлмоқда. Халқаро ҳуқуқ жиҳатидан Ўзбекистон учун аерлар оша буюк бўлиб келган давлатлар ҳам, давлатчилик тарихи бизникига ўхшаш ёш мамлакатлар ҳам баб-баравардир.

Ўзбекистон тараққиётнинг конституциявий асоси сифатида инсон ҳуқуқлари тикланмоқда. Халқимизнинг маънавий имконияти, унинг катта табиий ва техник захиралари, мустаҳкамланиб бораётган халқаро алоқалари демократик тараққиёт ва инсон ҳуқуқларига риоя этилиши учун зарур бўлган барча шарт-шароитлар мавжудлигига ишонч туғдиради. Натижада мамлакатимиз амалда ялписига дипломатик тап олинишига ва халқаро иқтисодий алоқаларга тортилишига йўл очиб берилди.

**Жаҳон
ҳамжамиятидаги
демократик ўзгаришлар**

XX асрнинг охирида дунёнинг сиёсий макони сифат жиҳатидан ўзгарди.

Совет Иттифоқи халқлари ҳамда собиқ «социалистик ҳамдўстлик»даги бошиқа давлатлар бир нартиявийлик тизими ва марказдан туриб режалаштириш иқтисодиётидан воз кечишди. Оқибатда дунёда антогонистик ижтимоий-сиёсий тузумларнинг глобал қарама-қаршилиги барҳам тонди ва дунё сиёсатида демократик жамиятлар салоҳияти анча онди. Европеё ҳудудида, жумладан, Марказий ва Шарқий Европа давлатлари, шунингдек, собиқ Совет Иттифоқи давлатларининг розилиги орқали ижтимоий-сиёсий тузумнинг демократик шаклига ўтиди. Агар бундай давлатларда, энг аввало, Россияда амалга оширилаётган ислохотлар жараёни муваффақиятли якунланса

Европа, Шимолий Америка. Европада бир-бирига яқин ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий тамоғинлар асосида яшовчи, бир-бирига ўхшаш қадриятларга эътиқод қилувчи, шу жумладан, глобал дунё сиёсати жараёнларига бир хилда ёндашувчи халқлар ҳамжамияти шаклланади.

«Биринчи» ва «иккинчи» дунёлар ўртасидаги қарама-қаршиликка барҳам берилгандан сўнг авторитар тузумлар Африка, Лотин Америкаси, Осиёдаги ўз тарафдорини қўллаб-қувватлашдан тўхтадилар. Ҳақикат, бу давлатлар мафкуравий иттифоқдош сифатида ўз қийматларини йўқотишди ва натижада моддий ҳамда сиёсий ёрдамдан маҳрум бўлишди. Оқибатда Сомали, Либерия, Афғонистонда бўлишни вужудга келди ва фуқаролар уруши бошланиб кетди. Бошқа давлатларнинг кўпчилиги эса, масалан, Эфиопия, Никарагуа, Ҳазор авторитаризмдан воз кеча бошлашди.

«Совуқ уруш» билан тўғридан-тўғри боғлиқ бўлмаган барча қитъаларда кечган кенг миқёсли демократиялаштириш жараёни 80-йилларнинг иккинчи ярмига тўғри келади. Бразилия, Аргентина, Чили бошқарувиинг ҳарбий-авторитар шаклидан фуқаролик-парламентар шаклига ўтишди. Бундай тенденция Марказий Америкада сал кечроқ тарқалди. Ушбу жараёнининг эътиборли натижаларидан бири шунки, 1994 йил 14 декабрда Шимолий ва Жанубий Америка мамлакатлари бошлиқларининг учрашувида қатнашган 34 та давлат раҳбари ўз давлатларининг демократик йўл билан сайланган лидерлари эдилар. Шунга ўхшаш демократлаштириш жараёнлари Филиппин, Тайвань, Жанубий Корея, Таиландда кузатилади. 1998 йилда Покистонда ҳарбий тузум ўрнига сайланган ҳукумат келди. Жанубий Африка Республикасининг

апартеид сиёсатидаи воз кечиниш демократияга қараб йўл олтишганлигини кўрсатди. Африканинг бошқа жойларида авторитаризм жараёни анчагина секин кечди. Бироқ инқирозга учрашди. Гана, Бенин, Кения, Зимбабведа демократик ислохотларнинг маълум даражада олдинга сиқилиши демократиялашув тўлиқини бу қитъага ҳам таъсир қилмасдан ўтмаганини кўрсатади.

Айтиб ўтиш лозимки, демократия етуклигининг бир неча даражасига эга. Бу француз ҳамда америка инқилоби даврларидан бошлаб, бугунги кунгача демократик жамиятларнинг ривожланишида яққол намоён бўлди. Қатор Африка мамлакатларида ёки собиқ Иттифоқ ўрнида пайдо бўлган янги мустақил давлатларнинг айримларида мунтазам, қўшартиявийлик сайловлари кўринишига эга бўлган демократиянинг илк шакллари, айтайлик, Ғарбий Европа тилидаги етук демократия шаклларида анчагина фарқ қилади. Агар Линкольннинг демократияга берган «халқ сайлаган ва халқ манфаатларига мувофиқ амалга ошириладиган халқ бошқаруви» таърифидан келиб чиқадиган бўлсак, энг илгор демократиялар ҳам мукамал эмасдир.

Албатта, кўн нарса «демократия» ва «уруш» тушунчаларининг қандай таърифланишига боғлиқ. Давлат, қачонки унинг ижроия ва қонун чиқарувчи ҳокимиятлари сайловлар йўли билан шакллантирилган бўлса, демократик ҳисобланади. Бу дегани, ана шундай сайловларда энг камда мустақил иккита партиясигина эгаси, катта ёндаги аҳолининг камда ярми овоз бериш ҳуқуқига эга бўлса ва ҳокимиятнинг бир партиядан иккинчисига ўтиши камда бир марта тинч конституцион йўл билан амалга оширилган бўлса...

Йақон тарихининг тадқиқ этилиши шунинг кўрсатмоқдаки, демократиялар авторитар тўзумлар билан уруш олиб борадилар ва жуда кўп бошқа демократик давлатлар билан зиддиятларга борсалар ҳам, hech қачон бу нарса урушгача етиб бормаган. Вестфаль тизими мавжуд давр мобайнида демократик давлатлар ўртасидаги муносабатлар тор доирада бўлганлиги ва уларнинг ҳамжиҳат бўлишларига авторитар давлатлар таъсир этганлигини кўрсатувчи танқидчиларда бунга маълум бир асос бор эканлигини тан олиш зарур. Авторитар давлатлар томонидан таҳдиднинг йўқолиши ёки камайиши билан демократик давлатлар бир-бирлари билан муносабатда ўзларини қандай тутдилари ҳам номалум.

Агар XXI асрда ҳам демократик давлатларнинг ўзаро тинч муносабатларидаги қонуният бузилмаса, унда ҳозир дунёда рўй бераётган демократиянинг кенгайиши дунё глобал зонасининг ҳам кенгайишини англатади. Эҳтимол, янги шаклланаётган халқаро муносабатлар тизимининг Вестфаль тизимидан биринчи ва асосий фарқи айнан мана шундадир.

Глобал миқёсда демократия ва авторитаризм ўртасидаги нисбатнинг ўзгариши америкалик тадқиқотчи Ф.Фуқуяманинг демократия валабасини овоза қилишига ҳамда шу маънода тарихий формациялар ўртасидаги кураш сифатида «тарихининг яқунланганлиги» тўғрисида эълон қилишига асос бўлиб хизмат қилди. Бироқ демократиянинг кенг миқёсда ёйилиб бораётгани унинг тўлиқ валабаен дегани эмас. Коммунизм воқеи бироз ўзгаририлган кўринишида бўлса-да, Хитой, Вьетнам, Шимолий Корея, Лаос, Кубада сақланиб қолинди, унинг изларини Собиқ Иттифоқнинг айрим давлатларида, Сербияда сезини мумкин.

Шимолий Кореядан ташқари бошқа барча социалистик мамлакатларда бозор иқтисодийёти элементлари пайдо бўлмоқда, улар у ёки бу маънода жаҳон иқтисодий тизимига жалб этилмоқда. Сақланиб қолган айрим коммунистик давлатларнинг бошқа мамлакатлар билан муносабатлари «синфий кураш» тамойилиндан кўра, «биргаликда яшаш» тамойилига асосланади. Қўсман амалга оширилган иқтисодий ислохотлар ва халқаро иқтисодий алоқалар учун очиқ бўлишлик сиёсий эркинликларни кенгайтиришни талаб этувчи ижтимоий кучларни юзага чиқаради. Бироқ бирпартиявийлик тизими тескари томонга қараб иш олиб бормоқда. Натижада, либерализмдан авторитаризмга, авторитаризмдан либерализмга қараб ҳаракат қилувчи «арвимчоқ» эффектини кузатиш мумкин.

XX аср тажрибаси кўрсатмоқдаки, коммунистик тизим муқаррар равишда шундай ташқи сиёсатни ишлаб чиқардики, у демократик жамиятлар сиёсатига зид бўлди.

Бундай зиддиятнинг мавжудлиги улар ўртасидаги ҳарбий можарони келтириб чиқариши мумкинлиги ва улар ўртасида муносабатлар бўла олмаслиги ҳусусидаги фикрлар асослангандир.

Ҳозирги кунда дунёда авторитар тузумдаги бир қанча давлатлар мавжуд. Авторитар тузумда бўлган давлатлар орасида алоҳида ўринини экстремистик мазмундаги «исломий» мамлакатлар — Эрон, Судан, Афғонистон эгаллайди. «Ислом фундаментализми» номи билан аталувчи ислом экстремизми халқаро сиёсий ҳаракати дунё сиёсатига бу давлатлар ўз таъсирини ўтказиши учун имкон бермоқда.

Барб демократиясини инкор этувчи ҳамда зўравонликка йўл қўювчи ушбу мафкуравий оқим сўнгги йилларда Яқин Шарқнинг қўйғина мамлакатлари аҳолиси ва мусулмон аҳолиси юқори бўлган бошқа давлатларда кенг тарқалган.

Демократик давлатлар билан ҳамкорлик қилишга интилаётган коммунистик тузумдаги давлатлардан фарқли ўлароқ, ислом сиёсат экстремизми динамик ва Саудия Арабистони, Форс кўрфази мамлакатлари, Покистон, Туркия, Марказий Осиё давлатлари барқарорлигига катта хавф туғдирмоқда.

Авторитар давлатларнинг сақлаб қолиниши ёки улар сонининг ортинши, эҳтимол, улар ўртасидаги, шунингдек, демократик дунё билан ўрталарида ҳарбий тўқнашувларга олиб келиши мумкин. Албатта, халқаро муносабатларининг келишувдаги ривожини тадқиқ этишда демократия ўртасидаги муносабатлар қонуниятларинин, демократиянинг авторитар тузумларга таъсирини яхшилаб таҳлил этиши лозим бўлади.

**Ўзбекистон
Республикасининг
дипломатик
алоқаларида
демократик тамойиллар**

Халқаро муносабатларини ривожлантиришда жаҳон ҳамжамияти томонидан эътироф этилган демократик қадриятлар, халқаро ҳуқуқ асосида ўз ташқи сиёсатини юритиши, муносабатларда куч ишлатмасдан музокаралар ёрдамида муаммоларини ҳал этиши, бошқа давлатларининг ички ишларига аралашмаслик ва давлатларининг суверенитети ҳудудий яхлитлигини ҳурмат қилиши муҳим аҳамиятга

эгадир. Ўзбекистон ўз дипломатиясини юқоридаги қадриятлар асосида олиб бормоқда.

Иқтисодий ислохотларни амалга оширишда, Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятига интеграциялашувиши таъминлашда Халқаро валюта жамғармаси, Жаҳон банки, Халқаро молия корпорацияси, Европа тикланиши ва тараққиёт банки каби халқаро молиявий, иқтисодий ташкилотлар билан ҳамкорлик ижобий самара бермоқда. Ўзбекистон халқ хўжалигидаги аниқ лойиҳаларга сарфланаётган хорижий сармоялар миқдори йилдан-йилга ортиб бораётти. Кейинги йилларда қад қўтараётган замонавий иншоотлар ва йирик корхоналар бунга мисол бўла олади.

Ўзбекистонда инвестицион муҳитни шакллантириш, экспортга йўналтирилган иқтисодий вужудга келтириш бўйича алоқалар ривожланиб бормоқда. Ташқи иқтисодий фаолиятни эркинлаштириш жараёни изчиллик билан давом эттирилмоқда. Айни пайтда, мамлакатни жаҳон билан боғловчи коммуникацион тизимларни ривожлантиришга катта аҳамият берилаяпти. Чет эллардаги табиқли иқтисодчилар, хорижий компаниялар ваколатхоналари раҳбарлари ва мутахассислари, ёзувчилар ва журналистлар бу тадбирлар туфайли Ўзбекистон яқин келажакда минтақадаги энг илғор давлатлардан бирига айланишини башорат қилмоқдалар.

Ўзбекистон бир қатор халқаро ташкилотлар — Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилоти (ЕХХТ), Иқтисодий ҳамкорлик ташкилоти (ЭҚО) билан тенг ҳуқуқли аъзо сифатида, Европа Иттифоқи, НАТО билан эса махсус битимлар асосида самарали ҳамкорлик қилиб келмоқда. Ҳумладан, НАТО билан «Тинчлик йўлида ҳамкорлик» дастури доирасидаги алоқадаримиз минтақада

тишчилик ва хавфсизликни таъминлашга муносиб ҳисса қўшмоқда. АҚШ ва бошқа етакчи давлатлар аскарлари билан биргаликда ҳар йили ўтказилаётган ҳарбий машқ-лар қуролли кучларимиз учун ўзига хос маҳорат макта-би ни ўтаётти.

Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик ташиқлотига аъзо давлатлар раҳбарлари ва ҳукумат бошлиқларининг Ис-тамбул шаҳрида бўлиб ўтган учрашуви давримизнинг энг муҳим анжуманларидан бири бўлди. Республикамиз Пре-зидентининг мазкур анжумандаги нутқи аниқ таклиф-лари ва мулоҳазалари билан йиғилганлар эътиборини қозонди. Айниқса, терроризмга қарши кураш бўйича хал-қаро марказ ташиқлот этин борасидаги таклиф қўйлаб давлатлар томонидан қўллаб-қувватланди. Муस्ताқил Дав-латлар Ҳамдўстлиги доирасида ана шундай марказнинг таъсис этилишига ҳам Ўзбекистон раҳбариятининг так-лифи сабаб бўлди.

Ўзбекистон ўзининг ташқи алоқаларини ҳам кўп то-монлама, ҳам икки томонлама асосда ташиқлот этин та-рафдоридир. Бугунги кунда Ер юзининг турли чеккала-рида ишончли ва манфаатдор шерикларимиз бор. Уларнинг доираси мунтазам кенгайиб бормоқда. Шу ўринда Америка Қўшма Штатлари билан муносабатларимизни тилга олишимиз мумкин. Бу муно-сабатлар аниққа давлатлар учун ҳам муҳим бўлган йўна-лишларда изчиллик билан ривожланиб бормоқда. Ўзбе-кистон расмий ҳайъатининг 2002 йилда АҚШга ташрифи, стратегик ҳамкорликни вужудга келиши ва имзоланган ҳужжатлар, бир қатор халқаро анжуманларда икки давлат раҳбарининг ўзаро мулоқотлари, самимий ёзишмалар ўзаро алоқалар даражасидан далолат беради. Дунёнинг етакчи

давлати, жуда катта сийёсий, иқтисодий, ҳарбий-техникавий, интеллектуал салоҳиятга эга бўлган АҚШ билан ҳар томонлама муносабатларни ривожлантириши ва чуқурлаштириши мамлакатимиз учун муҳим аҳамиятга эга.

Европа Иттифоқи билан 1996 йилда имзоланган шериклик ва ҳамкорлик ҳақидаги шартнома 1999 йилнинг 1 июлида кучга кирди. Мамлакатимизнинг Европа давлатлари билан кенг миқёсли алоқалари учун қулай имконият вужудга келди. Табиийки, Германия, Франция, Буюк Британия каби илғор давлатларининг демократик жамият қуриши борасидаги тажрибалари, ишлаб чиқаришидаги илғор технологиялари биз учун муҳим аҳамиятга эга.

Кейинги йилларда Шарқий ва Жануби-Шарқий Осиё мамлакатлари — Япония, Корея Республикаси, Хитой ва бошқа давлатлар билан алоқаларимиз кенгайди. Ўзаро манфаатли ҳамкорлигимиз самараларини бирга қурилаётган корхоналарда, қад қўтараётган ишоотларда, бозорларимиздаги хизма-хил маҳсулотларда қўриши мумкин.

Албатта, Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигига аъзо мамлакатлар, шу жумладан, Марказий Осиё республикалари билан ҳамкорлик ташқи сийёсатимизнинг устувор йўналишларидан бири бўлиб қолмоқда. Бунга сабаб, Ҳамдўстлик мамлакатларининг ҳудудий яқинлиги ва иқтисодий жиҳатдан боғланганлигигина эмас, балки чуқур тарихий илдизлар, маданий ва маънавий алоқалар, катта тарихий давр мобайнида халқларимизнинг муштарак тақдирга эга бўлганлигидир.

Россия Федерацияси билан мустақиллик йилларида шаклланган ўзаро манфаатли ва тенг ҳуқуқли ҳамкорлик яхши самара бераётганлигини алоҳида таъкидлаш зарур.

Икки мамлакат ўртасида дипломатик муносабатлар ўрнатилган 1992 йилдан буён сиёсий, иқтисодий, маданий ва бошқа соҳаларда жами 150 дан ортиқ ҳужжат имзоланган. 1998 йил май ойида И.Каримовнинг Россияга ва ўша йилнинг октябрида В.Ельциннинг мамлакатимизга расмий ташрифлари, сафар давомида қабул қилинган ҳужжатлар, айниқса, 1998-2007 йилларга мўлжалланган иқтисодий ҳамкорлик тўғрисидаги шартнома ўзаро алоқаларни мустаҳкамлашда муҳим аҳамиятга эга бўлди. В.Путин президент сифатида ilk сафарни Ўзбекистондан бошлаганлиги ҳам Россия раҳбарияти мамлакатимизни ўзининг стратегик шерикларидан бири, Марказий Осиёдаги етакчи давлат деб билишидан далolat беради.

✓ Ўзбекистон, Қозовистон, Қирғизистон ўртасида ягона иқтисодий макон ташкил этиш ҳақида имзоланган шартнома Марказий Осиё интеграцияси йўлидаги ilk қадам бўлган эди. 1998 йили бу шартномага Тожикистон ҳам қўшилди. Ҳозиргача ўзаро ҳамкорлик ҳақида 150 дан ортиқ ҳужжат имзоланди. Эндиликда Давлатлараро кенгаш ишлаб турибди. Ҳамдўстлик дастурларини рўёбга чиқариш бўйича ижроня қўмита, Марказий Осиё ҳамкорлик ва тараққиёт банки ташкил этилган. Мазкур интеграция халқимизнинг манфаатларига тўла мос келади, минтақамизда барқарорлик ва тинчликни мустаҳкамлашга ёрдам беради. 2000 йил 20-21 апрель кунлари Ўзбекистон, Қозовистон, Қирғизистон ва Тожикистон президентларининг Тошкентда бўлиб ўтган учрашуви чоғида имзоланган терроризмга, сиёсий ва диний экстремизмга, халқаро уюшган жиноятчиликка қарши кураш юзасидан биргалликдаги ҳаракатлар тўғрисидаги шартнома бунга мисол бўла олади.

Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамкамуиятида эришган ютуқлари

Бугунги кунда Ўзбекистонда демократик жараёнларни шунчаки эътироф этиши эмас, балки уни ҳар томонлама ривожлантиришига эътибор берилмоқда. Чунки демократик қадриятларининг ривожланиши давлатнинг, халқнинг тараққиётига олиб келади. Демократик қадриятларни ҳимоялаш эса муҳим аҳамиятга эга. Шунинг учун Ўзбекистон ташқи сиёсатининг энг муҳим йўналишларидан бири — минтақавий хавфсизлик ва барқарорликни таъминлаш, халқлар тиқчилигига раҳна солувчи терроризмининг ҳар қандай кўринишига қарши қатъий кураш олиб боришдан иборат. Давлатимиз ана шу мақсад йўлида Бирлашган Миллатлар Ташкилоти, Еуропада хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилоти, бир қатор давлатлараро ва ноҳукумат халқаро ташкилотлар билан кенг қамровли алоқаларини изчил ривожлантириб бормоқда. айни вақтда бу ташкилотлар ишида фаол иштирок этмоқда. Жаҳон ҳамкамуияти Ўзбекистоннинг минтақа хавфсизлигини таъминлаш, шизоларини сиёсий чоралар билан бартарарф этиши, Марказий Осиё минтақасини ядро қуролидан холи ҳудуд деб эълон қилиши, нарқобизнесга қарши курашда саъй-ҳаракатларини мувофиқлаштириши борасидаги конструктив танаббусларини қўллаб-қувватламоқда.

Ўзбекистон пойтахти Тошиқент бугунги кунда нуфузли халқаро ташкилотлар иштирокида кечадиган муҳим халқаро анжуманлар марказига айланди. Мазкур анжуманларда қабул қилинган ҳужжатларнинг аҳамияти ва долзарблиги жаҳон ҳамкамуияти, жумладан, БМТ Хавфсизлик Кенгаши томонидан эътироф этилаётганлиги Ўзбекистоннинг халқаро сиёсатдаги нуфузи ортиб бораётганлигидан далолатдир.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислоҳ Қаримов БМТ Бош Ассамблеясининг 48-сессиясида сўзлаган нутқида Марказий Осиёнинг ядросиз зона, деб эълон қилиш ташаббусини илгари сурди. «Ҳозирги замон воқеалиги шундайки, бир мамлакатнинг хавфсизлиги бошиқа давлат ҳисобидан таъминлангани мумкин эмас. — деди Юртбошимиз ўз нутқида, — минтақа хавфсизлигини бутун жаҳон хавфсизлиги муаммоларидан ажратган ҳолда кўриб бўлмайди. Шунга асосланиб, Ўзбекистон ядро қуролининг батамом тугатилиши учун, ядро қуролини тарқатмаслик тўғрисидаги шартноманинг самарали ҳаракат қилиши ва унинг ҳеч бир муддатсиз узайтирилиши учун ҳаракат қилади... Ўзбекистон Марказий Осиё минтақасининг ядросиз зона, деб эълон қилинишининг қатъий тарафдоридир».

Мазкур ташаббус Президентимизнинг 1996 йил декабрда бўлиб ўтган ЕХХТ Лиссабон учрашувнда сўзлаган нутқида яна бир бор йиғилганлар эътиборига ҳавола этилди. Анжуман қатнашчилари Марказий Осиёни ядросиз зона, деб эълон қилиш ҳақидаги фикрини катта қонқиш билан кутиб олдилар.

1997 йил апрель ойида Женёва шаҳрида Марказий Осиёдаги беш давлат экспертлари минтақавий гуруҳининг биринчи йиғилиши бўлиб ўтди. Ўша йили июнь ойида Ўзбекистон ҳайъати биринчи бор атом энергиясиз бўйича халқаро агентлик (МАГАТЭ) бошқарувчилари кенгашининг Вена шаҳрида бўлиб ўтган навбатдаги сессиясида иштирок этди. Ўзбекистон ҳайъати раҳбарининг расмий баёнотида Ўзбекистон Республикаси ва минтақадаги бошқа давлатларнинг ядросиз зона ташкил этиш борасидаги қарашлари баён этилди.

1997 йил 14-16 сентябрь кунлари Тошкентда «Марказий Осиё — ядро қуролидан холи зона» мавзусида халқаро конференция бўлиб ўтди. Унда 56 мамлакатдан ва 16 халқаро ташкилотдан 200 дан ортиқ киши иштирок этди. Исом Каримовнинг мазкур анижумандаги нутқида баён этилган ядровий хавфсизликни таъминлаш чоралари ҳақидаги фикрлари анижуман қатнашчилари томонидан тўла қўллаб-қувватланди.

Хўш, «ядросиз зона»нинг қандай мезонлари бор? Халқаро амалиётда бундай ҳудудларни белгилашнинг ягона мезони йўқ. Чунки ҳар бир мишқақа ўз хусусияти ва аҳамиятига эга. Аммо тадқиқотчилар ядросиз зона тушунчасини шундай изоҳлайдилар: «Ядросиз зона қуроли яроғларни чеклаш, ядровий шизо чиқинчи хавфини камайтириш, мазкур зонага кирадиган мамлакатлар хавфсизлигини мустаҳкамлаш ва 1968 йилда имзоланган ядро қуролини тарқатмаслик ҳақидаги шартноманинг ҳаётга татбиқ этилишига қўмақлашнинг воситасидир. Халқаро шартнома асосида ядро қуролини синов, ишлаб чиқариш ва жойлаштириш тақиқланган, шунингдек, унинг ҳудудида ва унга қарин ядро қуролини қўллаш тақиқланган зона - ядросиз зона ҳисобланади».

Ҳозирги пайтда тўртта ядросиз зона мавжуд — Антарктида (шартнома 1961 йил 23 июнда кучга кирган), Лотин Америкаси (шартнома 1969 йил 25 апрелда кучга кирган), Тинч океанининг жанубий қисми (шартнома 1986 йил 11 декабрда кучга кирган), Африка қиъаси. Барча зоналар ҳақидаги шартномалар Ўзбекистон Республикаси томонидан эътироф этилган.

Шимолий Европада, Марказий ва Жанубий Осиёда, Яқин Шарқда ядросиз зоналар барпо этиш воялари мав-

жуд. Бундан мақсад, ядро қуроли мавжуд бўлган ҳудудларни чеклаш, ядро уруши хавфини камайтиришдир.

Марказий Осиёда ядросиз зона барно этиш ҳақидаги Ўзбекистон ташаббуси БМТ ва жаҳон жамоатчилиги томонидан тўла қўллаб-қувватланмоқда. Бу таклиф БМТ Бош Ассамблеясининг сессияларида муҳокама қилинди ва махсус резолюция қабул қилинди.

Марказий Осиёда ядро қуролидан холи ҳудуд барно этиш фақат минтақадагина эмас, балки жаҳонда ҳам тинчлик ва барқарорликни мустаҳкамлашга хизмат қилади.

Бугунги кунда жаҳон ҳамжамиятида иқтисодий, ҳарбий қудрат билан биргаликда мамлакатдаги демократик жараёнларнинг характери билан давлатларнинг обрў-эътибори белгиланмоқда. Шу жиҳатдан олганда, Ўзбекистонда босқинча-босқинча амалга оширилаётган демократик жараёнлар жаҳон ҳамжамиятида мустаҳкам ўрин эгаллашга ва миллий манфаатларимиз асосида ташқи сиёсат юритишга имконият яратмоқда.

XX асрнинг охирида инқилоблар юз йиллиги жаҳон саҳнасида социалистик тўзумнинг емирилиши билан якуни топди. Собиқ «қизил империя» ҳудудида халқаро муносабатлар ва халқаро ҳуқуқнинг тўлақонли субъектлари — янги мустақил давлатлар пайдо бўлди. Шулар қатори, узоқ давлатчилик тарихига эга Ўзбекистон Республикаси ҳам ўз миллий тараққиёт йўлини танлаб олди. Қадимги маданият ўчоқларидан бири бўлган юртимиз яна жаҳон ҳамжамияти ва унинг ажралмас қисмига айланди.

Мустаҳкам хавфсизлик, изчил иқтисодий тараққиёт учун қўлай шарт-шароитлар яратиш, аҳоли турмуши даражасини кўтарини, конституцион тўзум асосларини мустаҳ-

камлаш, миллатлар аҳдчилиги, халқлар дўстлиги, фуқаролар эркинликлари ва ҳақ-ҳуқуқларини муҳофаза қилиш ташқи сиёсатининг асосий мақсадларидир. Ана шу мақсадларни рўйбга чиқариш, жаҳон ҳамжамияти билан табиий алоқаларини йўлга қўйиши нотагида ташқи сиёсат ва иқтисодий фаолиятининг миллий механизмлари ташкил қилинди.

1944 йилда ташкил этилган республика Ташқи ишлар вазирлиги фаолиятни тўздан ислоҳ қилинди. 1992 йили Ташқи иқтисодий алоқалар вазирлиги, 1991 йили Ташқи иқтисодий фаолият Миллий банки ташкил топди. Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури асосида дипломатия, халқаро ҳуқуқ ва ташқи иқтисодий фаолият соҳасида мадакалаи кадрлар тайёрлашнинг давлат тизими яратилди. Ташқи алоқалар соҳаси учун миллий кадрлар тайёрлаш мақсадида 1992 йили Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармони билан Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия университети ташкил қилинди. Ташқи иқтисодий ва сиёсат фаолиятини тартибга солувчи «Чет эл инвестициялари тўғрисида» Қонун (1998), «Ўзбекистон ташқи иқтисодий фаолиятини тўғрисида» Қонун (2000), «Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсат фаолиятининг асосий принциплари тўғрисида» Қонун (1996), «Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномалари тўғрисида» Қонун (1995), шунингдек, «Консуллик устави», Ўзбекистон Республикаси Ҳарбий доктринаси каби муҳим ҳужжатлар қабул қилинди.

Мана шундай назарий ва амалий қадамлар натижаси ўлароқ, бугунги кунда давлатимиз мустақиллигини 170 га яқин мамлакатлар тан олди. Уларнинг 120 нафари билан дипломатик муносабатлар ўрнатилган. Ўзбекистонда 43 давлат ва 20 та йирик халқаро

ташкilot миссиялари аккредитация қилинган. Ўз навбатида, Ўзбекистон 40 дан ортиқ йirik ташкilotлар ҳамда 500 дан ортиқ халқаро ҳуқуқ субъектлари билан ҳамкорлик қилмоқда. Ўзбекистон фуқаролари томонидан хорижий давлатларда 180 та корхона ва ваколатхоналар фаолият кўрсатмоқда. Ўзбекистон 34 та давлат билан «Инвестицияларни ҳимоялаш ва рағбатлантириш тўғрисида» шартнома имзолаган.

Ўзбекистон кўн томонлама алоқалар билан икки томонлама муносабатларини ҳам ривожлантириб бормоқда. Европа давлатлари ва АҚШ мамлакатимиз ташқи сиёсатида алоҳида ўрин тутали.

1996 йили Флоренцияда Ўзбекистон Республикаси ва Европа Иттифоқи ўртасида Шериклик ва ҳамкорлик тўғрисида Битимнинг имзоланиши мамлакатимизнинг ЕИ давлатлари билан муносабатларидаги бурилиши нуқтаси бўлди.

АҚШ билан 2002 йил 12 март кунини имзоланган Стратегик шерикчилик ва ҳамкорлик асослари тўғрисидаги Декларация эса Ўзбекистон — АҚШ муносабатларини янги босқичга кўтарди.

Шундай қилиб, ҳозирги кунда Ўзбекистон жаҳон ҳамжамиятида муносиб ўрин эгаллади ва Марказий Осиёдаги етакчи давлат сифатида эътироф этилмоқда. Бундай обрў-эътибор тарихий давлатчилигимиз, маънавиятимиз ва олдимизга қўйган мақсадларимизга ҳамоҳандир. Ўзбекистон ўзининг тинчликсевар, барқарорликка асосланган ташқи сиёсатини давом эттиради. Бунинг учун етарли сиёсий, иқтисодий, маънавий имкониятлари мавжуд.

ХУЛОСА

Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда муҳим демократик жараёнлар амалга ошмоқда. Бу йиллар ўзига хос тарихий воқеаларга бой давр бўлди, десак муболаға бўлмас керак. Бу даврнинг мазмуни мутахассислар, кенг жамоатчилик ва турли ахборот агентликлари томонидан ҳар хил баҳоланмоқда. Чўқур демократик ислоҳотлар амалга оширилаётганлигига қарамадан, уни айрим хорнжий танкиютлар вакиллари похалис баҳолашга уринмоқдалар. Ўзбекистонни демократиядан бехабар, бу соҳада тажрибага эга бўлмаган, «кеча пайдо бўлган давлат» сифатида қараб ўзининг «ёрдам қўлини чўзаётганлар» ҳам, маслаҳат беришга шониб, «ақлни чархлашга» уришаётганлар ҳам тошмоқда. Демократик жараёнларга баҳо беришда кимнинг халис ёндошаётганлигини, кимнинг эса нияти бузуқ, бераётган баҳоси уйдирма бўлиб, ҳақиқий демократияга ва миллий манфаатларимизга зид эканлигини англаш учун ҳам ҳар бир кишида аниқ фуқаровий позиция бўлиши керак. Ким нима деса унга «хайрихоҳ»лик билдириб, орқасидан эргашиб бўлмайди. Ҳар бир ахборот ёки маълумотни шунчаки қабул қилиб ҳам бўлмайди. Ундан олдин ўйлаш, мулоҳаза қилиб, муносабат билдириши керак бўлади.

Ўзбекистондаги демократик ислоҳотларни атайлаб

бузиб кўрсатиши. дунё жамоатчилигида мамлакатимиз тўғрисида сохта, асосланмаган маълумотларни тарқатиш орқали салбий тасаввур уйғотини ҳолатлари мавжуд. Ўзбекистон қолоқ мамлакат эмас. У кеча пайдо бўлиб, бутун ўз ҳаётини қураётгани йўқ. Аини пайтда у «таваккал»чиликка асосланиб, бировнинг ёрдами, қўмаги, маслаҳатиغا таяниб қолган ҳам эмас. Биров маслаҳат бермаса ўз йўлини йўқотиб қўядиган, эртага нима қилишини билмайдиган давлат ҳам эмас. У ўзининг узоқ тарихий илдизларига, меросига, миллий давлатчилик анъаналарига, тажрибасига эга бўлган давлат.

Ўзбекистонни фақат миллий қадриятларига узвий бовланиб қолган, дунё тараққиётидан, демократиядан орқала қолиб кетмоқда дейдиган, шунинг учун унга «ўргатиб» қўйишга уринаётган носоғлом кучлар ҳам топишмоқда. Ёки «Ғарб турмуш тарзи» ва «Ғарбона қадриятларга» мос келса демократия, агар мос келмаса «демократияга зид» деб ёлдонини ҳолатларига дуч келмоқдамиз. Бу жиддий хатоdir. Бундай қараш ҳеч қачон демократик тараққиётга хизмат қилмайди. Улар ўз мақсадларини амалга ошириш учун кўпроқ соф ғарбона қадриятларни олиб киришга, уларни айрим ёшлар онги ва дунёқарашига сиғдириш орқали, уларни миллий қадриятларимизга нисбатан бe-фарқлик, лоқайдлик билан қарашларига Ғарб турмуш тарзи, урф-одатлари ва анъаналарини тарғибот ва ташвиқот қилишга умид бовламоқдалар.

Маълумки, демократия фақат тамоиллар, нормалар орқали стихияли амалга ошадиган жараён эмас. Демократия инқоб билан бўладиган ўйинларни ҳақиқий демократия ҳуш кўрмайди. Демократия «айрим носоғлом кучлар» учун, ўз мақсад ва манфаатларига эришини учун

шунчаки ниқоб бўлиб қолмаслиги ёки ниқобга айланмаслиги керак. Бу жуда маъсулиятли, айниқса дунёда глобализацияв жараёни кучаяётган, халқлар бир-бирига турли хил «нилар» билан боғланиб бораётган ҳозирги ҳаётда демократия кўпроқ ҳолислигини талаб этади. Демократик тараққиётни исстаган ҳар бир киши, ўзаро манфаатларини ҳисобга олганини тақозо этади. Демократияни миллий манфаатларга зид қўйиб бўлмайди. Халқларнинг миллий манфаатлари билан мувофиқ тушмаган демократия ҳақиқий демократия эмас. Чунки миллий манфаатларда муайян халқ, миллат, мамлакатнинг манфаатлари муҳасамланган бўлади. Демократияни «зўрма-зўракилик» билан жорий қилиб бўлмайди. Ҳар қандай демократияни эмас, одамлар ўзлари идрок этган, қадриятлари, руҳияти ва анъанаси билан муштарақ бўлган миллий тараққиётга хизмат қиладиган демократияни қабул қилади. Демократиянинг ҳамма учун мақбул бўлган ягона андозаси йўқ. Турли халқлар, турли маданиятлар бор жойда демократия ўзига хос миллий хусусиятларга, қадриятларга таянса ўзининг амалий самарасини беради.

Ўзбекистон мустақил тараққиёт йўлини тандаб, ўзининг миллий қадриятларидан воз кечишнинг тарафдори эмас. Демократиянинг имкониятлари, мезонлари ҳам чексиз. Унга баҳо бериш ҳам ҳамма жойда бир хил бўлавермаслиги мумкин.

Масалан, бутун терроризм халқаро қўлам касб этиб улгурди. Бутун дунёнинг унга бўлган муносабати моҳият нуқтаи-назардан, мақсад ва манфаати жиҳатидан ҳам, амалга ошириш усули, воситасига қўра ҳам бир хил баҳоланиши керак. Уни турли шароитда, турли вақтда ва турли мамлакатларда содир бўлиши унга турлича баҳо

беринчи ёки ёндошувга асос бўла олмайди. Бу одамларнинг демократия тўғрисидаги қарашларига ҳам салбий таъсир кўрсатади. Террористик таъжовузлар дунёнинг Европа қисмида «терроризм» деб баҳолашиб, Ўзбекистонда «ниссон ҳақ-ҳуқуқларининг ҳимоячиси» сифатида баҳоланса, уни ўз кўзи билан кўриб, ундан азият чеккан ҳар бир кишининг демократияга нисбати билан эмас, аксинча унга бир «ўйин», «ниқоб» сифатида, сохта қадрият сифатида қарай бошлаши аниқ. Аслида, демократия ниссон ҳақ-ҳуқуқларини кафолатлаш услуби, бошқарини маданияти ҳамдир.

Хуллас, дунё давлатлари «демократия» билан бўлган муносабатда ҳам унга маърифийлашган жамиятга хос тамойиллар билан муносабатда бўлиши ва баҳолаш маданиятини эгаллаб олиши, бир томонлама манфаатлардан воз кечини муҳим бўлиб қолмоқда. Масалан, Фарб турмуш тарзига мос бўлса ва уни тарғиб этса демократия, унга тўғри келмаса демократия эмас деб қараш бир томонламадир. Бу ўзини қадрлаган, ҳурмат қилган халқ учун хавфли ҳамда таҳдидли бир ҳолатдир. Турли халқлар, турли маданиятлар, манфаатларнинг ёнма-ён яшаши, яшай олшини фақат ҳақиқий демократия шароитидагина амалга олади.

Бугунги дунё демократияни кафолатловчи омилларга эга. Ўзбекистон ҳам ундан четда қолган эмас. Бунинг учун:

- Одамлар демократияни: яъни ҳақиқий демократиянинг сохта демократиядан фарқини англаш билан боғлиқ фуқаролик маданиятига эга бўлиши керак.
- Демократия ниқоби остидаги демократик ўйинларнинг, қарашларнинг, чиқишларнинг орқасидан

пунчаки организмаслик, тақдир қилмаслик учун ҳам у кимга нима беради, қайси манфаатга тўғри келади ёки тўғри келмаслигини солиштириб кўришга етадиган уйроқ оғ, тафаккурга эга бўлиш ҳар бир кишидан талаб этилади. Айниқса дунё демократик жараёндарга сиғиб, унинг жонлангани кучайтган, унга хайрихоҳлар, уни истовчилар сони ортиб бораётган бир шароитда уни англан исибатида ўзаро мувофиқ мувозанат бўлиши керак.

- Аҳдoliniнг асосий қисми демократияга тайёр бўлиши, унга бефарқ бўлмаслиги, демократик оғ ва маданиятда дунё ҳамда миллий тараққиёт талабларидан орқада қолмаслиги лозим бўлади.

Демократияда бир томонлама манфаатларни кўриш, уни бузиб талқин этиш ва кўрсатиш асосида ҳақиқий демократик жамиятни қуриб бўлмайди. У фақат ҳақиқатга ва ҳолиликка ҳамда ўзаро миллий манфаатлар уйғулишига таянсагина тараққиётга хизмат қилиши мумкин. Минг афсуски, «юқори маданият» деганда фақат Фарб маданияти тушуниلسа, бу бир томонлама ва хатоdir. Маданиятнинг «Фарб модели» ҳам «Шарқ модели» ҳам ўзида юқори маданият кўришиларига, сифатларига эга. Фақат «Фарб модели» янги технологияларга асосланиб маданиятдаги миллийликни, анъаналарни «йўқ» қилувчи таъсир кўрсатиш кучига эга деб қараш маърифий ривожланишга хизмат қилмайди. «Шарқ маданияти» модели анъанавийлик билан бугунги технологиядаги янгиликни бирга қўшиб олиб бориш имкониятига эга эканлигини алақачон неботлаган. Бунга бугунги Шарқ мамлакатлари (Япония, Малайзия) мисолида аниқ далиллар етарли. Соғлом фикрли, ҳақиқий демократияни фарқлаш оладиган, Ўзбекистонни мустабид тузум давридаги

«демократик» ҳолатидан озгина хабардор бўлган ҳар бир киши мустақил Ўзбекистон мисолида ҳам эътироф этишга арзигулик неботлар тона олади.

Шу маънода, Ўзбекистон учун янги технологик ўзгаришлар даврида «турли хил маданий даврлар поёнига етади» деб қараш ёки унга умид қўзи билан қараб «ягона социал-маданий бирбутунлик амалга ошади» деб ҳисоблаш маданиятлар ривожини ва ранг-баранглигини қонунига зид бўлган «хавфли қарашдир». Бундай қарашнинг ҳолиси эмаслигини, уни яна дунёда «ягона маданият ўрнатиш»га, «ўз маданиятини юксак» деб кўрсатиб, қолган маданиятлар кўринишларинини «қолоқлик»да кўриш, охири-оқибатда маданиятларни бир-бирига қарама-қарши қўйишга олиб келиши мумкин. Бундай қараш ягона коммунистик воя ва мафкуравий қарашдан унчалик фарқ қилмайди. Улар бир-бирига жуда яқин, фақат унинг шакли бошқача, ҳолос. Моҳият эса ягонадир. Бу демократияга ҳам, маданий ҳаётдаги ўзгаришларнинг демократик табиатига ҳам мутлақо тўғри келмайди. «Ғарб индустриал жамияти», «Англиянавий жамият», «Осиёча жамият», «Ҳамиятнинг кам ҳаракатдаги типини» тўғрисидаги қарашлар, охири-оқибатда қутбни ёндошувда бир-бирига қарама-қарши қўйишлишига олиб келади. Бир маданиятни иккинчи халқнинг маданиятидан устун қўйишга уриниш амалда демократик тараққиётни кафолатлашга хизмат қилмайди. Бугун дунёда авж олиб бораётган диний экстремизм ҳам, терроризм ҳам демократик тараққиёт инсоният учун ягона хавф-хатар манбаидир. Бугунги давлатлар унга қарши қўядиган, унинг ҳақиқий сабабларини бартарарф этадиган имкониятга эга. Уш «жамоавий оғ ва тафаккур» билан боғлаб тушунишга уринишлар ҳам, уни ислом динига

эътиқод қиладиган халқларга хос менталитет билан боғлаб, ислом дини тўғрисида дунё жамоатчилигига бир томонлама ноҳолис тасаввур уйғотишга ҳаракат қилиш асосга эга эмас. Буни ҳақиқий ислом билан ислом экстремизми бир-бирига мутлақо зид бўлган икки нарса эканлигини фарқлай олмаслик ёки уни истамаслик оқибати дёб қараш ва баҳолаш мумкин. Масалан, Ўзбекистонда хорижлик айрим «дўстларимиз» ёзаётганларидек «хотин-қизлар камситилаётганлиги» йўқ. Театрлар хотин-қизлар учун ёпиб қўйилмаганлигини «кўзи ожиз» ҳам яхши билади. Шунинг учун ҳам террористларни фақат мусулмонлар қиёфасида кўрсатишга ҳаракат қилиш ҳақиқий мусулмон билан сохта мусулмонни фарқлай олмаётган кишиларнинг уйдирмасидир. Шунинг учун ҳам бу терроризмга қарши курашнинг тўғри, маърифий йўли бўла олмайди. Халқларнинг асрлар давомида шаклланиб келган қадриятига айланган маданий меросига қарши курашиб терроризмни бартараф этиб бўлмайди. Ёки ўзига хос ва мос бўлган миллий маданиятни йўқ қилиб, уни ўзгартириб, маърифийлашган тараққиётга эришиш мумкин эмас.

Жамиятларни миллий маданиятларидаги фарқларига кўра «маърифий» ва «маърифийлашмаган» жамиятларга бўлиб, уларни бир-бирларига қарши қўйишга уриниш коммунистик ғоянинг ҳозирги шароитдаги бошқа шаклдаги ифодасидир. Миллий, анъанавий маданиятларни пул, қарз берниш ва технологиялар билан қўллаш фойдасиз, ҳатто зарарлидир, дёб қарашдан кўзланган асл муддао нима эканлигидан бугун Ўзбекистоннинг ҳар бир фуқароси огоҳ бўлиши сув ва ҳаводек зарур. Бунга «гуё шундай қилинса, анъанавий маданиятларни йўқ қилиш

жараёнларини секшлантирадн, европача типдаги маърифатни тарқалишига халақит қилади» деб қаралаётганлиги унинг моҳиятида ётибди.

Ана шундай! Хуллас, бугунги дунё ўзига хос зиддиятли ҳодисаларга боғ бўлмоқда. Нима бўлса ҳам Ўзбекистондаги демократик маданий ҳаётни бузиб кўрсатиш, демократик жараёнларни «европача турмуш тарзи, маданият» талабларидан келиб чиқиб баҳолашга уриниш, Ўзбекистондаги демократик жараёнларни миллий-маданий мерос ва қадриятларимиз билан монанд ҳолда ривожлантиришга бўлган интилишимиздан «таҳликага тушиш» бекорга бўлмаётганлигини, унинг заминида қандай яшнрин мақсадлар ётганлигини англаш энди унча қийин бўлмаса керак.

Шундай шароитда фуқароларнинг, ҳар бир ёш авлод вакилларининг қалбида соғлом миллий қадриятларимизга нисбатан ҳурмат, уни эъозлаш туйғулари мустаҳкам бўлиши, урф-одат ва анъаналарини ҳурмат қилиши, тарихини севиб ўрганиши, ўз шаъни ва кадр-қимматини баланд тутиши, мустақилликни асраб-авайлаши, уни ҳимоя қилиши ҳар томонлама аҳамиятли ва фойдалидир.

Айни пайтда, бугунги дунё эришаётган ютуқлардан орқада қолмаслик, янги технологияларни эгаллаш орқали, унн ишлаб чиқаришга жалб этиш, қўллаш учун изланиш, янги-янги ихтиролар қилишга қодир бўлиш мустақилликни мустаҳкамлаш ва уни демократик тамойиллар асосида ривожлантиришнинг талабидир. Ўзини англаган ҳар бир халқ мустақилликка, ўзининг тақдирига, фарзандларининг келажагига шу кўз билан қараб, дунёда ўзига хос ўринга эга бўлган. Ўзлигини сақлаб демократик тараққиётга эришган. Ўзбекистон ҳам ана шундай

тараққиёт йўлидан бормоқда. Бу — Ўзбекистон танлаган ўзига хос ва мос тараққиёт йўлига, ҳақиқий демократик жараёнларга ҳам тўла мос келади.

Бу мамлакатимизда демократик жамият қуришининг назарий ва амалий асосларини тўғри эъқолигини кўрсатади. Унинг дунё ҳамжамиятида нуфузли ўринга эга бўлишини кафолатлайди. Ўзбекистондаги демократик жамият қуриш тажрибаси дунёнинг шундай тажрибаси билан муштарак ҳолда, уни «Ўзбек модели» билан янада боийини табийи ҳолдир.

A handwritten signature in black ink, consisting of several connected loops and a long vertical stroke at the end, resembling a stylized 'S' or 'M'.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. — Т.: Ўзбекистон, 2003.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-жилд. —Т.: Ўзбекистон, 1996.
3. Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. 2-жилд. —Т.: Ўзбекистон, 1996.
4. Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-жилд. —Т.: Ўзбекистон, 1996.
5. Каримов И.А. Бунёдкорлик йўлидан. 4-жилд. — Т.: Ўзбекистон, 1996.
6. Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш — давр талаби. 5-жилд. —Т.: Ўзбекистон, 1997.
7. Каримов И.А.Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. 6-жилд. —Т.: Ўзбекистон, 1998.
8. Каримов И.А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. 7-жилд. —Т.: Ўзбекистон, 1998.
9. Каримов И.А.Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз. 8-жилд. Т.: Ўзбекистон, 2000.
10. Каримов И.А. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. 9-жилд. —Т.: Ўзбекистон, 2001.
11. Каримов И.А. Хавфсизлик ва тинчлик учун қурашмоқ керак. 10-жилд. —Т.: Ўзбекистон, 2002.
12. Каримов И.А. Биз танлаган йўл — демократик та-

раққийёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. 11-жилд. —Т.: Ўзбекистон, 2003.

13. Каримов И.А. Эл-юртга ҳалол, виждонан хизмат қилиш — ҳар бир раҳбарнинг муқаддас бурчи. Андижон вилоят Кенгашининг навбатдаш ташқари сессиясида сўзланган нутқ. /Ишюнч, 2004 йил 26 май.

14. Каримов И.А. Қошун ва адолат устуворлиги фаолиятимиз мезони бўлсин. Сурхондарё вилоят Кенгашининг навбатдан ташқари сессиясида сўзланган нутқ. /Халқ сўзи, 2004 йил 2 июнь.

15. Азизхўжаев А.А. Демократия — халқ ҳокимияти демакдир. —Т.: 1996.

16. Азизхўжаев А.А. Мустақиллик, қурашлар, изтироблар ва қувончлар. —Т.: 2001.

17. Азизхўжаев А.А. Чин ўзбек шун. —Т.: Академия, 2003.

18. Абдурахмонов Абдулҳай. Саодатга элтувчи билим. —Т.: Мовароуннаҳр, 2003.

19. Абулқосимов Ҳ.И., Ваҳобов А.В., Раҳимова Д.Н., Норбоев Б.И. Ўзбекистонда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш ва иқтисодиётни эркинлаштириш йўллари. —Т.: ТДТУ, 2001.

20. Абулқосимов Ҳ.И., Ҳасанов Р.Р., Фармонов И. Ўзбекистонда мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш. —Т.: ТДТУ нашриёти, 2003.

21. Абдулла Орипов. Шерлар ва дostonлар. Танланган асарлар. Тўрт жилдлик. —Т.: Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2001.

22. Абдурахимова Н.А., Эргашев Ф.Р. Туркистонда чор мустамлака тизими. —Т.: Академия, 2002.

23. Анхайер Хельмут. Гражданское общество и «третий сектор». «Deutschland» журнали, 2000, №5.
24. Амир Темур жаҳон тарихида. ЮНЕСКО. Париж – 1996.
25. Барот Бойқобилов. Ўзбекнома. —Т.: Шарқ, 1999.
26. Баркамол авлод Ўзбекистон тараққийнинг пойдевори. —Т.: Шарқ, 1997.
27. Бухоро шарқ дурдонаси. ЮНЕСКО. —Т.: Шарқ, 1997.
28. Бухоро 2500. —Т.: Ўзбекистон, 1997.
29. Ватан туйғуси. —Т.: Ўзбекистон, 1996.
30. Воҳидов Эркин. Ишқ савдоси. Сайланма. —Т.: Шарқ, 2000.
31. Гадойбоев А. Обод маҳалла — адолатли, демократик жамият таянчи. Демократлаштириш ва инсон ҳуқуқлари, 2003, 1-сон.
32. Гаджиев К.С. Политическая наука: Учебное пособие. 2-е изд. -М.: Междунар.отношения, 1995.
33. Гегель Г.В.В. Философия права. Москва: Мысль, 1990.
34. Дэвид Битэм, Кевин Бойл. Демократия: 80 саволга 80 жавоб. —Т.: 2001.
35. Жалоловдин Мангуберди. —Т.: Шарқ, 1999.
36. Жалилов Ш. Кучли давлатдан — кучли жамият сари: Тажриба, таҳлил, амалиёт. —Т.: Ўзбекистон, 2001.
37. Жўрасев С., Маҳкамов Х., Рустамбоев С. Америка Қўшма Штатлари. —Т.: 2003.
38. Жўрасев С. Фуқаролик жамияти: назария ва амалиёт (илмий-таҳлилий мақолалар тўплами). —Т.: 2003.
39. Зокиров С. Ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти

яти сари: Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов асарлари асосида. —Т.: Меҳнат, 1999.

40. Ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиёти. —Т.: Шарқ, 1996.

41. Конституция ва қонуларнинг устулиги — Ўзбекистон тараққиётининг кафолати. —Т.: Адолат, 2000.

42. Левитин Л., Карлайл С. Ислоҳ Каримов — янги Ўзбекистон Президенти. —Т.: Ўзбекистон, 1996.

43. Жумасв Р.З. Давлат ва жамият: демократлаштириш йўлида. —Т.: Шарқ, 1998.

44. Маънавий-маърифий ислохотлар давлат сиёсатининг асосий устувор йўналишидир. —Т.: Ўзбекистон, 1998.

45. Маънавият — масъуллик. 1-китоб (Маънавият нашрлари. Республика «Маънавият ва маърифат» маркази). —Т.: 1997.

46. Маънавиятнинг ойдин йўли. 2-китоб (Маънавият нашрлари. Республика «Маънавият ва маърифат» маркази). —Т.: 1997.

47. Мустақиллик ва ижтимоий тараққиёт. —Т.: Ўзбекистон, 1998.

48. Мустақиллик изохли илмий-оммабон лўғат. А. Жалолов ва Қ.Хоназаров умумий таҳририда. —Т.: Шарқ, 1998.

49. Мўхаммад Юсуф. Сайланма. Шеърлар, дostonлар, хотиралар. —Т.: Шарқ, 2004.

50. Миллий истиқлол вояси: асосий тушунча ва тамойиллар. —Т.: 2000.

51. Низомулмулк. Сиёсатнома ёки сيار ул-мулк. —Т.: Адолат, 1997.

52. Назаров Қ. Қадриятлар фалсафаси. —Т.: 1997.

53. «Подавлат потижорат ташкилотлар тўғрисида»ги

Ўзбекистон Республикасининг Қонушга шарҳлар. —Т.: 2002.

54. Норбоев Т. Демократик жамиятнинг шакллантиришида сиёсий мухолифат муаммоси. Демократлаштириш ва инсон ҳуқуқлари, 2003. 3-сон.

55. Норбоев Т. Мустақил ривожланишнинг жараёнида миллий ғоянинг демократик тамойиллар билан уйғунлаштиришнинг сиёсий-фалсафий асослари. «Мустақил Ўзбекистон давлати — халқимизнинг тарихий ютуғидир». ЖИДУ биринчи университет илмий-амалий конференцияси материаллари (тўплам). —Т.: 2001.

56. Нуриддинов З. Международное сотрудничество Республики Узбекистан со странами Европы. —Т.: 2002.

57. Отамуротов С. Жамият сиёсий ҳаётининг эркинлаштириши. Жамият ва бошқарув, 2003. 2-сон.

58. Отамуротов С. Ҳокимият ва демократия мутаносиблиги. Таълим тизимида ижтимоий-гуманитар фанлар, 2003. 1-2-сонлар.

59. Отамуротов С., Қувватов Н. Қучли давлатдан — қучли жамиятга: Олий ўқув юртлири учун ўқув қўлланма (муаллифлар жамоаси) Истиқлол, демократия фуқаролик жамияти. —Т.: 2003.

60. Ортиқов Н. Маънавият: миллий ва умуминсоний қадриятлар. —Т.: 1997.

61. Огоҳ бўлайлик. —Т.: Академия, 1999.

62. Основы политической науки. Под.ред. В.И. Пугачева. Учебное пособие для вузов. Часть II. —М.: МГУ, 1996.

63. Орстейн Норман. Демократик жамиятда қонунчиқарувчи ҳокимият ўрни. — Озодлик рисоласи: Нашри

АҚШ информация агентлигининг махсус ахборот хизмати тайёрлаган. Вена, 1994.

64. Пугаченкова Г.А., Л.Н.Ремпель. Очерки искусства Средней Азии. —М.: Искусство, 1982.

65. Политология в логических схемах и таблицах. Авт.-сост. В.А.Варывдин. Под.ред.А.В.Миронова. —М.: Соц.-полит.журн., 1995.

66. Социальный мониторинг 2003. Экономический рост и бедность. Внешний государственный долг. Аналитический материал: ЮНИСЕФ, 2003.

67. Сафаров О., Маҳмудов М. Оила маънавияти. —Т.: Маънавият, 1998.

68. Сағдуллаев А., Амннов Б., Мавлонов Ў., Норқулов Н. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. —Т.: Академия, 2000.

69. Сағдуллаев А. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда —Т.: Ўқитувчи, 1996.

70. Сағдуллаев А. «Авесто» — тарихий географияни ўрганиш манбаи сифатида. «Авесто» китоби тарихимиз ва маънавиятчимизнинг илк ёзма манбаи. —Т.: 2000.

71. Сағдуллаев А.С. масъул муҳаррирлиги остида. Қадимги Кеш — Шаҳрисабз тарихидан лавҳалар.

72. Сулаймонова Фозила. Шарқ ва Ғарб. —Т.: Ўзбекистон, 1997.

73. Тарих, мустақиллик, миллий ғоя. —Т.: Академия, 2001.

74. Тараққиётнинг ўзбек модели: «Миллий истиқдол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар» ўқув фани бўйича махсус методология комиссия тавсия этган. —Т.: Ижод дунёси, 2002.

75. Тўрақулов М. Жамият ҳаётини демократлаштириш // Жамият ва бошқарув. 2003 йил 3-сон.

76. Тўртинчи ҳокимият. Ўзбекистон Республикасининг қонунлари, қарорлари ва бошқа ҳужжатлари тўплами. —Т., Ўзбекистон, 1998.

77. Умарова Н. Замона зулмин қўтармас ёхуд инсониятнинг кулфати ҳақида. «Халқ сўзи», 2004 йил 19 май.

78. Фромм Э. Бегство от свободы: Перев. англ./ Общ. ред. и. послесл. Н.С.Гуревича Москва: Прогресс, 1989.

79. Холбеков А. Идилов М. Социология: изоҳли лухат — маълумотнома. —Т.: Иби Сино, 1998. 160-б.

80. Холбеков А. Демократия ва ижтимоий адолат // Жамият ва бошқарув, 1998. 1-сон.

81. Холбеков А., Матибоев Т. Ижтимоий адолат ва демократия. —Т.: Янги аср авлоди, 2004.

Христиан-Ислам мулоқоти Германия-Ўзбекистон. (Халқаро семинар материаллари). —Т., Академия, 2003.

82. Хива город тысячи куполов. ЮНЕСКО. —Т.: Шарқ, 1997.

83. Шарафуддин Али Яздий. Зафарнома. —Т.: Шарқ, 1997.

84. Шамсутдинов Р. Қишлоқ фожаси: жамоалаштириш, қулоқлаштириш, сургун. —Т.: Шарқ, 2003.

85. Шарифхўжаев М. Ўзбекистонда очиқ фуқаролик жамияти. —Т.: Шарқ, 2003.

86. Эргашев И. Қишлоқ сиёсий-ижтимоий жараёнлар тизимида. (Сиёсий-фалсафий таҳлил). —Т.: Шарқ, 1998.

87. Эргашев И. Тараққиёт фалсафаси. —Т.: Академия. 2000.

88. Эргашев И., Шарипов Б., Жақбаров М. Жамят-ни эркилантириш ва маънавият. —Т.: Академия, 2002.
89. Эргашев И. Сиёсат фалсафаси. —Т.: Академия, 2004.
90. Эргашев И. Демократия — миллий ва умумбашарий қадрият. Жамят ва бошқарув. 2004, 2-сон.
91. Эргашев И. Ўзбекистондаги демократик жарасилар: уйдирма ва ҳақиқат. «Халқ сўзи», 2004 йил 18 май.
92. Янги Ўзбекистоннинг 7 зафарли йили. —Т.: Шарқ, 1999.
93. Яковлев А.Н. Қайтадан кашф этилган мамлакат. (Сўзбоши ўрнида) «Халқ сўзи», 2001 йил 9 февраль.
94. Ўзбекистон Республикасининг «Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида»ги Қонуни. 2000 йил 14 декабрь.
95. Ўзбекистон Республикаси Конституциясига шарҳ. —Т.: Ўзбекистон, 2001.
96. Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий ҳуқуқий фанига схемали ўқув-методик қўлланма. (А.Азиз-хўжаев, О.Хусанов, Х.Азизов ва бошқалар). —Т.: Шарқ, 2001.
97. Ўзбекистоннинг янги тарихи. 1- китоб. Тўрқкстон чор Россияен мустамлакачилиги даврида. —Т.: Шарқ, 2000.
98. Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2- китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. —Т.: Шарқ, 2000.
99. Ўзбекистоннинг янги тарихи. 3-китоб. Муствақил Ўзбекистон тарихи. —Т.: Шарқ, 2000.
100. «Ўзбекистон тарихи». —Т.: Академия, 2000 йил 1- ва 2-томлар.
101. Ўзбекистон Республикаси: муствақил давлатнинг бунёд бўлини. Тўпловчилар: В.Т.Абдуллаев, А.В.Тё.

Ю.Я.Семенов. Р. Шоғломов: Қ.А.Аҳмедовнинг умумий таҳрири остида. —Т.: Ўзбекистон. 1992.

102. Ўзбекистон Республикасининг «Онла кодексига» шарҳлар. —Т.: Адолат, 2000.

103. Ўзбекистон юксалиш йўлида. —Т.: Ўзбекистон. 2001.

104. Ўлмасов А. «Онла нқтисоди». —Т.: Меҳнат, 1998.

105. Ўзбекистонда политология. —Т.: 2002.

106. «Ўзбекистоннинг янги тарихи. Концептуал-методологик муаммолар» мавзудидаги республика илмий-назарий анжумани материаллари. —Т.: Академия, 1998.

107. Қорақалпоғистон Республикасининг Конституцияси. Нуқус. Қорақалпоғистон, 1993.

108. Қирғизбоев М. Фуқаролик жамияти: сиёсий партиялар, сиёсий мафкуралар, сиёсий маданиятлар. —Т.: Шарқ, 1998.

109. Қирғизбоев М. Ўзини ўзи бошқариш органлари — фуқаролик жамиятининг асоси. Демократлаштириш ва инсон ҳуқуқлари. 2003, 1-сон.

110. Ғломов М. Маҳалла — фуқаролик жамиятининг асоси. —Т.: Адолат, 2003.

111. Ғайбуллоҳ ас-Салом, Насъматудлоҳ Отажон. Жаҳонгашта «Бобурнома». —Т.: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1996.

112. Ҳофиз Танниш Ал-Бухорий. «Абдуллонома». —Т.: Шарқ, 1999.

113. Ҳусниддинов З. Ислом — йўналишлар, масҳаблар, оқимлар. —Т.: Моварауннаҳр, 2000.

МУНДАРИЖА

КИРИШ.....3

1 БЎЛИМ. ЎЗБЕКИСТОНДА ДЕМОКРАТИК ЖАМИЯТ ҚУРИШ НАЗАРИЯСИ ВА РИВОЖЛАНИШИ

- ✓ 1-МАВЗУ. Ўзбекистонда демократик жамият қуриш назарияси ва амалиёти фанининг предмети, мақсади ва вазифалари.....7
- ✓ 2-МАВЗУ. Демократик жамият тўғрисидаги дастлабки қарашлар ва унинг ривожланиш босқичлари.....42
- ⇒ 3-МАВЗУ. Мустақиллик ва демократик жамият қурилишининг «Ўзбек модели».....70
- ✓ 4-МАВЗУ. Ўзбекистонда демократик жамиятни барпо этишда ўтиш даврининг зарурлиги, унинг ўзига хос хусусиятлари.....98
- ✎ 5-МАВЗУ. Ўзбекистонда демократик жамият қуришнинг миллий, умумбашарий тамойиллари ва қадриятлари.....125

II БЎЛИМ. ЎЗБЕКИСТОНДА ХУҚУҚИЙ ДЕМОКРАТИК ДАВЛАТ ВА ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИНИ БАРПО ЭТИШ АСОСЛАРИ

6-МАВЗУ. Қонун устуворлиги — ҳуқуқий демократик
давлат ва фуқаролик жамияти қуришнинг асоси.....161 ✓

7-МАВЗУ. Миллий-маънавий негизларга таяниш —
демократик жамият қуришнинг зарурий шарты.....178

8-МАВЗУ. Фуқаро эркинлиги ва фаоллигини таъминлаш
— демократик жамият қуриш омилы.....197 ✓

9-МАВЗУ. Жамият иқтисодий ҳаётини эркинлаштириш ва
демократлаштириш.....219 ✕

10-МАВЗУ. Онда демократик жамият қурилишнинг асосий
бўғини.....241

11-МАВЗУ. Демократик жамият шаклланишида маҳалла
ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш
органлари.....259 ✕

12-МАВЗУ. Демократик жамиятни барпо этишда нодавлат
ва жамоат бирлашмаларининг ўрни.....278 ○

13-МАВЗУ. Демократик жамият қурилишида кучли
ижтимоий ҳимоя ва адолат тамойиллари.....301

14-МАВЗУ. Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамияти билан ҳам-
корлигида демократик тамойилларга асосланиши.....325 +

ХУЛОСА.....348

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ВАЗИРЛАР
МАҲКАМАСИ ҚОШИДАГИ ФАН ВА
ТЕХНОЛОГИЯЛАР МАРКАЗИ**

**ЎЗБЕКИСТОИДА ДЕМОКРАТИК
ЖАМИЯТ ҚУРИШ НАЗАРИЯСИ
ВА АМАЛИЁТИ**

**(Олий таълим муассасалари
талабалари учун дарслик)**

Маъсул муҳаррир: П.Эргашев
Техник муҳаррир: Ш.Сайдалиев
Компьютерда сахифаловчи: А.Саъдуллаев
Мусахҳих: Х.Тағриев

**Алишер Навоий номидаги
Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти.
Манзил: Тошкент шаҳри, Х.Сулаймонова, 33.
«Наврўз нашриёти».
Манзил: Тошкент шаҳри, Навоий кўчаси, 30**

Теринга берилди -- 10.06.2005 й. Босишга рухсат этилди -- 23.06.2005й.
Бодоми гарнитураси. Бичими -- 84x108 т.э. Босма таъбири -- 23,0.
Адади -- 1000 нусха. Буюртма рақами -- Баҳоси шартнома асосида.

«Сано стандарт» МБҲЧ босмахонасида босилди.
Қорхона манзили: Тошкент шаҳри. Широқ кўчаси. 100-уйи.